

ЎЗБЕК ҲАҚИҚАТИ

1997

4

АДАБИЙ-ИЖТИМОЙ ЖУРНАЛ

66-ЙИЛ ЧИҚИШИ

БОШИ МУҲАРРИР

Уткир ҲОШИМОВ

ШАХРИР ХАТЪАЛТИ

Омон МУХТОР, Юсуф ФАЙЗУЛЛО, Мурод МАНСУР,
Икром ОТАМУРОД, Нуруллоҳ МУҲАММАД РАУФХОН,
Алиназар ЭГАМНАЗАР, Асад ДИЛМУРОД

МУАССИСЛАР:
УЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САҢЪАТ
НАШРИЁТИ

Шойим Шерназар

Истиқлол қуёши

*Ҳеч кулмаган чехралар кулди,
Бу шодликка жўр бўлди чечак.
Елкамизга офтоб йўғрилди,
Ҳур шамоллар эсибди демак.*

*Мажнунтоллар қадин кўтарди,
Тонгда майса артди ёшини.
Тоғлар елкасига кўтарди,
Отаётган эрк қуёшини.*

Ўллубек Абдуваҳоб

Кунгли наъматаги

Япон шоири Басёда шундай шеър бор:

*Яшагиси келар куз келгандаям
Бу ажиб капалак! Хризантемадан
Шабнам ичмоқда у шошилиб бу дам.*

Шу уч қатор жажжи шеърда «ҳаёт» сузи ишлатилмайди, бироқ ҳаёт баланд пардада куйланади. Яшайпмиз-у, негадир ҳаётни соғинамиз.

Ойбек шеърятни ҳақида гап кетганда, шу жиҳатни алоҳида таъкидлаш зарурки, табиатнинг қай нуқтасини қаламга олмасин, шоирнинг кунглида ана шу нуқта билан ҳамоҳанг жаранглайдиган торлар борлигини ҳис этасиз. Яъни, у, масалан, «Виқор-ла ушшайган қоя лабида

Қайсидир шеър бир кун яшаши тўққин.

Лекин шундай шеърлар ҳам борки, йиллар ўтиб, уларнинг оҳори тўққилмайди. Устод Ойбекнинг «Наъматак» шеъри шу тоифага киради. Шеърни ҳар бир янги авлод «янгидан ўқийди». Уни ўзига аниқлиси келади...

қуёшга бир сават оқ гул кутариб, нафис чайқалади бир туп наъматак» деганида, гўё наъматакни куйлагандек булиб туюлса-да, аслида, наъматак каби, «вахший қояларнинг ажиб ижоди» ҳақида, яъни, уз кунгли ҳақида, кунглидаги, ҳар қандай чиркинликлар, даҳшатлар... қиргинидан омон қолган гузал туйғу хусусида гапирмоқчи булади. Буни яна бошқача айтиш ҳам мумкин. Агар Ойбекнинг кунглида жамики ваҳшатларни енгиб уз аслигига содиқ қолишга интилувчи оппоқ ҳис булмаганида, даҳшатли қоя бағрини ериб чиқиб «манаман» дея қуёшга бир сават оқ гул тутиб товланаётган наъматакни у пайқамас эди. Демокчи-манки, ҳар қандай зот узига юққан нарсалар — тушунчалар, қадриятлар, туйғулар... доирасида иш куради. Яъни, у нимаики қилмасин ва демасин, фитрий руҳ тулқинининг бағрида сузаверади.

Чунончи, Ойбекни узига устоз деб билувчи шоир Хуршид Даврон унинг шеърятининг ашаддий шайдоси ҳамдир. У ҳатто «Ойбек» деб номланган чиройли бир шеър ҳам ёзган:

*Ойбекнинг шеърини далага чиқиб
Майсага ағанаб уқимоқ керак
Ва секин шивирни — оҳангни уқиб,
Ойбекми? Майсами? — деб толсин юрак.*

*Ойбекнинг шеърини бедазор аро
Сой саси аралаш тингламоқ зарур,
Билмай қолсин юрак сув узрами ё
Ойбекнинг шеърида уйнайди бу нур.*

Ҳайратланарлиси шундаки, Хуршид Даврон намуналар таржима қилган япон шеърятини («Денгиз япроқлари») ҳам қайсидир жиҳатдан Ойбек поэзиясини едга туширади. Эътибор беринг, масофа ва замон нуқтаи назаридан жуда-жуда узоқ, аммо руҳан бир-бирига яқин булган иккита бошқа-бошқа шеърятга Хуршид Давроннинг ишқи тушиши тасодифмикан? Асло!

Худди шундай изчилликни Чулпон — Ойбек — Рауф Парфилар ижодида ҳам кузатса булади.

Айтдикки, Ойбек қоялар куксини ериб чиққан ва тоғлар ҳавосининг ферузасидан майин товланиб, қуёшга бир сават оқ гул тутганча чайқалаётган наъматакда уз кунглининг қандайдир ҳолатини илганган. Яна дедикки, агар шундай булмаганида, у «Наъматак»ни ёзмади, балки бу каби ёзолмасди:

*Нафис чайқалади бир туп наъматак
Юксақда, шамолнинг беланчагида .
Қуёшга кутариб бир сават оқ гул,
Виқор-ла ушшайган қоя лабида
Нафис чайқалади бир туп наъматак...*

Наъматак — нозик, шу боис ҳам нафис чайқалади. Лекин унинг қароргоҳи юксақда — шамолнинг беланчагида, виқор билан ушшайиб турган қоя лабида. Бу ҳам етмаганидек, у нақд қуёш билан муносабатга киришмоқчи; нақд қуёшнинг узига бир сават оқ гул тутмоқчи. Ҳолбуки, узи нафис... Бу суз «юксақ», «қуёш», «виқор» сузларига қарши жанг қилмоқда.

*Майин рақсига ҳеч қоникмас кунгил,
Ваҳший тошларга ҳам у берар фусун.*

*Сунмайди юзида еркин табассум,
Қуёшга тутади бир сават оқ гул!*

Наъматакнинг гузаллиги бир олам бўлса, унинг ваҳший тошларга да фусун бериб, ушшайган, даҳшатли қоя бағрида усишининг узи яна бир дунё! Бу манзара нафақат адабиётнинг, балки ҳаётнинг ҳам азалий ва абадий мавзуларидан биридир. Улим қошу қобогнинг уртасида, яъни, ҳаёт билан бирга, ҳамнафас, дейилганидек, дуненинг гузаллиги ҳам унинг хунуклиги, даҳшати ичрадир эки енма-эндир, ҳамдамдир. Алишер Навоий: «Сенсиз яшамок, эй ёр, мушкулдир, Вале сен бирла ҳам бисёр мушкулдир», деганида қоришиқ туйғуларини изҳор этгандек. Гузаллик ҳам шундай: у макон ҳам, замон ҳам танламайди. Бинобарин, бутун умри бош кесиш билан утган жаллод кунглида шундай яширин туйғулар бордирки, эҳтимол улар умри «гул» ва «булбул»ни қофия қилиб шеър тўқишда кечган бачкана шоир дилидаги чўчмал ҳислардан юксакроқдир. Яъни, гузаллик зиддиятда ҳам гузалликдир. У қутилмаган жойдан буй курсатиб қолиши мумкин. Худди наъматакдек:

*Пойида йиглайди кумуш қор юм-юм...
Нафис чайқалади бир тул наъматак.
Шамол инжуларни сепар чашмадак,
Бошида бир сават оқ юлдуз — чечак,
Нозик саломлари нақадар маъсум!*

Инсон гузалликка дуч келса, шошиб қолади, ҳаяжонга тушади, атрофни унутиб, кунглини ром этган борлиқ пойига бор вужуди ила тиз чуқади, фикри ва зикри гузалликни алқаш булади:

«Пойида йиглайди кумуш қор юм-юм...»

Аслида, юксакда, шамол беланчагида, ваҳший қояларнинг лабида, бошида бир сават оқ юлдуз — чечак кутариб, маъсум саломлар бераётган, ҳатто қуёшга совға тутишга ҳадди сиққан наъматак пойида... кумуш қор эмас, балки ушбу улугвор манзара қаршисида бардош беролмаган шоир юраги юм-юм йиглайди. Майли, келинг, қорнинг узини ҳам йиглатиб кўрайлик. Наъматакнинг бир сават оқ гулни қуёшга — зиёга тутишидан, юзида сунмаган еркин табассумдан баҳор буйини туйиш мумкин. Табиийки, баҳорда қор эрийди — юм-юм йиглайди. Чунки қорнинг куни битмоқда, энди унинг умри поёнига етмоқда. Энди қор ушбу ваҳший гузаллик қаршисида ожиз, ундан тубанда, унга ета олмай, тенглаша олмай, сув булмоқда. Бу, ахир, сунгсиз армон, ниҳоясиз афгон. Шундай экан, албатта, гузаллик пойига тиз чуқиб, юм-юм йиглайди-да.

«Бу қанақаси? Булди-да энди? Қорни одамдек яшатайсизми?» дейишингиз мумкин. Менингча, у уринда қорми, одамми, нима фарқи бор? Ахир, адабиётга зигирдек алоқаси булган киши қорнинг жонини кўролмаса, бу не кургилик? Қолаверса, сиз билан биз анчадан буён битта гул — наъматак ҳақида баҳслашмаяпмизми? Ахир, алал-оқибатда буларнинг барчаси инсонга келиб тақалиши бугунги гап эмас-ку! Бунга яна бир қарра шоҳид булмоқчи булсангиз, биз билан саяҳатингизни давом эттиринг:

*Тоғлар ҳавосининг ферузасидан
Майин товланади бутун ниҳоли.
Ваҳший қояларнинг ажиб ижоди:
Юксакда рақс этар бир тул наъматак,
Қуёшга бир сават гул тутиб хурсанд!*

Ниҳоят, шоир шунча таърифни қилган бир туп гул — наъматак ваҳший бир тошнинг, жонсиз, даҳшатли бир қоянинг ижоди. Мазкур манзара худди бутун умри калла кесиб ўтган жаллоднинг ёш болани курганда қувончидан ҳаяжонланиб довдираши янглиғ ажабтовур, улугвор ва ҳатто гўзалдир:

*Ваҳший қояларнинг ажиб ижоди
Юксакда рақс этар бир туп наъматак
Қуёшга бир сават гул тутиб хурсанд!*

Биз-да Яратганнинг қудрати ила, жонсиз бир тошнинг метин куксини ёриб чиққан наъматак янглиғ, турмушнинг керак-нокерак икир-чикирларидан иборат қобиғини ниҳоят парчалаб, қалбимизни ҳаяжонга солган Борлиқ сари уз саватимизни мамнуният-ла элта олсак, армонимиз қолмасди. Бизнинг ҳам пойимизда кумуш қорлар тоабад юм-юм йинглаяжак эди.

Аҳмад Лутфий

Ҳижрат юртида ТОНГ

ДАВРОН таржимаси

...

Орадан бир неча кун ўтиб, Ҳазрати Абу Бакр (р.а.) йўлда Ханзалани учратдилар. Ичида дарди бор одамдек хомуш эди.

— Қалайсан, Ханзала?

— Унча эмас, — деди у мужмал қилиб.

— Нега?

— Мунофиқ бўлиб қолдим.

— Аминмисан шунга?

— Албатта-да.

— Нима деяётганингни биласанми ўзинг? Нима булди, туншунтириброқ айт!

— Ўзингиз биласиз, эй Абу Бакр, биз пайгамбаримиз ҳузурларига кўп борамиз, суҳбатларини эшитамиз, У жаноб бизга охират олаmidан, жаннату жаҳаннамдан гапирсалар, кўзимиз билан кургандек, уша оламда яшаётгандек бўлиб ўтира-миз. Бироқ ул зотнинг ёнларидан чиқиб, оиламизга қайтишимиз билан айтилган нарсаларни унутиб, шу олам ташвишларига кўмилиб қоламиз. Қисқаси, пайгамбаримиз олдиларида бошқача, бу еқда бошқача яшаётгандекмиз. Мунофиқ булмай нимамиз? Менинг уйқумни қочирган нарса шу.

Ҳазрати Абу Бакр унинг ҳолатини тасдиқ этдилар:

— Оллоҳга қасамки, бу ҳол ёлғиз сенинг бошингда эмас, ҳаммамиз шу аҳволдамиз, эй Ханзала!

— Мен бу ҳақда Расулуллоҳга айтмоқчиман.

Давоми. Бошланиши ўтган сонларда.

— Булмаса, бирга борамиз.

Бордилар, Расули Кибриё жанобимизнинг ҳузурларига кирдилар. Ханзала ҳаммасини гапириб берди. Пайгамбаримиз жим эшитдилар, сўнгра дедиларки:

— Жоним қулида булган Оллоҳга қасамки, агар менинг ёнимдаги уша ҳолатни давом эттира олганингиздами эди, тушакларингизга ётар маҳал кучаларда кезиб юрар экансиз, малаклар келиб сиз билан қушқуллаб кўришар эди. Лекин, эй Ханзала, тавсия этаманки, бу ҳолатни авайла, узмасликнинг пайда бул, вақти-вақти билан давом эттир...

Ханзаланинг кўнгли ёришиб, анча таскин топди. Расулуллоҳнинг (с.а.в.) энг яқин дўстларики шу ҳолатга тушаётган булса, қўрқмаса ҳам буларкан. Зотан, Расулуллоҳ (с.а.в.) инсоннинг тоқати етадиган нарсаларни ўйлаб: «Эй Ханзала, бу ҳолатни вақти-вақти билан давом эттир», деб марҳамат қилган эдилар. Пайгамбаримиз ҳузурларидан чиқар экан, энди у «мунофиқларга ухшаб қоляпман-ку», деган бояги ҳисдан тамомила холи эди.

Кейинчалик Ханзала Расулуллоҳнинг (с.а.в.) Усмон ибн Мазъунни чақириб, «Сенда хотинингнинг ҳам ҳаққи бор...» дея уни танқид этганларини эслади. Тўғри-да, модомики дунёда яшаётган экансан, бу оламдан тамомила алоқани узиб ҳам бўлмайди-да.

Ханзала уйда бола-чақалари билан машғул экан, бу сафар бир кун аввалги ичини тирнаган оғриқни сезмади.

...

Ҳафтанинг беш кун менга кўринма, деб жунатилган одам юзида мамнуният балқиб кириб келди. Пайгамбари Зишон жанобимиз уни кўриб табассум қилдилар. Нималар билан машғул бўлганини сўрадилар.

— Ё Расулуллоҳ, айтганингиздек ўтин тўпладим, келтириб сотдим. Бугунгача ўн дирҳам пул йиғдим. Оиламга озуқа ва кийим олдим, — деди у.

Буни эшитиб Пайгамбаримиз (а.с.) хурсанд бўлиб кетдилар:

— Сенинг пешона тери тўкиб турмушингни тебратишинг қиймат куни юзингда тилаңчиликнинг доғлари пайдо бўлишидан хайридир. Тиланиб бир нарсалар сўрашга уч тоифа кишилар лойиқдирлар: агар ниҳоят даражада фақир бўлсалар, тулаш жуда қийин бўлган қарзга ботиб қолсалар ва яна қариндошнинг хун ҳаққи юкланиб қолса... жоиздир.

...

Намоз мўминнинг Парвардигорига ибодатидир. Шунинг учун ҳам у ҳузур ва сокинлик билан ўқилиши лозим. Тўғри,

дуруст, буюрилганидек уқилса, намоз инсонни ёмонликлардан, бузуқликлардан узоқ тутади, асрайди. Жаноби Мавлонинг ҳузурида юзланиб тургандек турмоқ бир намознинг бошидан охиригача давом этмоғи керак.

Пайгамбаримиз (с.а.в.) бу ҳолатни тушунтириш учун асҳобларига қараб йуналдилар ва шундай дедилар:

— Оллоҳ таоло шундай марҳамат қиладики: «Мен намозда уқиладиган Фотиҳа сурасини бандам билан ўз орамда иккига тақсим этдим. Яرمىси менга, ярмиси унга оиддир. Бандамга ҳам нима истаса, шу берилажак». Инсон намозда: «Ҳамд Оламларнинг парвардигорига махсусдир», деганида, Оллоҳ таоло: «Бандам менга ҳамд айтди», дейди. «У Раҳмон ва Роҳиймдир», деганида, «Бандам мени мақтади», дейди. «(Роббим) ҳисоб-ки-тоб ва жазо кунининг моликидир», деганида, «Бандам менинг улуглигимни эътироф этди», дейди. «Сенгагина ибодат қиламиз, Сендангина мадад сўраймиз», деганида, «Мана шу мен билан бандам орасида бўлган қисмдир. Бандамнинг сўрагани унга берилади», дейди. «(Ё Роббим) бизни узларига неъмат эҳсон қилганинг бандаларнинг йули булмиш тўтри йулга ҳидоят айла, газабга дучор бўлган ва залолатга йулиққанларнинг йулига эмас», деганида, «Мана бу қисм бандамга оид бўлгандир. Бандам сўраган нарса унга берилажак», дейди.

Саййидул Анбиё ҳазратларининг бу айтганларига кўра, бир инсон намоз ўқир экан, Оллоҳ таоло билан сузлашгандек бўлади. Оллоҳ таоло фақат бир ракатнинг узида уч бор «Бандам сўраган нарса унга берилади», деса, энди намознинг аҳамияти ҳақида бошқа сузга эҳтиёж ҳам қолмайди. Энди банданинг вазифаси — намозни жиддий билан ўқиш. Намозда «Сенгагина ибодат қиламиз, Сендангина мадад сўраймиз», дер экан, бу сўзни кимга айтаётганини идрок этиши лозим. Ҳузур илоҳийда туриши, Роббига ибодатини манзур этиши, унинг ҳузурида бошини саждага қўйиши лозим. Қалбини Парвардигори билан алоқаси йуқ нарсалар, намоз ўтаётган кишига ярашмайдиган тушунчалар билан банд этиш, машгул бўлиш — мана шулар инсонни йулдан оздирадиган ҳолатлардир. Бундай уқилган намоз инсонни қандай қилиб ёмонликлар ва бузуқликлардан қайтарсин?!

...

Мадиналик бир неча мусулмонлар роҳиб билан суҳбатлашар эдилар. Эндигина ўспиринлик чоғига етишган Салама ибн Салама у одамни кўрибоқ таниди ва эски бир воқеани хотирлади.

Бир неча йил бурун уни шу уйларининг ёнида ёниб гапирётганини курган эди. Охиратдаги азобга йулиққандан кўра, гуриллаб ёнаётган тандирга отилишни афзал кўрадиган одамга

ухшар эди у. Сузларни ҳайронлик билан тинглаётганларга эса, у Макка тарафни курсатиб, ана шу ердан бир пайгамбар чиқади ва менинг бу сузларимга шоҳид бўласизлар, деган эди. Ҳаяжон билан айтган бу сузлари Саламанинг хотирасига жуда қаттиқ муҳрланиб қолган экан, ҳозир уни курибоқ эслади.

— Ушанда Макка тарафидан пайгамбар чиқади, деб айтган сен эмасмидинг?

— Ҳа, мен эдим.

— Аммо пайгамбарга иймон келтирамиз ва сизнинг таъзинингизни берамиз деган-чи, ким эди?

— Ҳа, биз эдик, — деди у бушашибгина.

— Хуш, унда нега иймон келтирмаяписизлар? — деди Салама.

Роҳиб анчагина туллак экан.

— Тутри, лекин, — деди чайналиб, — бу сизнинг одамингизда, биз кутаётган пайгамбар эмаски...

Ҳануз томирларида успиринлик қони қайнаб турган Салама бу ориятсиз роҳибнинг бугзига ёпишишга тайёр эди-ю, лекин ўзини босди. Қизиги, ўша кунги самимият ҳам, бугунги туллаклик ҳам бир одамга оид эди. Оллоҳнинг ўзи асрасин бунақа мунофиқликдан.

Боғга кириб қўлига тушган тошни хурмо дарахтига отаётган бола елкасига тушган қўлни ҳис этгунга қадар завқи оламжаҳон эди. Ҳар отганда бир-икки хурмо тўкилиб, у югуриб борар, олибоқ огзига тикар, еб бўлиб, яна тошбўронга тушар эди. Қўлга тушганини англагач, юрагини қўрқув босди ва пушаймонда қолди.

— Энди қилмайман, амакижон!..

Лекин бу сўз етарли бўлмади.

— Бу сенинг биринчи тош отишинг эмас-ку? — деди ҳалиги одам ва ёқасидан туттанча масжидга олиб келди.

— Ё Расулуллоҳ, — деди у одам, — бу болага кучимиз етмаяпти. Хурмоларга тош отишдан бошқа иши йўқ.

Жаноби Расулуллоҳ (с.а.в.) болага қарадилар.

— Ўғлим, хурмоларга нега тош отасан?

— Егим келди...

— Энди бундай қилма, остига тўкилганидан е, — дедилар Сарвари Олам. Кейин бошини силаб, «Оллоҳим, бу боланинг қорнини туйгаз!» деб дуо қилдилар.

Ўша воқеадан бир неча кунгина ўтиб, куз ёшларини артиб, масжидга бир бола кириб келди ва Расулуллоҳга (с.а.в.) яқинлашди. Уксинишларини зурга тийиб:

— Эй Оллоҳнинг пайгамбари, қорним жуда очқаб, бир боғга кирдим. Дарахтга зўрга чиқиб, бир хурмо шодаси қўпордим. Бир қисмини еб, қолганларини чўнтагимга жойладим. Эгаси тутиб олиб тоза калтаклади. Устига-устак, кўйлагимни ечиб олди, — деди ва яна йиглаб юборди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) у одамни айттириб келдилар. У салом бериб кирди ва суралгач, боланинг айтганларини такрорлади.

Пайгамбаримиз унга:

— Бир болани уришдан олдин, у билмаган одобни ўргатмоқ ва қорнини тўйгазмоқ керак. Энди унга кўйлагини қайтариб бер, — деб айтдилар.

Бояги одам боланинг қўлидан тутиб олиб кетди. Кўйлаги қайтариб берилди, қорни тўйгазилди. Чиройли сузлар билан кунгли олинди. Шу билан бирга, бир замбил хурмо эҳсон учун жўнатилди.

...

Бир куни Абу Талха уйига жуда маҳзун қиёфада қайтди. Умму Сулайм уни кўриб ташвишга тушиб қолди.

— Нима бўлди? Нега хафа кўринасиз? — деди қайғуриб.

— Жаноби Пайгамбаримизнинг овозлари менга жуда паст эшитилди. Қоринлари очлигини пайқадим. Бир нарсалар жўнатсакмикан?.. Уйда ейдиган ниманг бор? — деди у.

Умму Сулайм дарров иккита арпа нон кўтариб чиқди. Румолчага ураб, Анаснинг белига боғлади-да:

— Була қол, Расулуллоҳга олиб бор, — деб тайинлади.

Анас келганида Набийийи Зишон жанобимиз масжидда ўтирар эдилар.

— Абу Талха юбордим сени? — деб сўрадилар Сарвари Олам.

— Ҳа.

— Емак биланми?

— Ҳа, иккита нон бериб юборишди, — деди у.

Пайгамбаримиз (с.а.в.) ёнларидагиларга қараб, «Қани, юринлар, кетдик», дедилар. Ҳаммалари бирга турдилар. Анас улар келишаётганини билдириш учун югуриб кетди.

Абу Талха пайгамбаримиз катта бир жамоат билан келётганларини эшитиб, ташвишланиб қолди. Уйда бунча одамга етарли овқат йўқлиги аниқ. Келганларга эса, буни очиқ айтиб бўлмайди. У ичкарига, Умму Сулаймнинг олдига кириб борди.

— Ишнинг чаккиси чиқди, уйда ейдиган нарса йўқ-ку? — деди у.

Умму Сулайм сокинлик билан:

— Оллоҳ ва расули ҳар нарсани яхшироқ билар, — деб қўя қолди.

Абу Талха ноилож ташқарига чиқиб, келганларни кутиб олди:

— Марҳамат, ё Расулуллоҳ. — Ва Сарвари Оламга яқинлашиб пичирлади: — Эй Оллоҳнинг расули, биз юборган нон фақат ўзингизга етадиганча эди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) табассум қилдилар-у, ҳеч нарса демадилар. Келиб, иккалалари ичкарига кирдилар.

— Эй Умму Сулайм, — дедилар пайгамбаримиз, — уйингда нима булса, келтир.

Анас орқали жунатилган нон келтириб қўйилди. Умму Сулайм унинг устига ёғ идишдан бир миқдор ёғ қўшиб қориштирди. Кейин пайгамбаримиз бир дуо ўқидилар-да:

— Эй Анас, ташқаридагилардан ўн кишини чақир, — дедилар.

Ўн киши келиб ўтиришди ва тўйгунча едилар. Улар туриб, яна ўн киши кирди. Улар ҳам еб, чиқдилар. Шундай қилиб, Анас етти-саккиз марта одам чақирди. Ҳар гал унтадан кириб, тўйгунча овқат еганларини ўз кўзлари билан кўрдилар. Одамларнинг оч эканликлари аниқ эди. Дастурхонга ҳам ўша нондан бўлак ҳеч нарса қўйилмади. Лекин товоқдаги емак камаймас, ҳатто ундан ҳам кўпроқ кўринар эди.

Ҳамма тўйиб чиққач, пайгамбаримиз ҳам «бисмиллоҳ» айтиб ея бошладилар. У зот ҳам қориналарини тўйгазиб турдилар.

↖ Сўнг Расулуллоҳ (с.а.в.) дуо қилиб, шундай баракали зиёфатга васила бўлганликлари учун ташаккур айтиб қайтдилар. Бу воқеа Абу Талха оиласи учун унутилмас бир хотира бўлиб қолди. Кейин улар ҳам ўтириб, овқатнинг қолганини бисмиллоҳ билан тановул қила бошладилар.

...

Асҳоби киром бир суҳбат кутишар эди. Ҳабиби Худо (с.а.в.) анча кундан бери улар билан суҳбат қурмаган, суҳбатни эса, согинган эдилар. Темирни кизигида босмоқчи бўлдилар. Тўқни овқатлантириш, сувга қонган инсонга шарбат ичириш қийин. Аммо Набиййи Акрам саййидимиз асҳоби киромдаги чанқоқликни очиқ-равшан кўриб турардилар.

— Бани Исроилда уч киши бор эди, — деб бошладилар суҳбатни у зот. — Бири ола-була этли, бири кал, учинчиси эса кўр... Оллоҳ таоло уларни бир имтиҳон қилишликни мурод этди ва бир фариштани жунатди. Фаришта ҳалиги ола-була этлининг ёнига келиб:

«Нимани энг кўп орзу этасан?» деди.

«Гузал бир ранг ва чиройли бир танани. Инсонлар жирканадиган бу суратдан қутулсам... Ҳамиша шуни орзу этаман», деди.

Фаришта уни бир марта силаган эди, ўша ондаёқ истаганидек қиёфага кириб тусланди-қолди. Фаришта сўради:

«Қайси молни энг кўп севасан?»

«Туяни», деди у.

Энди тугай деб турган ургочи туя берилди. Фаришта: «Оллоҳ сенинг учун бу туяни баракотли қилсин», деб дуо қилди ва қайтди. Ҳалиги одам севинчдан боши осмонга етар ҳолатга тушди.

Фаришта калнинг олдига келди:

«Сен энг кўп орзу этган нарса нима?» деди.

«Чиройли сочим бўлса ва одамлар жирканадиган ҳолатдан қутулсам... мана шу энг кўп орзу этган нарсам», деди у.

Фаришта уни ҳам силаган эди, ўша заҳоти у одам тузалиб қолди. Чиройли бир соч берилди унга.

«Энди сен яхши кўрган молни айт. Қай бирини энг яхши кўрасан?»

«Сигирни», деди.

Унга ҳам тугай деб турган сигир берилди. «Оллоҳ сенинг учун бу сигирни баракотли қилсин», деб дуо қилди-да, фаришта у ердан ҳам қайтди.

Ниҳоят малак кўрнинг олдига келди:

«Энг кўп орзу этган нарсанг нима?» деди унга.

«Кўзларни, — деди кўр. — Қани энди Оллоҳ менга кўришликни насиб этса».

Фаришта уни ҳам силаган эди, унинг ҳам кўзлари кўрадиган бўлди.

«Энг кўп севган молинг қайси?»

«Қуй», деди у.

Унга ҳам тугай деб турган бир қуй берилди. Сунг фаришта дуо қилиб қайтди.

Орадан йиллар ўтиб, берилган ҳайвонлар туғди, кўпайишди. Қилинган дуонинг баракотидан водий тўла туяга, яна бири водий тўла сигирга, бошқаси водий тўла қўйларга эга бўлди. Ҳаммалари ҳаётларидан мамнун эдилар. Орзуларига эришган эдилар. Шунда бир куни фаришта баданига оқ тушган одамнинг олдига айнан унинг аввалги ҳолида — ола-була этли инсон қиёфасида келди.

«Жуда фақир одамман, мусофирман, чорасиз қолдим. Манзилга етиб олишим учун аввало Оллоҳдан, қолаверса, сендан умид қиламан. Сенга бундай гузал кўркни, бундай қадди-қоматни берган, бу қадар мол эҳсон қилган Оллоҳ ҳаққи, менга бир туянгни берсанг, токи манзилимга етиб олсам», деди.

Бирдан у одамнинг кайфияти бузилиб, хумрайиб қаради:

«Менинг қилишим керак бўлган ишларим шунчалик кўпки, қайсинисига улгуришимни билмайман. Сенга ҳозир ёрдам беролмайман», деди бош чайқаб.

Шу сўзлардан кейин фаришта атай:

«Мен сени танигандек бўляпман, — деди. — Сен бир замонлар одамлар жирканадиган ола-була танли бир киши эмас-мидинг? Устига-устак, фақир ҳам эдинг, шекилли? Оллоҳ сенга бу неъматларни бахш этмаса, қаердан олардинг?»

«Янглишяпсан, — деди бояги одам, — мени бошқа бировга ухшатяпсан, шекилли. Бу мол менга ота-бобомдан мерос қолган».

«Елгонни ямламай ютдинг-ку. Омин, Оллоҳ сени эски ҳолингга қайтарсин», деб фаришта дуо қилиб эди, ҳалиги одам эски ҳолига қайтди. Молу мулк бир хаёлдек бўлиб қолди.

Фаришта у ердан чиқиб, кал одамнинг олдига уша калнинг эски қиёфасида келди. Унга ҳам дардини «тўқди». Биринчи одамга айтганларини унга ҳам айтди. Ундан ҳам аввалгининг жавобларини олди. Унга ҳам:

«Агар ёлгон айтаётган бўлсанг, Оллоҳ сени асл ҳолингга қайтарсин», деб дуо қилди, унинг ҳам қулидан неъмат кетди. У ҳам худди аввалгидек бир фақир одамга айланди. Молу мулкдан асар ҳам қолмади.

Фаришта шундай қилиб кўрнинг олдига равона бўлди. Унинг олдига худди аввалги қиёфасида, кўр инсон шаклида келди.

«Мен фақир бир одамман, мусофирман, чорасиз қолдим. Манзилимга етиб олишим учун ёрдамингга муҳтожман. Қўзларингнинг нуруни қайтариб берган Оллоҳ ҳаққи, менга бир қўй ҳада қил», деди ўтиниб.

Бу одам унга чинданам ачиниб, кўмак беришга ошиқди.

«Рост сузлайсан, чиндан ҳам мен илгари кўр эдим. Оллоҳ менга кўзларимни қайта эҳсон этди. Оллоҳ ризоси учун ҳада этганим бўлсин. Шу билан мушкулинг осон бўлса, мен розиман», деди.

Шунда фаришта унинг елкасига қоқди ва:

«Молиңг ўзингга буюрсин. Бу сизларга Оллоҳ таоло тарафидан бир имтиҳон эди. Сен Улуғ Мавлонинг ризосига ноил бўлдинг. Биродарларинг эса, газабга дучор бўдилар», деди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) сузлаган бу қиссада ўзини билган инсон учун кўп ибратлар бор эди.

...

Бир куни бомдод намози ўқиб бўлингач, Расулуллоҳ (с.а.в.) саййидимиз кўрган тушларидан сўз очиб қолдилар:

— Мен уйқуда эканман, бир гуруҳ одамлар олдидан навбат-ла ўтказила бошлади. Ҳар бирининг эгнида ўзига яраша кўйлаклари бор эди. Баъзилариники кўксига ҳам етмас даражада, баъзилариники ундан ҳам калта. Шу орада менга Умар ибн Хаттоб кўрсатилди. Унинг кўйлаклари ерни супурадиган даражада узун эди, валлоҳи аълам.

— Буни нимага йўдингиз, ё Расулуллоҳ?..

— Дин туйғусига йўдим, — дедилар Сарвари Олам.

Бу гапни эшитган Ҳазрати Умарнинг (р.а.) юз-кўзлари ёшариб кетди. Чунки вақти келиб диннинг энг катта дўсти мана шу Умар бўлади, дейилса, ким ҳам ишонарди?!

Яна бир куни Расулуллоҳ (с.а.в.) асҳоблар даврасида утирган эдилар, ваҳий ҳолатига тушиб, муборак қалблари купчилик муминлар интизор кутаётган изнга рухсат этувчи оятлар билан тўла бошлади. Асҳоблар яп-янги Қуръон оятларини эшитишга интиқ ҳолда қилт этмай утириб қолдилар. Аммо пайгамбаримиз (с.а.в.) уларни кўп куттирмадилар. Узларига келибоқ, индирилган ваҳийни уларга маълум қилдилар: «Хужумга учраётган зотларга мазлум булганларни сабабли (жанг қилиш) изни берилди. Албатта, Оллоҳ уларни голиб қилишга қодирдир. Улар ўз диёрларидан фақатгина «Бизнинг Парвардигоримиз (ягона) Оллоҳдир», деганлари учун қувилган зотлардир» (Ҳаж, 39-40).

Расули Зишон (с.а.в.) жанобимиз бу оятларни ўқиганлари замон кўзларда бир ажиб нур порлади. Қалбларда қат-қат йиғилиб қолган юк чуқур бир нафас олишлик билан ташқари отилгандек бўлди. Кўз билан кўриб бўлмайдиган, бироқ қаттиқ алам-изтиробларга тўла бу юк кўп йиллардан бери йиғилиб ётган эди.

Бу юк ўн уч йил тош қотиб ётган эди, энди кучди гуё. Лекин ўзи бир пулга қиммат, дузахга ўтин булишдан бошқа ҳеч бир қиймати бўлмаган кишиларнинг ҳақоратларига, мазахларига, исканжаларига қарши битмас-туганмас бир сабр-бардош билан тўла эди, ахир бир кун кўчиши керак эди, энди кучди. Энди муштга қарши мушт, қиличга қарши қилич билан жавоб бериш имкони очилган, жанг изни берилган эди. Энди уларнинг барча ҳақоратлари, беодобликларига қарши қад ростлаш, дарс бериш пайти келган эди.

Оллоҳдан бу изн келгач, Расулуллоҳ (с.а.в.) мушрикларнинг кўп йиллик душманлик ҳаракатларига қарши бир тадбир сифатида, Шом йўлини назорат остига олишга қарор бердилар. Амакилари Ҳамзанинг амрига ўттиз кишилик суворий ажратдилар. Бир оқ байроқ бериб, дуо қилдилар ва йўлга кузатиб қўйдилар.

Мақсадлари Макка карвони қайтятими-йўқми эканини аниқлаш ва уларга таҳдид солиш эди. Гуруҳ фақат маккалик муҳожирлардан иборат бўлиб, улар мушрикларнинг жафосини хўб тортган кишилар эди. Улар бу вазифани бажонидил қабул қилдилар. Яна шуниси муҳимки, улар ҳозиргача Оллоҳ ризоси учун сабр этган бўлсалар, энди Оллоҳнинг изни ва ижозати билан, яна Унинг розилиги учун бу вазифани бажаришга киришдилар. Бу изн берилмаганида, улар охири нафаслари қолгунча ҳам яна сабр қилишлари, бардош-ла кутишлари мумкин эди. Улар шундай одамлар эдиларки, агар шу онда изн бекор қилингани билдирилса, сидқидил билан бўйсуниб, қайтишлари ҳам қийин эмасди.

Улар йул бўйи Маккада кечган ҳаётларини хотирлаб,

пайгамбаримизнинг суҳбатларини эсладилар. Оллоҳнинг китобидан оятлар, суралар уқилди. Бир зум булса-да, бу йўлга Оллоҳнинг ризоси учун чиққанларини унутганлари йўқ.

...

Абу Жаҳл уч юз кишининг ҳимояси остида Маккадан жунатган карвон талафотсиз Шом тупроғига етиб борган, савдотик тугаб, танишлар билан юз кўришишган, шунча заҳматлари эвазига қўлга киритилган кор ёмон булмаган эди. Энди фақат саломат Маккага етиш, тўрт кўз-ла кутаётганлари билан қовушишгина қолган эди.

Еб-ичиб, қайтиш тадорикига тушишди. Туяларни жуштириш учун шеърлар ҳам ўқилди, бирин-кетин шароб косалари бушатилади. Ҳатто йўлга тушиб ҳам хурсандчилик тўхтамади. Туяга миниб олган Абу Жаҳл ора-сира ёнидаги кўзадан шароб кўйиб ичиб олар, сунг йўл заҳматини унутиб, узоқларга чўзилиб кетган қум саҳросига беписанд назар ташлаб қўяр эди. Баъзан ортига қараб, унинг амри билан ҳаракат этаётган карвондан шавқланиб кетар эди. Ниҳоят у кўзада қолган охириги қултум шаробни ҳам ичиб тугатиб, орқасидан келаётган одамни имлаб чақирди:

— Ол буни, менга шароб тула кўза келтир.

— Хўп бўлади, Абул Ҳакам.

Абу Жаҳл энди бир танаффус бериш пайти келмадимикин, деб карвонга боқди: ҳақиқатан ҳам чанг-тупроққа беланган юзларда бир ҳоргинлик акс этар, туялар зўрга қадам ташлар эди.

— Тўхтангла-ар!

Бу буйруқни орқадагиларга етказиш учун яна кимдир такрорлади. Туялар тўхтаб, юклар туширила бошланди. Энди дам олиш керак эди. Аммо...

— Бу нимаси?! — Абу Жаҳл бир оз олдинроққа узаниб боқиб, ҳайрон қолди. Олдинда бир карвон кўринарди. Тижорат карвони деса, отличлар тобора яқинлашиб келаётирлар. Юклари ҳам йўқ. Қўли дарҳол қилич бандига ёпишди. Қароқчилар-ку!.. Яна кузларига ишонмай, қулини пешонасига қўйиб қарамоққа мажбур бўлди.

— Вой падарлаънат, булар, ахир... Макка қочоқлари-ку? — дея шивирлади у. Бунинг орқасидан огзидан шалоқ сузлар чиқиб кетди. Ўзи ҳайратдан донг қотди. Орқадан етиб келганлар ҳам уларни таниб, дарҳол саф бўлиб тизила бошладилар. Мудофаага утмай илож йўқ. Қаршиларидан келаётган отличларнинг бошида ҳаммага таниш хошимий наслидан бўлган одам кўзга ташланар эди. Уни Ҳамза ибн Абдулмуттолиб дердилар. Абу Жаҳл унинг мусулмон бўлиш тарихини бошида қолган чандиқдан яхши эслар эди.

— Ҳай, сизнинг дардингиз нима? — деб бақирди у ҳар эҳтимолга қарши.

— Дардимизни биздан яхшироқ биласиз узингиз! — деган жавоб бўлди.

Аслида бундан ҳам баттарроқ жавоб кутмаган эдилар. Абу Жаҳл бу бир ҳовуч одамлар қаршисида осонгина таслим бўлиб, «Мана, туялар, юклари билан сизники бўла қолсин, фақат ўзимизга тегманг», дейдиган одам эмасди. Қолаверса, ёнида уч юз кишилик ёрдамчилари бор. У беихтиёр қулини қиличига чўзди.

— Сизни бирма-бир қиличдан утказиб, каллаларингизни Масжиди Ҳарамга олиб борардим-у, қулимни қонга буллагим йўқ. Яхшиси, даф бўлишингизни тавсия этаман.

— Биз ҳам худди шу фикрдамиз, эй Абу Жаҳл! Фақат, каллалар Масжиди Ҳарамга эмас, Мадинага олиб борилади.

Сўзлар борган сари шиддатланиб, қиличлар қинидан чиқишига унчалик вақт қолмаган эди.

Мусулмонлар бор-йўғи утгиз киши эдилар. Ҳар бирлари ун кишига қарши жанг қилишлари керак эди. Уларнинг олдида гўё бир сиқим эдилар. Бироқ қалбларида иймон бор эди. Ичларида йиллар бўйи тортилган азоб, кўрилган ҳақоратларнинг интиқоми қатланиб ётар эди. Устига-устига, мушриклар билан жангга изн берилди, майдонни уларга ташлаб кетилари келмасди.

Маккаликлар-чи, улар ҳам шунча пешона тер билан қўлга киритган молларини «Олинг, сизники бўла қолсин», деб осонликча ташлаб кетадиганлардан эмасдилар. Ҳаммани қўйиб шу маккаликлардан қўрқадиларми? «Ўтгиз кишидан қўрқиб, карвонни ташлаб қочиш уят-ку! Ўлим-ку!»

Икки тараф қилич ялангочлашга шай эди, югуриб келаётган бир одам кўринди. «Тухтанг, шошманг!» деб бақириб келар эди у. Курганлар таниб тухтадилар. У Жухайна қабиласидан Мажди ибн Амр эди. Унинг ҳар икки тараф билан шартномаси бор эди.

— Нима гап, нима дардинг бор?

У ўртага кириб, икки томонни ҳам инсофга чорлай бошлади. Гоҳ уларнинг олдига, гоҳ буларнинг олдига югуради. Ахийри, ҳаммани тинчлантириб, чиқиши аниқ бўлиб турган жанжалнинг олдини олди. Ҳамза ибн Абдулмуттолибнинг дўстлари Мадинага қараб юрарканлар, Абу Жаҳл карвонидагилар енгил тортиб, бир муддат туриб қолдилар, сўнгра Маккага қараб жиддилар.

Мажди мусулмон эмасди, бироқ сулҳни севиб, жанжални умуман ёқтирмайдиган бир фитрат эгаси эди. Расулуллоҳ (с.а.в.) бўлган воқеани эшитиб, холис инсонийлик қилган Маждини тақдир этдилар.

...

Бир оз туриб, маккаликлар пушаймон бўлиб, жиги-бийронлари чиқа бошлади. Улар ўз бошларига ўзлари бало сотиб олганликларини англаб қолган эдилар.

— Қулимизда имкон туриб, таъзирларини бериб қўймаб-миз-ку!

— Бугунгача қон қустирганимиз нима-ю, энди, индамай қолганимиз нима?! Қўрқдикми улардан?! — деганлар бор эди.

— Муҳаммад ва дўстларининг кетганига икки йил бўляпти. Сиз уларнинг бир иш чиқармаганларига шукр қилинг, — дейишди бошқалар.

...

Хийла вақтдан бери касалланиб ётган Валид ибн Мугийра Абу Жаҳлнинг зиёрат учун келганини эшитиб, севиңди.

— Демак, сафардан қайтибди-да? — деб пичирлади у.

Чиндан хурсанд қиладиган хабар эди бу. Чунки ҳафталаб юриб бориладиган Шомдек бир мамлакатга карвонни олиб бориш, қароқчиларнинг босқинидан эсон-омон қайтиш осон иш эмасди.

— Касалинг бошингдан ариб, тезроқ шифо топ, амакижон.

— Соғ бўл, эй Абул Ҳакам.

— Қалайсан?

— Ёмон эмас, кундан-кунга тузалиб боряпман. Ўзинг яхши қайтдингми?

Абу Жаҳл шомдаги савдо-сотиги яхши бўлганидан гапириб, қайтишдаги кўнгилини хира қилган воқеадан сўз очди:

— Нима бўлди, тинчликми?

— Абдулмуттолибнинг ўғли Ҳамза ўттиз киши билан йўлимизни тўсиб чиқди.

Валид титраб кетди:

— Абдулмуттолибнинг ўғли-я?

— Ҳа, аммо тезда даф этдик. Кетмасалар, ҳаммасини у дунёга жўнатиб, каллаларини олиб келган бўлардик.

— Ҳамза мард одам...

— Мардликка мард, аммо биз биттага ўнта эдик. Лот ҳаққи, ҳар бирини сихдан утказардик.

— Аммо бу яхшилик белгиси эмас. Шом йўли энди таҳликали бўлиб қолибди. Бу гал ўттиз киши билан чиққан бўлса, эндиги сафар юз ўттиз киши билан чиқмайди деб ким айтади?

— Қўрқма, амакижоним, уларга осонликча таслим бўладиган одам йўқ!

Валид хўрсинди.

— Мен дунёдан айрилишимга эмас, Ибни Абу Кабшанинг таъзирини беролмаганимга ачинаман. Ишқилиб, дунёдан кўзим очик кетмаса эди.

— Хафа бўлма, амакижоним, — деди Абу Жаҳл, — бу ишни ўзим охирига етказаман. Амин бўлавер!

...

Бир куни Расулуллоҳ (с.а.в.) саййидимиз «Менинг масжидида ўқилган бир намоз, бошқа масжидларда ўқилган минг намоздан афзалдир. Фақат Масжиди Ҳарам бу ҳукмдан мустаснодир», деб марҳамат қилдилар. Буни эшитган Салама уғиллари уйларида тарк этиб, масжидга жойлашиш тараддудига тушиб қолдилар. Ана шундай қилсалар, масжидга яқин бўлиб, намозларини бемалол ўқир, ҳаммасидан ҳам Набийийи Акрамга (с.а.в.) қўшни бўлиб қолар эдилар.

Султони Анбиё ҳазратлари саккиз-ўн оилалик бир гуруҳнинг бундай бир орзуга берилганини эшитиб, уларни чақирдилар:

— Эй Салама уғиллари, сиз масжидга келишда ташлаган қадамларингизни ҳисобга олмабсиз-ку!

Салама уғилларига шу танбеҳнинг ўзи кифоя қилди. Зотан, улар буни ҳолис Оллоҳ ризоси учун қилиб, гўшаларини тарк этмоқчи эдилар. Масжиди Набавийнинг ёнида ва Улуғ Саййидимизга яқин бўлишни истаган эдилар.

Аммо пайгамбаримиз уларнинг жойларида қолишларини истадилар. Истадиларки, маънавий бирдамлик узоқлик-яқинликда эмас, балки сидқидил яқин бўлишдадир.

Салама уғиллари ўз юртларида қолишди. Фақат бу гал Расулуллоҳнинг (с.а.в.) маънавий қўшнилари улароқ ва масжидга қараб ташлаган ҳар бир қадамларидан бир даража савоб олишларини билиб қолган эдилар. Бу қадамлар уларини Оллоҳ розилигига яна бир одим яқинлаштиришини яхши билар эдилар.

...

Расулуллоҳ (с.а.в.) кечалари фақат узларигагина фарз бўлган таҳажжуд намозига туриб, қиёмда Роббилари ҳузурига узун-узун суралар ўқир, Мавлоларига ибодат қилишдан лаззат топар эдилар.

Уларини меърож ила шарафлантирган Парвардигорлари билан ёлғиз қолиш саодатини, севинчини туяр эдилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) намозларида ҳар оннинг ўзига яраша қиймати бор эди. Фақат Жаноби Пайгамбаргина намозда энг буюк завқни туйиб, бошларини саждага қўярдилар. «Инсоннинг Роббига энг яқин ҳолати», деб тушунтирар эдилар Сарвари Олам бу онни. Баъзан эса, бошлари узоқ саждада қолиб, «Оллоҳим, гуноҳларимни ўзинг кечир... Каттаю кичигини, аввалгисию кейингисини, ошкорасию махфийсини... ҳаммасини кечир, Роббим», деб дуо қилардилар.

Баъзан Ҳазрати Ойиша (р.а.) намоз ўқиётган Расулуллоҳ (с.а.в.) олдиларида узаниб ётардилар. Расулуллоҳ сажда қила-

диган вақтлари қўллари билан енгил туртиб қуяр, Ойиша она-миз оёқларини йигар, пайгамбаримиз бошларини саждадан қутарганларида яна такрор узанар эдилар. Уйни ёритадиган қандил ёхуд шам ҳам йўқ эди.

Аммо бу уйлар Оллоҳ расулининг нафаслари билан хушбўйланиб анқир, ул зотнинг Парвардигорига ибодатларининг, дуоларининг, ниёз ва тазарруларининг нури ила ойдинланиб турар эди.

Пайгамбаримиз нега бошқа бир хонада ўқимайдилар намозларини? Ёки Ҳазрати Ойиша нега бошқа хонада ухламайдилар? Чунки уйнинг ошхонасию ётоқхонасию меҳмонхонаси... бари биргина шу хонадан иборат эди.

...

Макка...

Расулуллоҳ (с.а.в.) Маккани тарк этганларига бир ярим йилча бўлиб қолган. Аммо ҳали ҳам у ердан ҳижрат қила олмаган, тазйиқлардан қутула олмаганлар бор эди.

Утба ибн Ғазвон бир кеча уйда ёлғиз ўзи хуфтон намози-га ўтиб, ташқаридан эшитилмайдиган даражада паст овоз билан Қуръон ўқий бошлади. Туриб-туриб, ичидан ҳар замон жуда ҳам бошқача бир ғариблик босиб келар эди. Унга ҳидоят йулини кўрсатган, абадий саодат калитини берган Пайгамбаримиз (с.а.в.) аллақачон Маккани тарк этиб кетган, унинг биродарлари ҳам секин-аста кўчиб, у ерни ватан тутган эдилар. Ким билади, у ерда қандай ҳузур ичида эканлар? Ҳозиргача Қуръондан яна бир неча оят ва суралар келган бўлиши керак эдики, Утбанинг улардан ҳеч хабари йўқ эди. Боз устига, қачон келиши номаълум улим ёқасига ёпишса, «Тўхта, мен ҳали Расулуллоҳ олдига бормоқчиман», дея олмайди-ку?

Кўзларидан оққан ёш ила шу уйларга бориб, Утба ахийри қўлини дуога очди:

— Эй Роббим, ўз юртимда ғариб бўлиб қолдим-ку. Севикли пайгамбарингга лойиқ кўрган Ясрибингда менга ҳам бир қаричгина еринг йўқми? Мен қўлингни бу куфр юртига ташлаб қўйма, Оллоҳим. Эрта ё кеч Фахри Олам саййидимизга етишиш умидини узмаган қўлингни ўзинг қўлла. Чора йўллариمنى оч!..

Қўлларини самога, кўнглини Мавлога очган Утба дуода қанча қолганини ўзи билмасди. Фақат кўз-қовоқлари огирлашганини ҳис этгач, туриб ётоғига узанди.

— Тақ-тақ-тақ.

Утба буни уйқу аралаш эшитаётган эди. Балки тушидадир? Йўқ, кейин яна аниқроқ эшитилди. Утба туш кўрмаётганини англаб, сакраб турди. Эшикка яқин бориб сўради:

— Ким у?

— Мен, Миқдод ибн Амр...

Куттирмасдан очди.

— Тинчликми, Миқдод, ярим кечада келмасанг?

— Жим-м, — деб пичирлади келган одам.

Ичкари кирдилар. Миқдод вақтни утказмай, мақсадга кўчди:

— Биласанми, уч кундан сунг йулга чиқмоқчиман.

— Нима ҳақида гапиряпсан, эй Миқдод, тушунмадим?

— Қуриқчи бўлиб ёзилдим. Шомга карвон кетаётир. Уч кундан кейин жўнаймиз. Улар билан бора туриб бир фурсат топаману «Қайдасан, Ясриб», деб қочаман. Бошқачасига бу ердан кетиб бўлмайди, тушундинг?

Утбанинг суюнчи ичига сигмай, галати бўлиб кетди.

— Жиддиймисан, Миқдод?

— Жиддий бўлмасам, шу кечада келармидим.

— Мен ҳам сен билан кетсам-чи, Миқдод? Бирга бора қолайлик.

— Мен ҳам олдингга шунинг учун келдим-да.

Тавба, Миқдодни ким йўллади бу еққа? Ё дуолари ижобат бўлаётирми?..

...

Расулуллоҳ (с.а.в.) карвон Шом сафарига чиққанлигини эшитишлари биланоқ катта амакилари Ҳориснинг угли Убайдага оқ байроқ бериб, амрига олтимиш кишилик бир муҳожир гуруҳ ажратдилар-да, қарши олишга жунатдилар.

Улар Яхё сувига етганларида, у ерда турган карвонга рўпара келиб, тўхтаб қолдилар. Карвондагилар уларга бегона эмасди. Улар ҳам Мадинадан келганларни танидилар. Дарҳол асаблар таранглашиб, важоҳатлари узгарди.

Лекин икки тараф ҳам бир-бирларига ҳужум қиладиган ниятда эмас эди. Зотан, Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳам уларга жанг қилишни буюрмаган эдилар.

Айни шу пайтда карвондагилардан икки киши ажраб чиқиб, учиб кела бошлади. Улар бор кучлари билан мусулмонлар томон югурар эдилар.

— Қаранг, қочяптилар... — деди кимдир.

— Тутинг, ушланг уларни, — деб бақиришди.

Аммо қувлаш энди фойдасиз эди. Икки уртада тўқнашув чиқишига сабаб булса булардики, уларни тутиб бўлмасди.

Миқдод ва дўсти Утба ниҳоят мусулмонларга қовушиб, кўзларида севинч ёшлари йилтиради. Неча ойдан буён Маккадан хабар ололмаган муҳожирлар эса, дўстларини қайта-қайта бағриларига босар эдилар. Гуё карвон бу икки дўстни қардошларига топшириш учун йулга чиққану бу маросим Яхё суви бўйида адо этилмоқда эди.

— Кўрасан ҳали, эй Миқдод, шундай қутулиб кетдим деб уйлама, — деб бақиришарди у ёқдан.

— Ҳа, ҳа, пушаймон бўласан ҳали...

Аммо Миқдод энди ҳур эди, бу сўзларни эшитишни ҳам истамас эди. Миқдод ва Утба Расулуллоҳнинг (с.а.в.) жонга яқин суҳбатларига мушарраф бўлган эдилар. Эртасига Миқдод ва дўстлари масжид ёнидаги фақир мусулмонлар суффасида меҳмон қилиндилар.

...

Бу орада мушриклардан Курз ибн Жобир исмли бир киши Мадинадан уч мил масофадаги утлоқларга яширинча келиб, у ерда утлаб юрган туялар ва сигирларни олдига солганича, Маккага ҳайдаб кета бошлади. Бу мадиналикларга очиқ бир майдон уқиш эди. «Сиз уйқудасиз, молларингизга ҳам соҳиб чиқадиган ҳолатда эмассиз», дегани билан баробар эди.

Пайгамбаримиз оқ байроқни Ҳазрати Алига бердилар. Асранди фарзандлари Зайдни Мадинада волий этиб қолдирдиларда, Курзни таъқиб этиб, йўлга чиқдилар. Курз ҳам буни биларди, «Мусулмондан бир нечта туя кетса кетибди-да», демасликларини, таъқиб этмай қўймасликларини жуда яхши биларди. Шу сабабли хабар Мадинага етиб боргунча, кеча-кундуз йўл юриб, анча масофага етиб олган эди.

Бадр мавзеига келгунча қилинган таъқиб, ниҳоят, натижасиз чиққач, Курз билан ҳисоб-китоб кейинга қолдирилиб, орқага қайтилди.

...

Қурайшликлар тирикчиликларини таъминлаш учун кетма-кет карвон жўнатишга мажбур эдилар. Мусулмонлар эса, бу карвон йўлларини ўз назоратларига олиб, қурайшликларни қийин аҳволга солиш ва мағлуб этишга гайрат этар эдилар. Бу хавфдан осонликча қутула олмасликларини англасалар, бас эди. Расулуллоҳ (с.а.в.) баъзан шахсан узлари бу гуруҳлар билан бирга йўлга чиқиб, Мадинадан узилар эдилар. Ана шунда баъзан Саъд ибн Убодани, баъзан Саъд ибн Муозни вакил қилиб қолдирар эдилар. Амр ибн Умму Мактумни ҳам вакил қилган пайтлари буларди.

Бу вакил тайинлашда баъзан Ҳазраж қабиласидан, баъзан Авс қабиласи катталаридан танлашлари, баъзан эса, бу ишни муҳожирлардан бирига юклашлари бежиз эмасди. Бу билан у зот Мадина мусулмонларининг ҳар бирига алоҳида қиймат берганликларини ва ҳар бирининг кўнглини олиш йўлини тутганликларини кўрсатарди.

Набиййи Акрам (с.а.в.) Мадинадан Қурайш карвонларини таъқиб этиб чиққан кезларида бирор марта ҳам уларга дуч

келмадилар. Шунга қарамай, бу сафарларда баъзи қабилалар билан бир-бирларига зарар бермаслик ҳақида Ёхуд тажовуз пайтида ҳужум қилганларга ёрдам кўрсатмасликка доир шартномалар тузилди. Шундай қилиб, Расулulloҳ (с.а.в.) аввал Мадинадаги қабилаларни бир-бирига боғлаган бўлсалар, энди Мадина атрофидаги қабилалардан келиши мумкин бўлган зарарнинг олди олинди. Чунки қурайшликлар Мадинага ҳужум қилганлари тақдирда ҳам энди бу атрофдаги мушриклардан ёрдам ололмас эди.

...

Ҳижратга ҳам ун етти ой бўлаётган эди. Бир куни Расулulloҳ (с.а.в) жаноблари Абдуллоҳ ибн Жаҳш қўмондонлиги остида саккиз-ун кишилик бир гуруҳ ҳозирладилар-да, қаерга бориш ва нима қилишларини айтмадилар. Фақат Абдуллоҳни чақириб, қўлига бир мактуб тутқаздилар:

— Дусларинг билан икки кун йўл юргач, бу мактубни очиб, буйругимга кўра ҳаракат қиласан. Дусларингдан ҳеч бирини мажбурлама, — дедилар.

Абдуллоҳ биродарларини олиб, йўлга чиқди. Ҳеч ким нима мақсадда кетишаётганини билмас эди. Бироқ кўнгилларда Расулulloҳнинг (с.а.в.) амрлари билан кетилаётганини билишар, унинг ҳузурини туйиб боришар эди. Модомики Пайгамбарнинг амри билан ҳаракат қилинаркан, сафарда ҳам гўё у бирга-дек, юрса юриб, турса турилаётгандек бир ҳис бор эди. Шунинг учун ҳам ўтмишдаги хотиралар ёдга олинди, бутга топинадиган бир мушрик ҳолидан ҳар бир қадамини Оллоҳ ризолиги учун ташлайдиган, ҳамиша Имомул Анбиё (с.а.в) билан бирга бўла олишга интиладиган кишилар зикр қилинди. Қуръон тиловатлар этилди.

Икки кунлик сафар ана шундай ўтиб, бир истироҳат жойига етганда, Абдуллоҳ мактубни чиқариб, олдин ўзи ўқиди. «Амрингиз бош устига, ё Расулulloҳ!» деди-да, биродарлари эшитадиган тарзда ўқиди:

«Бу мактубни ўқигач, Макка ва Тоиф орасида жойлашган «Нахла» мавқеига бор. У ерда Қурайшни кузат, маълумот олда, бизга хабар олиб кел».

Кейин пайгамбарнинг сафар олдидан айтганларини маълум қилди:

— Ҳеч бирингизни бу буйруқни бажаришга зўрламайман. Бу пайгамбаримизнинг амрлари. Ичингизда истамаганлар бўлса, Мадинага қайтишингиз мумкин. Бу қайтиш асло айбланмай, маъзур кўрилади.

Аммо ҳеч кимдан садо чиқмасди.

— Сен нима дейсан, эй Абу Ҳузайфа?!

Абу Ҳузайфа «Сен нималар деяпсан ўзи...» дегандек қаради.

— Биз нима дейишимизни илгари айтиб қўйганмиз, эй Абдуллоҳ. Энди биз учун бу йўлдан қайтиш йўқ, — деди у.

Абу Ҳузайфа машҳур Утба ибн Робианинг ўгли эди. Мусулмон бўлиб катта бир сарватдан айрилганига ҳам заррача ачинмаган эди.

Абдуллоҳ бошқа биродарлари — Уккоша ибн Миҳсон ва Саъд ибн Аби Ваққосга, Утба ибн Газвон ва Воҳид ибн Абдуллоҳларга қараб чиқди.

Улар бош силкиб, енгил ишоратлар бердилар: «Абу Ҳузайфа айтган қарорда қатъиймиз, қайтиш йўқ». Қисқа вақт ичида шундай қарорга келинди. Энди бу ерда туришнинг фойдаси йўқ. «Қайдасан, Нахла?» деб йулга чиқдилар.

Йўлда Саъд ва Утба навбатма-навбат миниб бораётган туялар қочиб, улар орқасидан қувиб кетдилар. Анча кутишди. Аммо ҳеч дарак булавермагач, Абдуллоҳ юришга изн берди.

Нахлага етиб келдилар. Кўп ўтмай Тоиф тарафдан кичик бир карвон келиб, у ҳам тўхтади. Таърих ҳижратнинг иккинчи йили, Жумадул охир ойининг сунгги куни эди.

Муминлардан Уккоша ибн Миҳсоннинг сочи олинган эди. Уларга қараб келаётган карвондагилар буни куриб, «Бу одамлар ўмра учун келишган бўлса керак», деб уйлаб унча ташвишга тушмадилар. Оқшом бўлай деб қолган. Эртага Ражаб ойи бошланиб, ҳар турли жанжал, ҳужумлар тўхтатиладиган — «ҳаром қилинган ойлари» ҳукми кучга кирарди. Фақат булар Жумадул охирнинг сунгги куними, Ражаб ойининг бошими эканини аниқ билолмаётган эдилар. Шу боис карвонга ҳужум қилиш-қилмаслик хусусида бир қарорга келолмадилар. Аммо «Ортиқча тараддуд яхши эмас», деб кутилмаганда Воҳид ибн Абдуллоҳ бир ўқ узиб қўйди ва қарши тарафдан бир одам ерга йиқилди.

Ўлган Амир ибн Хадрабий экан. Энди ўқ ёйдан чиққан, қайтиш иложсиз эди. Ўлганни тирилтириб булмасди. Қиличлар қинидан чиқарилиб, ҳужумга ташландилар. Карвондагилар қочишдан булак чоралари йўқлигини куриб, ҳамма нарсаларини ташлаб, Макка тарафга равона булдилар. Аммо бунгача Усмон ибн Абдуллоҳ ва Ҳакам ибн Кайсон тутилиб, асир олиндилар.

Бу воқеа Маккада катта шов-шувга сабаб бўлиб, чиндан ҳам юракларига бир қўрқув тушди. Энди Шом йули улар учун бир хаёлга айланиб қолган, Қурайшнинг икки жон томиридан бири кесилган эди.

Айниқса, ўлган Амрнинг укаси Амир қаттиқ газабга тушиб, мусулмонлардан бирини ўлдириб, бош чаноғидан ясалган косада шароб ичмоққа қасам ичди. Ҳар еқда Амрнинг қон ҳаққи ҳақида, интиқом ҳақида гапирар эдилар.

— Ҳаром қилинган ойда йуловчига ҳужум этиш изини Муҳаммад кимдан олибди? Яна бизни инсофга чақиради, Исломга чақиради?

— Хабар жунатиб, асирларимизни сўрайлик. Ҳаром ойда қилган ҳужумларининг ҳисобини сўрайлик, — дер эдилар улар.

...

Карвон мусулмонларнинг қўлига ўтган эди.

Қуёш ботди ҳамки, уфқда ингичка булиб янги ой юз кур-сатди. Демак, шу оқшомдан Ражаб ойи кираётган эди. Абдуллоҳ ибн Жаҳш:

— Эй биродарлар, — деди, — кўриб турибсизки, карвон бизникидир. Лекин бунинг бешдан бирини Расулуллоҳ учун айтириб, қолган қисмини бўлишамиз.

Ҳеч ким эътироз қилмади. Тақсимлаш тугаб, Абдуллоҳ асирлардан Ҳакам ибн Қайсни уддирмоқчи эди, биродарлари унамадилар. «Расулуллоҳга олиб борамиз, ул зот ҳал қилсинлар», дейишди.

Аммо Мадинада Расулуллоҳ (с.а.в.) воқеа тафсилотини эшитиб, хафа бўлдилар: «Мен сизга ҳаром ойда жанжал чиқаринг дебмидим», дедилар. Ўзлари учун айтиришган улушни ҳам қабул этмадилар. Мадинадаги биродарлар ҳам бу ишдан севинмай, «Сизга буюрилмаган ишни қилибсиз», дедилар.

Лекин яҳудийлар энг кўп мамнун эдилар. «Ана, ўз бошларига ўзлари бало сотиб олдилар-ку, энди жанг бўлиши аниқ», дер эдилар. Қурайш бу ишни шундай ташлаб қўймаслиги, қон даъвоси қилиб чиқишлари ҳақида вайсар эдилар. Уларнинг фикрича, мусулмонлар энди огир бир мағлубиятга учрашлари аниқ эди. Қолгани осон, уларни уртадан кутариш яҳудийларга қийин эмас, деб ҳисоблардилар.

...

Расулуллоҳ (с.а.в.) асирларни Исломи қабул этишга даъват қилиб кўрдилар. Ҳакам Расулуллоҳнинг (с.а.в.) бу таклифларини беҳаё сўзлар билан қарши олди. У умрининг ниҳоясига етганини сезиб, жазавага тушган бир инсон қиефасида узини билмай сукинар экан. Ҳазрати Умар:

— Рухсат этинг, эй Оллоҳнинг расули, бунинг бўйинини узиб ташлай! — деб икки қадам олға чиқдилар.

Аммо Фаҳри Коинот бу ишга изн бермадилар.

Усмон ҳам таклифни қабул этмади, мусулмон бўлмади.

...

Маккадан келиб, ҳар киши бошига минг олти юз дирҳам бериб, асирларни қайтариб олмоқчи бўлдилар. Лекин Расулуллоҳ (с.а.в.) бу таклифни қабул этмадилар:

— Ҳали ҳам келмаган икки биродаримиз бор. Қаерда эканликларини билмаймиз. Агар саломат қайтсалар, фидянгишни

қабул этиб, дўстларингизни озод қиламиз. Агар бизнинг у икки одамимизни қўлга тушириб, ўлдирган бўлсангиз, биз ҳам асирларни ўлдирамиз, — дедилар.

— Хуш, ҳаром қилинган ойда одам ўлдирилганига нима дейсан, эй Муҳаммад?!.. Сен бу ҳаракатинг билан ҳаромни ҳалол ҳисобламадингми? Шуми инсонларни яхшиликка чақирётганинг? — дедилар улар.

Шу он Абдуллоҳ ибн Жаҳш ва унинг дўстлари уша оқшом Ражабнинг ҳилолини кўрганларини айтиб, тўқнашув ҳаром қилинган ойда кечмаганига шоҳидлик бердилар. Худди шу аснода Набийи Ақрам (с.а.в.) ваҳий ҳолатига тушиб, жим қолдилар ва орадан бир муддат ўтиб Роббул Оламиндан келган оятлар дона-дона қилиб ўқилди: «Сиздан шаҳри ҳаром (уруш ҳаром бўлган ойда жанг қилиш) ҳақида сурайдилар. Айтинг: «У ойда жанг қилиш катта гуноҳдир. Оллоҳнинг йўлидан тўсиш, Унга ишонмаслик ва Масжидал Ҳарамдан (яъни, Маккадан) тўсиш ва ундан аҳллари қувиб чиқариш, Оллоҳ наздида улугроқ гуноҳдир. Фитна (алдаш) ўлдиришдан-да каттароқ гуноҳдир. Улар (кофирлар) қўлларидан келса, то диниңгиздан қайтаргунларича сизлар билан урушаверадилар. Сизлардан ким ўз динидан қайтиб, динсиз ҳолда ўлса, ундай кимсаларнинг қилган амаллари дунёю охиратда беҳуда кетур. Улар дўзах эгаларидир ва унда абадий қолажаклар» (Бақара, 217).

Уларга ана шундай жавоб берилди. Ўзларини доимо айбсиз, истаган нарсаларини қилишда ҳур, қилган ҳар ишларини тўғри ва хайрли санаб юрган, айбни доимо бошқалардан қидирадиган Қурайшга: «Тўхтанг, олдин ўзингизнинг қилганларингиз тўғрими, нотўғрими билиб олинг!» дейилгандек бўлди гуё.

«Роббим Оллоҳдир», дейишдан бошқа «гуноҳи» бўлмаган кишиларни турли-туман қийнов ва қистовларга солаётган қурайшлар бу ишни гуё энг табиий ҳақлари деб билар эдилар. Йиллаб мусулмонларни исканжа остида қийнар эканлар, энди ҳеч қутилмаганда ҳаром ойлар масаласи бирдан аҳамият касб этиб қопти. Сумаййанинг қони тукилар экан, Ёсирнинг қони оқизилар экан, Билолнинг устига оғир тошлар қўйиб, азоблар экан, Ҳаббобнинг бадани қизиган темирлар билан куйдирилар экан, қўл-оёқлари боғлиқ инсонлар оч-наҳор қолдирилиб, тутунлар ичида бўтилишга маҳкум этилар экан, бўтилгунча боши сувга тиқиб турилганлар изтироб чекар эканлар, ўрталарда ҳеч сўз юритилмаган, ҳеч эсга келмаган ҳаром ойлар энди эсларига келиб қолибди! Ёки бу қилинган ишлар ҳалол ҳисобланармики унда? Ўлдирилганлар ичида қони қизил бўлган фақатгина Амр ибн Хадрабий эканми?!

...

Бу оятлар келгач, Расулуллоҳ (с.а.в.) ўзлари учун ажратилган бешдан бир улушни олдилар. Лозим бўлган жойларга ула-

шиб, тарқатдилар ва шу билан Абдуллоҳ ибн Жаҳш ҳамда дўстлари «Хато қилибмиз-да», деб ичини кемираётган гашлигу хавотирлар зоил топди.

Бир неча кундан сунгра қочган туянинг орқасидан кетган Саъд ибн Аби Ваққос ва дўсти Утба Мадинага етиб келдилар. Буни кўриб Расулуллоҳнинг (с.а.в.) юзларига табассум ёйилди.

Энди асирларни қайтариб беришга монёв бўладиган нарса қолмаган эди. Улар озод қилинган, пайгамбаримиз яна бир бор Ислом динини таклиф этдилар. Бу сафар ҳам Усмон рад этди, бироқ Ҳакам:

— Нима у Ислом деяётганинг?.. — деб сўради.

Пайгамбаримиз унга тушунтириб эдилар, уша заҳоти Ҳакам калима келтириб, мусулмон бўлди. Ҳакам ана шундай қилиб, иккинчи марта ёқасини қиличдан қўтариб, ниҳоят Ислом динини танлаш билан саодат тожини кийди.

...

Миқдод ибн Асвад дўсти Утба билан бирга масжиднинг ёнидаги Суффа номи берилган жойда тунаб қоларди. Расулуллоҳ (с.а.в.) уларга учта эчкини кўрсатиб, «Буларни соғиб ичмиз», деган эдилар.

Миқдод биродари билан сутни соғиб ичардилар-да, Расулуллоҳга (с.а.в.) тегишлисини олиб қўяр эдилар. Пайгамбаримиз (с.а.в.) кечалари келиб, уйгоқларнинг ўзигина эшитадиган қилиб салом берар ва сутларини ичиб кетар эдилар.

Бир оқшом Миқдод анчагина оч эди. Ўз улушига қониқмай, яна ичгиси келди. Аммо пайгамбаримизга ажратилган сутни ичиб қўйса, айб булмасмикин? Кейин нима дейди? «Сизни эмас, ўзимни уйладим, эй Оллоҳнинг расули», дейдими?

Лекин очлик уни ҳар қўйларга солиб, яна ўйлар эди: «Пайгамбаримиз ансор дўстларининг олдига кетдилар, қоринларини тўйгазиб келсалар, эҳтимол бу кеча сут ичмаслар?»

Шу хаёл билан пайгамбаримиз учун ажратилган сут олдига борди-да, охириги томчисигача ичди-ю, кўнглини яна гашлик ўраб келиб, ташвиш босди. Ич-ичидан қалбини ёқиб-ёндирадиган бир овоз эшитиларди гўё:

«Нима қилиб қўйдинг, эй Миқдод? Пайгамбаримизга тегишли нарсани ичиб қўйдинг-а?! Келиб сутни топа олмасалар, нима деган одам бўлдинг?! Маккадан бу ерга ул зотнинг ҳаққини емоқ учун келган экансан-да?»

Шунга ухшаш ҳайқириқлар ичини куйдириб, утда қовурди. Устида бир ёпинчиги бор эди. Ётганида бошига тортса, оёқлари очилар, оёқларини беркитса, боши очилиб қоладиган. Шунга ураниб олди.

Аммо қани энди ухлай олса! Дўстлари хуррак ота бошлаганлари ҳолда, у ҳали ҳам уйгоқ эди. Ухлаб қолишига умиди ҳам йўқ эди. Бу орада Расулуллоҳ (с.а.в.) келдилар. Паст овозда

салом бердилар. Саломни фақат Миқдоднинг ўзи эшитди. У миқ этмай ётибди. Сарвари Олам масжидга кириб, икки ракат намоз ўқидилар. Бу намоз Миқдоднинг назарида жуда ҳам узоқ давом этди. Қийналиблар кетди. Ниҳоят турдилар ва масжиддан чиқмоқчи бўлибми юрдилар. Миқдодга шундай туюлган бўлса-да, кошки сутни қидириб қолмасалар, деб пешонасини тер босиб кетди.

Аmmo Расулуллоҳ (с.а.в.) жаноблари сут идиш турган томон юрганлари замон Миқдоднинг ичида назарида бўрон турди ва боши айланиб кетди. Бу орада Муҳтарам Саййидимиз сут идишни бошларига кўтариб:

— Оллоҳим, мени тўйгазганни сен ҳам тўйдир, менинг чанқоқлигимни кетгазганни сен ҳам чанқоғини қондир, — дедилар.

Бирдан Миқдоднинг ичига хотиржамлик чўқди... «Бир ичишлик сут учун наҳот Расулуллоҳнинг дуоибад қилмасликларини англаб етмадим?» деди ўзига ўзи. Ва дарҳол ўрнидан туриб, эчкиларнинг олдига борди. Бирини сўйиб, Расулуллоҳга инъом этмоқчи бўлди. Бироқ учаласининг ҳам хомиладор эканини эслаб, бу фикрдан қайтди-да, эчкиларни яна бир соғиб кўрмоқчи бўлди. Учаласидан бир ичишлик сут чиқди. Қайтиб, Расулуллоҳ ҳазратларининг олдидарига келди.

— Бу кеча сутингни ичдингми?.. — деб сўрадилар ул зот.

— Ҳа, эй Оллоҳнинг расули, фақат сиз қолдингиз. Марҳамат, сиз ҳам ичинг!.. — деди Миқдод.

Пайгамбаримиз унинг қўлидан сутни олиб ичдилар. «Оллоҳим, бу ичган сутимизни янада баракали қил, бизга бу неъматингни орттир», деб дуо қилдилар-да, уни Миқдодга бердилар.

— Яна бир оз ичсангиз буларди, ё Расулуллоҳ!

Расули Акрам (с.а.в.) яна бир оз ичдилар-да, унга узатдилар. Миқдод қолганини ичди, анча хотиржам тортиб, аввалги ҳолатини кўз ўнгига келтирди ва бирдан уни кулги тутди. Ўзини боса олмай кула бошлади.

— Миқдод, сенинг бир айёрлигинг бор!.. — дедилар Расулуллоҳ.

Миқдод бўлган воқеани гапириб берди. Пайгамбаримиз кулимсирадилар.

— Бу Оллоҳнинг бир раҳмати ва икромидан булак нарса эмас, эй Миқдод, — дедилар ул зот. — Олдинроқ хабар берсанг эди, биродарларимизни ҳам уйготар эдим, ўлар ҳам ичар эдилар...

— Эй Оллоҳнинг пайгамбари, сиз ичдингиз, мен ичдим, энди ким ичса ичсин, менга барибир, тўйдим, қондим, — деди Миқдод.

...

Макка... Бошларига бало бўлган бу мадиналик йўлтўсарларга бир чора излашар, уларнинг таъзирларини бериб қўйишнинг зўр

бир йулини топиш ҳақида бош қотиришар эди. Ишни шундай ташлаб қўйиш бошга балони сотиб олиш билан баробар эди — қурайшлар шу хусусда узоқ-узоқ гаплашардилар.

Ўртада катта бир сармоя қўйиб, ундан тушадиган фойда ҳисобидан қўшин тўплаш ва мадиналикларнинг устига қўққисдан ҳужум қилишни ҳам режалаштирдилар. Аммо оқибати нима бўлади, буни ўйлаб кўрмасдилар. Ахийри ана шундай шерикчилик билан бир қарвон ҳозирланди. Унга катта улуш қўшганлардан биттаси Абу Ухайфа эди.

Қарвон раислигига устомонликда шуҳрат топган Абу Суфён тайинланиб, Амр ибн Ос ва жасур бир паҳлавон бўлган Маҳрама ибн Навфал унга ёрдамчи бўлиб йулга чиқдилар. Қуриқчилик ва бошқа хизматлар учун яна жуда купгина одамлар жалб этилди. Минг туядан иборат ва сармоёси эллик минг динар келадиган бу қарвон тонгда Маккадан чиқиб, Шомга қараб йўл олди.

...

Бир куни Барзо ибн Маърурнинг хотини ҳеч қутилмаганда Расулуллоҳнинг (с.а.в.) келишларини эшитиб қолдию галати бўлиб кетди. Эри улганидан бери дилини тошдек эзиб турган гам-ташвишлар ҳам аллақайққа тарқаб, юраги тез-тез ура бошлади. Сўнг қулоқлари қизиб, уни бир ҳаяжон босди. Аллақандай ширин бир ҳаяжон... Кўзларига ёш қалқиб, маржон-маржон севинч ёшларини тўқаркан, бева аёл, само мовийликларига қараб пичирларди:

— Оллоҳим, сенга қандай шукр қилишимни билолмаяман...

Кўп утмай интизор қутилган овоз эшитилди:

— Ассалому алайкум!

— Сизга ҳам салом бўлсин, эй Оллоҳнинг расули. Марҳамат, келинг.

Отаси улганидан бери бу уйнинг каттаси бўлиб қолган Бишр Пайгамбарлар Саййидини қувончи ичига сигмай қутиб олди. Кекса она келди:

— Уйимизга хуш келдингиз, шарафлар келтирдингиз, эй Оллоҳнинг раҳмат пайгамбари... — деди у.

Расули Акрам (с. а. в.) ҳазратлари улар билан бир оз суҳбатлашиб ўлтиргач, овқат келтирилиб, ейилди. Шу орада яқиндаги масжидда азон айтилиб, улар пешин намозини ўқиш учун чиқдилар. Саййиди Коинот жанобимиз меҳробга утдилар. Орқаларида саф тортиб турган мўминлар билан бирга намозга турдилар. Икки ракат ўқилиб, учинчи ракатга турилган эди. Жамоат ҳузур ичида эди. Жаноби Ҳаққа тақдим этишлари лозим бўлган ибодат шахсан Оллоҳнинг Расули иштирокларидан уталмоқда эди. Нубувват йўлининг Султони ул зот эдилар.

Ибодат (қуллик) йўлининг энг улут раҳбари ҳам у киши эдилар. Роббул Оламинга қандай ибодат қилинишини энг яхши биладиган ҳам, уни биззот Жаноби Мавлодан урганган ва инсонларга ургатган ҳам у зот эдилар.

Улар ҳузурли ва хотиржам эдилар. Лекин шу онда Набийий Муҳтарам жаноблари қандай ҳолатда эканликларини билишларига имкон йўқ эди. Аслида, пайгамбаримизнинг уқишлари Жаброили Амин тарафидан тўхтатилган, Жаноби Мавлодан келган ваҳий ул зотга ўқила бошланган эди. Пайгамбаримиз ҳам намозларини давом эттирар, ҳам Жаброили Амин тарафидан ўқилаётган Қуръон оятларини эшитар эдилар: «Гоҳо юзингиз самода кезганини кўрамиз. Бас, албатта, биз сизнинг узингиз рози бўлган қиблага бурамиз. Юзингизни Масжидал Ҳарам (Макка) томонга буринг! (Эй муминлар сизлар ҳам) қаерда бўлсангизлар, юзларингизни унинг тарафига бурингиз! Китоб берилган зотлар, албатта, бунинг Парвардигорлари томонидан (келган ҳақ ҳукм) эканини биладилар, Оллоҳ улар қилаётган амаллардан гофил эмасдир» (Бақара, 144).

Ваҳий ҳолати ўтгач, Саййидул Аввалин вал Охириин жанобимиз вақтни ўтказмасдан, турган жойларида бурила бошладилар. Қалбларида «аниқ Каъба томонга йўналганлик» илҳоми келгач, тўхтадилар. Намозларини бузмадилар.

Жамоат ҳеч қутилмаганда Расулуллоҳнинг турган жойларида юзларини улар томонга буриб, намозни давом эттираётганларини кўриб, бунинг илоҳий бир амр эканлигини пайқадилар, дарҳол улар ҳам сафларини бузмай Расулуллоҳнинг (с.а.в.) орқаларидан жой олдилар. Энди бир неча сония олдинги қибла орқада қолган эди. Илк икки ракат Байтул Мақдисга қараб ўқилган бўлса, охириги икки ракат Каъбаи Муаззамга қараб ўқилди.

Намоз тугаши билан Расулуллоҳнинг (с. а. в.) юзларига мамнунлик балқиб чиқди. Кўпдан бери Улут Мавлодан сўралган нарса ҳосил бўлган, истаклари бажо келтирилган эди. Асҳобларнинг: «Нега бу томонга ўтирилдик, ё Набиййаллоҳ?» дейишларига ҳожат қолмади. Чунки бир оз аввал Жаброили Амин тарафидан қалбларига жо қилинган ваҳий уларга дондона қилиб ўқилган эди.

Бу ваҳий билан, бир неча йил мусулмонларнинг қибласи бўлиб турган Байтул Мақдис энди бир хотирага айланиб, юзлар билан бирга кўнгиллар ҳам Масжиди Ҳарам томонга ўтирилди. Масжиди Ҳарамга қараб илк намоз ўқилган бу масжид кейинчалик «Масжиди қиблатайн», яъни, икки қиблали масжид номи билан машҳур бўлди.

• • •

Расулуллоҳ (с. а. в.) илк юмушни ўз масжидларидаги меҳроб ўрнини ўзгартиришдан бошладилар. Аср вақти масжидга

келганлар биродарлари бошқа бир тарафга қараб намоз ўқишга ҳозирланаётганларини кўрдилар. Бирон янглишлик борми ёки терс кўриняптими — ажрата олмадилар.

Лекин Расулуллоҳ (с. а. в.) энг олдинда туриб имомликка ўтишга тайёрлар эдилар. Намоздан кейин масжид аҳли бир-бирларига «Нима бўпти-нима бўпти», деб ижикилар эканлар, Расули Акрамдан (с. а. в.) пешин пайти ваҳий келганини эшитдилар.

• • •

Эртасига Қубо масжидида бомдод намозини ўқиганлар кеча Расулуллоҳ (с. а. в.) Каъбага қараб намоз ўтаганларини эшитдилар. Ул зотнинг орқасида турганлар ҳам намозни бузмасдан янги қиблага ўнганиб, намоз ўтабдилар. Бу хушхабарни келтирган одам кеча кечки пайт Қубога қайтган ва бугун бомдод намозига масжидга чиққан эди. Бу ердагилар ҳам кўпдан бери Расулуллоҳ (с. а. в.) қибланинг Каъба тарафга йўналишини орзу этиб Мавлои Зулжалолга дуо қилиб юрганларини билардилар. Ўша орзу рўёбга чиқди. Буни эшитибок улар ҳам қиблани ўзгартириб, қодир Оллоҳга ибодат этдилар.

Қибланинг ўзгартирилиши фақат яҳудийларга огир ботди. Чунки бу бурилиш Расулуллоҳ (с. а. в.) жанобларининг ҳақиқатан ҳам пайгамбар эканликларининг яна бир исботи эди. Охирги пайгамбар ҳақида Тавротда берилган маълумотлар ичида ул зотнинг қибласи ўзгартирилиши ва у Маккадаги Каъбага қараб йўналиши аниқ айтилган эди. Ва ўз сўзида тургувчи Оллоҳ буни рўёбга чиқариб, кимларни қувонтирган, кимларни забун этмоқда эди.

Улар шунда ҳам тинчимай, энди нима қилишлари, қандай йўл тутишлари ҳақида тортишардилар. Мажлислар қурардилар. Энг зур дин одамлари ҳам инкор этолмайдиган бир ҳақиқат рўпарасида туриб ҳам йўл излар эдилар. Энг тўғри йўл — катта ота-боболари тарафидан Ҳазрати Мусога (а. с.) берилган аҳдга эргашмоқ, Расулуллоҳга (с. а. в.) иймон келтирмоқ эди. Аммо кўргуликни қарангки, ичларини ёндириб-қуйдираётган ҳасад на ота-бобони танишга, на бошқа миллатдан чиққан пайгамбарга буйинсунишга қўярди. Улар бунга ҳеч рози бўла олмас эдилар. Оллоҳнинг янги пайгамбарига иймон келтириш у ёқда турсин, иймон келтирганларни иймонларидан қайтариш чораларини излар эдилар.

Оғизларига талқон солгандек эдилар-у, юзларию қалбларидаги изтироб-алам чидаб бўлмас ҳолга келганлигини аниқ кўриш мумкин эди. Ниҳоят жимликни Ибн Сурия бузди:

— Нима қиламиз, дустлар, бу иш жимлик билан ҳал бўлмайди? — деди у. Сиқилганидан ёрилар ҳолга келган бошқа биттаси жавоб берди:

— Жим турмаган тақдиримизда, бу ишни ҳал эта оларми-динг?

— Нима демоқчисан, эй Хўйай?

— Шунини демоқчиманки, биз жим турсак-турмасак, юриш амри берилган бу карвон юраверади. Жим турмаганда, нима қила олардик? Ёки ҳозиргача жим турмай ниманинг олдини олабиддик? Менга шундай туюляптики, бу даъво охиригача муваффақият билан давом этади ва биз неча йиллардан бери давом этишини билиб турганимиз бу даъвонинг қурбонлари бўлишдан нарига ўта олмаймиз.

— Хўш, — деди Каъб ибн Ашраф, — шундай, қўл-оёғи боғлиқ утираверамизми? Ёхуд Авс ва Ҳазраж маҳаллалари орасида айланиб, «Пайгамбарингизнинг Ясрибга кучганидан кейин қибласини пайгамбар Иброҳимнинг қибласига буришини биз билардик. Мана, ҳақ пайгамбар эканининг бир аломати будир!» деймизми?..

— Бундай демоқчи эмасман. Аммо ўртада бир ҳақиқат бор ва биз бу ҳақиқатни била туриб инкор этиш билан ўзимизни оловга ташлаяпмиз! Олдинданок бу даъвони қозонишини билардик... ва унга қарши чиққанлар паришон бўлиб қолишларини ҳам... Энди яна худди шу нарсаларни билиб, мағлуб бўлишимизни англаб туриб, унга қарши чиқяпмиз. Бу биз учун аянчли оқибат.

— Бас. Бехуда сўзлар билан ўтказадиган вақтимиз йўқ, — деди Ибн Сурия ўрнидан кескин туриб. — Бирон нарса қилиш керак. Уйланг, уйланг...

Улар уста эдилар. Ҳеч қанча ўтмай мусулмонлар орасига тарқаб кетиб, эзмалик билан «самимий» фикрларини билдира бошладилар.

Шунинг оқибатида бировлар орасида «Қибла ўзгармасдан ўлган қардошларимизнинг ҳоли нима кечади?» деган саволлар тугила бошлади.

Бошқа тарафда яна бир яҳудий мўминларга тегажқлик қилиб, «Энди анча гангиб қолдингиз, қаерга бурилишни ҳам билмайсиз. Курайлик-чи, эртага қиблангиз қаёқда бўларкан?» дер эди.

— Хўш, кечаги қибланинг нимасини ёқтирмадингиз? Унинг Каъбадан фарқи нима? Модомики Каъба тарафга ўтирилар экансиз, шу пайтгача нега жим туриб эдингиз? — дерди бошқаси.

Шу ва шунга ўхшаш саволлар дуч келинган мўминларга берилар эди.

Ичида Каъб ибн Ашраф ҳам бўлган бир яҳудий гуруҳи Расулуллоҳни (с. а. в.) зиёрат этгани келди.

— Ассому алайка, ё Муҳаммад, — дедилар улар.

Ҳазрати Ойиша бирдан сергак тортдилар ва:

— Лаънатлар ҳам, мусибатлар ҳам сизнинг устингизга ёғилсин. Бошингиздан бало аримасин, — деб қаргаб бердилар.

— Узингни бос, эй. Ойиша, Оллоҳ таоло ҳар ишда юмшоқ муомалада бўла олганни севади.

— Лекин, Расулуллоҳ, нима деганларини эшитдингизми? Улар сизга «ассалому алайка» демаяптилар, «ассому алайка» деяптилар.

— Биламан. Мен ҳам шунинг учун уларга «Ва алайкум» (узингизга ҳам шундай бўсин) деяпман-ку. Уларнинг менга дуоибадлари ҳеч утмайди. Аммо менинг дуоларим уларнинг бошига келгай.

Ана шунда Расулуллоҳ (с. а. в.) уларга нега «ва алайкум салом» демай «ва алайкум» деб қўя қолганлари яққол англашилиб, улар талвасага тушиб қолдилар. Бечора яҳудийлар ҳар келишларида «Ассому алайка, ё Муҳаммад!» дер ва ҳар дафъа айрича бир завқ олиб, мийигларида кулар эдилар. Демак, ул зот уларнинг барча беодобликларини сезмаганга олар эканларда?!

Нима бўлганда ҳам, булар иш бўлган эди; келиш сабабларини яна бир марта англатдилар:

— Агар эски қибланга қайтсанг, биз ҳам сенинг динингни қабул этишимиз мумкин бўларди, — дедилар улар.

Расулуллоҳ (с. а. в.) жанобимиз яҳудийларнинг иймон келтиришларини жуда-жуда орзу этардилар. Буни яҳудийлар ҳам яхши билардилар. Шу йўл билан «хўп, бўпти», дедирмоқчи эдилар. Аввал рози қилдириб олиб, кейинроқ, «инсонларнинг орзуига қараб ўзгариб, шаклланадиган бир дин билан бизнинг нима алоқамиз бор?» деб юз ўтириб кетмоқчи эдилар.

Аммо Расулуллоҳ (с. а. в.) қисқа ва лўнда қилиб улар кутмаган жавобни бердилар:

— Мен фақат Оллоҳнинг амрини етказадиган бир пайгамбарман, холос.

Бу деганлари, илгари Бйтул Мақдисга Роббимнинг амри билан ўгирилган эдим, энди ҳам Масжиди Ҳарам тарафга яна Роббимнинг амри билан ўтирилдим, у қайси тарафга буюрса, уша тарафга буриламан, сизнинг орзуингиз билан эмас, деганлари эди!..

...

Фитна ахйри таъсирини утказиб, бир неча кишилар Расулуллоҳ (с. а. в.) оддиларига савол билан келдилар:

— Қибланинг ўзгаришидан олдин вафот этган қардошларимизнинг ҳоли нима кечади? — дедилар улар.

Мўминларни лақиллатиб, шу фикрни зеҳнларига жойлаштириш учун чиққан яҳудийлар Ҳазрати Умар каби зотларга дуч келганларида дарҳол овозларини учирар, тилларини ичларига ютар эдилар. Уларга «Биз ҳозиргача Бйтул Мақдисга ўз истагимиз билан йуналибмизми?» деб жавоб қилиш-да мумкин

эди. Бироқ яҳудийлар кимнинг ёнида қандай ташвиқот қилишга уста эдилар.

Аммо Оллоҳ ҳар нарсани кўргувчи ва билгувчи зот эди. Бу нарсада ҳам ўзи ваҳий юбориб ойдинлик киритди. Жаброил келтирган оятлар худди шу ҳақда эди: «Одамлардан ақсизлари: «Улар (мусулмонлар)ни илгари қараган қиблаларидан қандай нарса юз утиртирди?» дейдилар. Айтинг: «Машриқ ҳам, мағриб ҳам Оллоҳникидир. У ўзи хоҳлаган кишиларни ҳақ йўлга ҳидоят қилади» (Бақара, 142).

Шундан кейиноқ қибланинг ўзгартирилишидан ҳикмат нима экани англатилди:

«Сиз илгари қараган қиблани Биз фақатгина ким Пайгамбарга эргашиб, ким орқасига қайтиб кетишини билиш учун қилганмиз, холос. Шубҳасиз, бу огир иш. Магар Оллоҳ ҳидоят қилган зотларгагина (огир эмасдир). Оллоҳ иймонларингизни (яъни, иймон билан ўқиган намозларингизни) зое қилгувчи эмас. Албатта, Оллоҳ одамларга меҳрибон ва раҳмлидир» (Бақара, 143).

Бунинг кетидан эса, яҳудийларнинг бебурд ва мунофиқ эканликлари, уларга ишонмаслик эслатилди: «Китоб берилган зотлар албатта бунинг Парвардигорлари томонидан (келган ҳақ ҳукм) эканини биладилар. Оллоҳ улар қилаётган амаллардан гофил эмасдир» (Бақара, 144).

Ниҳоят уларнинг қанчалик ўжар ва ўзибилармон эканликлари очиқ-равшан таърифлаб берилди: «Қасамки, агар сиз китоб берилган кимсаларга бор муъжизаларни келтирсангиз ҳам, улар қиблангизга боқмайдилар. Сиз ҳам уларнинг қибласига боқувчи эмассиз. Улар (яҳудийлар ва насронийлар)нинг бировлари бировларнинг қибласига боқувчи эмас. Агар фаразан Сизга келган билим (ваҳий)дан кейин ҳам уларнинг ҳавоийнафсларига эргашсангиз, у ҳолда, шубҳасиз, золимлардан бўлиб қоласиз» (Бақара, 145).

Бу оятларнинг сўнггида Улуғ Мавло мўминларга хитобан яна шундай марҳамат қилиб: «Биз китоб ато этган кимсалар (яҳудий ва насронийлар) Уни (Муҳаммад пайгамбарни) ўз фарзандларини таниган каби танийдилар. (Яъни, ўзларининг илоҳий китобларида у ҳақда ўқиганлар). Ва, албатта, улардан бир гуруҳи билганлари ҳолда ҳақиқатни беркитадилар» (Бақара, 146), деди.

Мана шу оятлар тушган кезларда Ҳазрати Умар Абдуллоҳ ибн Саломни қидириб топди ва: «Ростини айт, ҳақиқатни биласизларми?» деб сўради.

— Эй Умар, мен ўғлимнинг ҳақиқатан ҳам менга оид эканидан шубҳаланишим мумкин,— деди у,— аммо Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳақида ҳеч шубҳалана олмайман. Чунки китобларимизда берилган маълумотлар тўлиғича у зотда мужассамдир. Бугун Расулуллоҳни (с.а.в.) инкор этаётганлар жоҳилликларидан ёки у зотнинг пайгамбар эканлигига қарор беролмаганлари-

данмас, яҳудий бўлмаган бир инсон пайгамбар этиб тайинланганини ҳазм қила олмаганларидан шундай қилмоқдалар. Йўқса, биз у зотнинг бу ерга ҳижратидан кейин қибланинг Иброҳим (а.с.) қибласига йўтқарилишини ўз исмимиздек биламиз.

Кучли жаладан кейин кучаларда тупланиб қолган ахлат-чўпларни сув қандай оқизиб, сидириб ташласа, нозил бўлган оятлар ҳам яҳудийларнинг фитналаридан юзага келган ҳузур-сизликларни ана шундай улоқтириб ташлади. Расулуллоҳ (с.а.в) ҳам, барча муминлар ҳам бу ҳолдан мамнун эдилар.

Расули Акрам (с. а. в.) эса, энди самога ҳамд ва шукр туйғулари билан тўлиб боқар, ҳар намозда буюк боболари қурган ва Парвардигорлари буюрган муқаддас қиблага юзланар эканлар, ўзгача бир ҳузур туяр эдилар.

. . .

Кунлардан бирида заргарлик дукони ёнида унинг эгаси бўлган яҳудий билан безак ясаттириш учун келган жория уртасида келишмовчилик чиқди. Яқин орада бунга гувоҳ бўладиган бирорта одам йўқ эди. «Энди фурсат келди», деган яҳудий қўлига олган оғир тоши билан жориянинг бошига туширди ва дуконини ёпиб, жунаб юборди.

Маълум вақт ўтгач, у ердан утиб кетаётган мусулмонлар қулоқларига инграш овози чалиниб, чопиб келдилар. Бечора аёлни замбилга солиб, Расулуллоҳ (с. а. в.) ҳузурларига олиб келдилар. Расули Акрам саййидимиз атай мусулмонларнинг номини атаб, ундан сўрай бошладилар:

— Сени фалончи шу ҳолга солдимми?

Аёл гапира оладиган вазиятда эмасди. Куз ишорати билан «Йўқ» деди.

— Фалон кишими сени ўлдирмоқчи бўлган? — дедилар яна.

«Йўқ» деди у бош чайқаб.

— Фалон яҳудийми? — дедилар ахийри заргарнинг номини атаб.

— Ҳа, — деди аёл зўрга бош силкиб.

Одамлар муъжизадан ҳайратда қолдилар. Расулуллоҳ (с. а. в.) жаноблари қалбларига илҳом йўли билан билдирилган жиноятчини ўз номи билан атаган эдилар. Аммо у зот бу масалада илҳом ила билдирилган нарсага таяниб эмас, гувоҳларга ишониб иш кўришни лозим топдилар. Бунинг учун жория гапириши ёки «Мени фалончи ўлдирмоқчи бўлди», деб иқрор бўлиши керак эди. Қолбуки, жория гапира оладиган ҳолда эмасди. Сунгги нафасини олаётган эди.

Пайгамбаримиз шу боисдан унга икки марта «Сени фалончи ўлдирмоқчи бўлдими?» деб бировларнинг номини атай сўраган ва унинг «йўқ» жавобини олган эдилар. Бу эса, ёнлари-

даги инсонларга жориянинг «нима деяётганини биладиган даражада ақли жойидалигини» курсатиши учун эди. Учинчи гал эса, тасодифаң эмас, илҳом йўли билан билдирилган исмни айтган ва «ҳа» жавобини олган эдилар.

Ёнларидаги одамларга «Бу жориянинг қотили фалон яҳудий экани менга илҳом йўли билан билдирилди», десалар, улар шубҳаланмасликлари ҳам мумкин эди. Аммо мусулмон бўлмаганлар-чи? Улар яна фитна чиқармайди деб ким айта олади? Шунинг учун ҳам Расулуллоҳ (с. а. в.) энг мақбул йўлни — гувоҳларга таяниб иш куришни маъқул курдилар.

Ана шу Ислом шариатида энг тугри йул эди.

. . .

Жорияни нариги дунёга жунатгани ва буни ҳеч ким курмаганига амин бўлган яҳудий, маълум вақтдан кейин яна дуконига қайтди. Бу масала энди ҳеч очилмайди, бости-бости булиб кетади, деб уйларди у. Ўзи аҳмоқ эмаски, бировга «Мен фалон жорияни ўлдирдим», деб гуллаб қўйса.

Яна биттагина эҳтимол бор. У ҳам бўлса, тошнинг тилга кириши, «Фалон яҳудий мени бу жориянинг бошига тушириб, уни ўлдирди», дейиши керак. Шунга кўра, иш тамом эди.

Аммо ичини нимадир шундай безовта этиптики, илгари бунақасини кўрган эмас, негадир ўша жориянинг сиймоси кўз олдидан кетмаяпти.

Қаёққа қараса, у кўзларининг ичига суқилиб кирмоқчи буладими-ей. Яҳудий бошини орқага ташлаб, жориянинг сура-тидан узоқ булишга ҳарчанд уринса-да, ҳеч иш чиқара олмас эди.

Ниҳоят ўзини қўлга олиб ишга киришган ҳам эдики, қар-шисида тикилиб турган мусулмонларнинг кўз қарашларидан эсанкираб қолди:

— Нима истайсанлар?

— Сени Расулуллоҳ сўраяптилар, — дейишди улар.

— Галати-ку? Нима қилармиш мени?

— Олдин борайлик, ўша ерда маълум булади.

— Ҳозир вақтим йўқ, ишдан қутулай, — деди атай.

— Ҳозир бормасанг, бўлмайди, — деди улар ортиқча гап-сўзга ўрин қолдирмай.

У ўзи истамаган ҳолда ўрнидан турди. Тихирлик қилса, олдиларига солиб, ҳайдаб кетишлари ҳам тайин. Бир ўзи уларга бас кела олмас эди.

— Менинг Муҳаммад билан бирон муносабатим йўқ-ку. Савдо-сотик ҳам қилган эмасман, — деди у.

— Бир жория масаласида чақиряптилар.

Яҳудийнинг тили танглайига ёпишиб, оёқлари қалтиради.

— Нима булибди унга? Қанақа жория?.. — деди ҳаяжондан тили зўрга айланиб.

— Борсанг, биласан.

Яҳудийнинг аъзойи баданида титроқ турди. Ҳеч ким кўрмаган эди-ку, тош ҳам гапирмагандир, аммо Расулуллоҳ қайдан билибди экан, деб пичирларди у. Учинчи эҳтимол унинг хаёлига ҳам келмасди.

Уша пайтда оқибатини уйламагани учун ўзига лаънатлар ўқиди. Қочиб қутулсамикан ёки ёлвориб жонини қутқарса булармикан? У бора-боргунча ҳар турли баҳоналар излаб борди.

Расулуллоҳнинг (с. а. в.) ҳузурларида унга жонсиз бир жасад кўрсатилди, нега ўлдиргани сўралди. Яҳудий жасадни кўрган заҳоти таниди, лекин ҳеч тараддуодсиз:

— Мен ўлдирмадим, танимаймани уни, — деб туриб олди.

Буни айтишга айтди-ку, аммо ранги қув ўчиб, оқариб кетганини яширолмади.

Унга жориядан қандай жавоб олингани айтилди. Ниҳоят, олдида ягона йул қолганини англаб, жиноятни эътироф этди.

Айни жазо унга ҳам ҳукм этилди. У ердан ҳукм ижро этиладиган жойга олиб кетишар экан, охирги марта жорияга нафрат назари билан боқди. Кейин у пушаймонлик ва кўрқув билан қоришиб кетди. Ранги қум ўчган бир аҳволда, бутун вужуди титраб-қалтираб, оёқларини зўрга судраб бораркан, майитдан фарқи қолмаган эди.

Охирги сўз берилди. У жорияни эслаб, «Кошки сени ҳеч танимасайдим», дея олди.

* * *

Абу Афак асли яҳудий эди. Юз йигирма ёшга етган, бели букилиб, зўрга юрарди. Қариган сайин кучи тилига чиқиб, эзма бўлиб қолган эди. Булар-бўлмас ишларга аралашаварарди.

Расулуллоҳ (с. а. в) Мадинага ташриф буюрганларидан бери ўзига янги бир «эрмак» топган, ҳамма ерда мусулмонларга, айниқса, пайгамбаримизга тил теккизмаса туролмайдиган бўлиб қолган эди. Мадинанинг туб аҳолиси бўлган Авс ва Ҳазраж қабилалари кечагина ораларига келиб қўшилган бир одамнинг атрофида парвонадек айланиб, ҳар сўзини бир амрдек қабул этардилар. Абу Афак уларнинг бу ҳаракатларини масхараб кулар эди.

Бу ҳолат мусулмонларга огир ботар, қўлидан ҳеч иш келмайдиган вайсақи чолдан қутулишни, ҳеч бўлмаса овозини ўчиришни истар эдилар.

* * *

Кундан бери Ҳазрати Усмоннинг (р. а.) таъби хира эди. Хотини Руқиянинг касали кундан-кунга огирлашиб, ўзи сўлиб борарди.

Бу ҳолат Расулуллоҳни (с. а. в.) ҳам анчагина маҳзун этди.

Турмушнинг у кўрмаган жафоси қолмаган, Мадинага кўчиб, икки кунгина тинчиган суюкли қизларини тузалмайдиган бир касалликнинг қуршовида кўрган эдилар.

Оллоҳнинг тақдирида нима ёзилган бўлса, уша бўлиши аниқ эди. Суюкли қизларини кўргани келганларида кулиб кириб, олдидан қайғу билан чиқар эдилар.

. . .

Шаъбон ойи тугар экан, мўминларга саодатга элтгучи яна бир ибодатга чорлаб, янги амр келди: «Эй мўминлар, тақволи кишилар бўлишингиз учун сизлардан илғари утганларга фарз қилингани каби, сизларга ҳам саноқли кунларда рўза тутиш фарз қилинди» (Бақара, 183), дейилар эди оятда.

Кейинги оятларда бу рўзанинг Рамазон ойида тутилиши, касал ёки мусофир булганларгина бошқа кунларда тутиб беришлари англатилди. Уша кеча ҳамма бундан буён ҳар йили бир ой муддат билан Рамазон ойи рўзаси фарз қилингани хабарини уйларига олиб қайтди.

. . .

Ниҳоят Шаъбон ойининг охири куни келди. Расулуллоҳ (с. а. в.) ўринларидан турдилар. Масжиднинг олд қисмидаги хурмо дарахти тўнкасига таянганча, асҳобларга мурожаат этдилар:

— Эй инсонлар, улут ва муборак бир ойнинг сояси устингизга тушиб турибди. Бу ойнинг ичида минг ойдан ҳам хайрли бир кеча бордир. Шундай ойки, Оллоҳ таоло унинг кундузларини рўза билан утказиб, кечаларини ибодат билан зийнатлашингизни муносиб кўргандир. Бу ойда ўзига фарз бўлмаган бирон хайрли ишни қилиб, Оллоҳга яқинлик қилишга уринган киши бошқа ойлари фарзни адо этган кабидир. Бу ойда бир фарзни бажарган эса, бошқа ойлари етмиш фарзни қилган кабидир. Бу ой сабр ойдир, сабрнинг савоби ва натижаси эса, жаннатдир. Бу ой кумаклашув ойдир, мўминнинг ризқи ортириладиган ойдир. Ким бу ойда бир рўзадорни меҳмон қилиб, иззат-икром қилса, бу яхшиликлари унга гуноҳлари учун мағфират, жаҳаннамдан қутулиш бўлади. Унинг ажр ва мукофотидан камайтирмаслик шarti билан, наригисига ҳам айна савоб бордир.

Шу ерда Расулуллоҳнинг (с. а. в.) сўзлари кесилди:

— Эй Оллоҳнинг пайгамбари, битта рўзадорни ифтор қилдирадиган овқатни ҳаммамиз ҳам топа олмаймиз-ку, — дейишди асҳоблар.

Жаноби Расулуллоҳ (с. а. в.) марҳамат қилдилар:

— Оллоҳ таоло бу савобни биттагина хурмо ёки бир ичиш-

лик сув билан ёхуд бир пиёла сут билан рўзасини очтирганга ҳам бергай, — деб жавоб бериб, яна сўзларида давом этдилар: — Бу ойнинг аввали раҳмат, ўртаси магфират ва охири эса, дузахдан халос бўлишга василадир. Хизматкорининг юкини енгиллатган кишини Оллоҳ таоло кечиради ва жаҳаннамдан озод қилади. Бу ойда турт нарсани маҳкам таъқиб этинг. Бу турттадан иккиси билан Роббингизни рози қиласиз, иккисига эса, жуда муҳтожсиз. Роббингизни рози қиладиганингиз икки хусус: калимаи шаҳодатга ёпишиб, уни кўп-кўп такрорламоқ ва Оллоҳ таолодан магфиратини сўрашдир. Жуда муҳтож бўлганингиз икки нарса эса: Оллоҳ таолодан жаннатни ишташ, дузахнинг азобидан Оллоҳнинг паноҳига сизиниш. Ким бир рўзадорга сув берса, Оллоҳ таоло ҳам унга ўз ҳовузидан сув ичирадики, уни ичгач, жаннатга киргунга қадар инсон ҳеч чанқамайди.

Расулуллоҳ (с. а. в.) саййидимиз сўзларини битиргач, кўнгиллар бир кун кейинги рўзани ва рўза ойи бўлган Рамазонни орзиқиб кутадиган ҳолатга келди.

Рўза араблар билмайдиган нарса эмасди. Исломи дини келмасдан аввал ҳам рўза тутадиганлар бўларди. Фақат пайгамбаримиз тарафларидан таблиғ этилган Рамазон рўзасини ҳеч қачон ундай рўзалар билан таққослаб бўлмасди.

Парвардигорига кўнгил берганлар учун бу ойда тутиладиган рўза тенги йўқ бир ибодатга айланди.

* * *

Милодий 623 йил, Рамазоннинг илк куни ёз ойининг охириги чоршанбасига тўғри келган, бомдод намозига чиққанларнинг барчаси рўзага ниятланган эдилар. Саййиди Коинот ҳазратларининг юзлари барқ уриб турарди. Ҳар доимгидан хурсанд эканликларига шубҳа йўқ эди. Файзини, баракотини кечаги суҳбатда аниқлаганлари ушбу муборак ойга етишмоқ ва бир ой муддат билан Роббиларига ибодат низоми ичига кирмоқ ул зотни албатта хурсанд этиб, саодатманд қиларди-да! Бунинг устига, тунда Жаброили Амин яна янги хушхабар келтирган эди: Бундан буён Рамазон ойларида Қуръони Каримнинг уша кунигача нозил бўлган қисмини биргаликда ўқиб, яна бир бор хатм қиладиган бўдилар.

Ўқийдиган яна ваҳий фариштаси Жаброил эди. Сарвари Анбиё жим тинглаб ўтиришлари керак эди. Лекин бу тинглаш қуроқ билан эмас, қалб билан, руҳ билан, кўнгил билан бўлар, моҳиятини Оллоҳдан ва расулидан бошқа ҳеч ким билмайдиган бир тиловат ва тинглаш билан тунлар безалар эди. Ўқилган ҳар оятда пайгамбаримизнинг айри бир хотиралари бўларди. Ҳар бир оятнинг қаерда, қачон, қайси сабаб билан нозил қилинганини энг яхши биладиган ҳам ул зот эдилар.

Жаброили Аминни тинглар эканлар, баъзан Ҳиро тоғининг қияликлари орасида берилган «Ўқи» амрини эслар, баъзан уйларида ваҳийнинг таъсиридан қутулиш учун ётоққа кирганларида нозил бўлган «Эй (либосларига) бурканиб олган зот, туринг-да, (инсонларни охираат азобидан) огоҳлантиринг» (Муд-дассир, 1-2) оятлари билан титрар, баъзан Сафо тепалигида инсонларга илк бор ошқора даъват қилган кунларининг хотиралари билан яшар эдилар.

. . .

Руза тутганлар ниҳоят оғир шартлар ичида кун бўйи давом этган бир ибодатни адо этиш севинчи ила Оллоҳнинг неъматларига қовушиш севинчини қовуштирдилар.

Расулуллоҳ (с. а. в.) жаноблари озгина сув билан рузаларини очиб, бир-иккита хурмо едилар.

— Ташналик кетди, томоқлар ҳўлланди, иншаоллоҳ, мукофотимиз қайд этилди. Оллоҳим, сенинг розилигинг учун рўза тутдим, сенинг ризқинг билан рузамни очдим, — дедилар. Кейин жамоатнинг олдига ўтиб, шом намозини ўқидилар.

Ёз кунлари бўлгани сабабли ҳаво иссиқ ва чарчатадиган эди. Даласида ишлайдиганлар бор эди, уларнинг бардош бериши яна ҳам қийинроқ эди. Шу билан бирга, келган ҳар мусибатнинг айрича бир таъсири бўлишига ҳеч шубҳа йўқ эди.

Арабларда оқшом рўза очилганидан кейин ухлагунга қадар бўлган вақт ифтор муддати ҳисобланар, ухлаб қолган киши эса, қайта рўза тутган ҳукмига утар ва рўзадорга ҳаром қилинган барча нарсалар ўша ондан эътиборан унга ҳам тааллуқли бўлиб қоларди.

Қайс ибн Сирма оқшом бўлгач, даласидан ҳориб-чарчаб уйига қайтди. Хотинига:

— Ейдиган бирон нарсанг борми? — деб сўради.

— Уйда ейдиган ҳеч нарса йўқ, қўшнилاردан бир сўрайчи, — деб аёл чиқиб кетди. Бироқ аёли қайтиб келмасдан қаттиқ уйқу босиб, ухлаб қолди.

Қўшнилاردан бир миқдор емак кўтариб келган аёл уни уйқу ҳолида кўриб, ачиниб кетди: «Вой шўрим, энди тамом?..» деди.

Чунки булар иш бўлган эди, уйгонса ҳам еёлмас эди. Шундай қилиб, Қайс эртанги куннинг рўзасини оч ҳолида бошладди.

. . .

Ҳазрати Умар ўша тонг Расулуллоҳни (с. а. в.) «Бошимга бир иш тушди», деб қидириб топди. Ўша кеча ухлаганидан кейин хотини билан алоқада бўлганини аңглатди.

Расулуллоҳ (с. а. в.) жанобимиз эшитишга эшитдилар-у, аммо ҳеч нарса демадилар. Эҳтимолки, ваҳий келишини ку-таётгандирлар. Қолаверса, Улуг Мавло масалани Қуръон ояти билан ҳал этажаги учун расулига жавоб беришига изн берма-ган эди.

Қайсни ҳам ўша куни борган сари кучайиб бораётган қат-тиқ ҳолсизлик ушлади. Ниҳоят у оқшомга қадар рўзасини очишга имкон топа олмай ҳушидан кетди. Унинг аҳволи ҳам Расулуллоҳга билдирилди.

Расули Акрамнинг (с. а. в.) юзларида ваҳий аломатлари кўриниб, маълум вақт ўтгач, Саййидимиз Оллоҳ таолонинг уш-бу амрини ўқиб эшиттирдилар: «Сизларга рўза кечасида хо-тинларингизга қўшилиш ҳалол қилинди. Улар сизларнинг ли-босингиз, сизлар улар учун либоссиз (яъни, эр-хотин бир-би-рига киши либосга муҳтож бўлгани каби муҳтождирлар). Ол-лоҳ сизлар ўзларингга хиёнат қилаётганларингни билиб, тавба-ларингизни қабул қилди ва сизларни авф этди. Энди улар билан (рўза кечаларида ҳам бемалол) қовушингиз ва Оллоҳ сизлар учун ёзган нарсани (фарзандни) талаб қилингиз. Ва то-тонгда оқ ип қора ипдан ажраладиган пайтгача еб-ичаверинг-лар. Сунгра кечгача рўзани бенуқсон қилиб тутинглар. Мас-жидларда эътикофда бўлган чоғингизда (кечалари ҳам) улар (хотинларингиз) билан қўшилманг! Булар (юқорида мазкур бўлган ҳукмлар) Оллоҳнинг чегараларидир. Бас, уларга яқин-лашмангиз! Одамлар ҳаром ишлардан сақланишлари учун Ол-лоҳ уз оятларини мана шундай очиқ-равшан баён қилади! (Ба-қара, 187).

Бу оятлар таблиғ этилганидан кейин келган энгиллик асҳо-би киромнинг юзларида мамнунлик аломати ҳолида уз ифода-сини топди.

Кейинроқ Набийлар Сарвари (с. а. в.) асҳофларни кечаси туриб овқатланишга ташвиқ этдилар:

— Саҳарлик қилинг. Чунки саҳарликда барака бор. Кундуз тутадиган рўзага қарши саҳарда овқатланиб қувват тўпланг. Кеча ибодатига бардош бера олиш учун қайлула уйқусидан фойдаланинг, — дедилар.

Ўша оқшом мўминлар уй-уйларига севинч ила қайтдилар. Улар бундан буён саҳарликдан фойдаланиб, кунлик ибодатга тўқ қорин билан борар эдилар. Рўза амрини билдириш учун келган оятдаги «Оллоҳ сизларга энгилликни истайди, сизларга огир бўлишини истамайди» (Бақара, 185) буйруги ана шундай имконлар очган.

Кечалари саҳарликка турганлар кунлари беҳуда ўтказила-диган кун эмаслигини билиб рўза ибодатига киришар, Оллоҳ розилигига эришиш орзуи билан калимаи тавҳид ўқир, Қуръ-он ўқир, мағфират сўраб, дуо қилар эдилар. Пайгамбаримиз (с. а. в.) аниқлаётган барака ана шу томондан тажалли этарди.

Бироқ бу нима?

Билоннинг таниш овози ила юксалган азон саҳарлик қилаётган одамларга еб-ичишларини тарқ этишлари лозимлигини билдираётгандек эди. Уйларидан чиққан кишилар шарқ тарафга қараб, уфқда бирон-бир ёришганлик аломатини кўра олмадилар. Ҳали тонг отмаган эди. Бу ҳолатга кўра, ҳали еб-ичиш вақти тутамаган эди.

— Бунда бир хайр бўлса керак, — дедилар азон айтилишидан бир ҳикмат излаб. Чунки янглишиб, Оллоҳнинг чегараларини поймол қилиб қўйилса, нима бўлади? Кечагина тушган оятда бекорга «Булар Оллоҳнинг чегараларидир. Бас, уларга яқинлашмангиз!» (Бақара, 187) дейилмагандир? Лекин....

Орадан бир оз замон ўтиб, яна азон овози янгради. Бу гал Амр ибн Умму Мактум азон айтар эди.

Шунда «Нима гап экан?» дея ташқарига чиққанлар кунчиқар тарафда гира-шира ёришганлик аломатини кўрдилар.

Бу азондан сунг бомдод намози учун Расулуллоҳни (с. а. в.) кута бошладилар. Орадан бир оз вақт ўтиб Сарвари Олам чиқдилар. Бирга намоз ўқилди. Сунг жанобимиз асҳобларига қараб:

— Сизни Билоннинг азони чалғитиб, саҳарлик қилишдан тўхтатиб қўймасин. У ибодат учун турадиганларга тонгнинг яқин эканини билдириш ва ухлаб ётганларни уйғотиш учун айтилди. Яна сизни уфқда тикка кўринган ёришганлик ҳам чалғитмасин. Уфқда ясси бўлган тонг ёришни кутинг. Амр ибн Умму Мактум ўқийдиган азонгача еб-ичаверинг, — деб марҳамат қилдилар.

Шундай қилиб, масала равшанлашди. Кейинги кечаларда Билоннинг азонини эшитганлар: «Оллоҳ сендан рози бўлсин, эй Билон», деб ташаккур билдирадиган, Амр томонидан айтиладиган азонга қадар бемалол еб-ичадиган бўлдилар.

• • •

Расулуллоҳ (с. а. в.) олган хабарларидан тўғри фойдаланиш мақсадида, икки кишини вазифалантирдилар. Жимгина, овоз чиқармасдан Мадинани тарқ этиб, Шом йулига чиқишларини, Маккадан Шомга кетган карвоннинг қайтиши ҳақида маълумот олишларини ва вақт утказмасдан қайтиб келишларини тайинладилар.

Бу буйруқни олган Басбас ва Одийй бир куни эрта тонгда ҳеч кимга билдирмасдан Мадинадан чиқиб кетдилар.

• • •

Рамазон ойининг илк кунлари эди. Расулуллоҳни (с. а. в.) шундай бир савол билан қаршиладилар:

— Нима дейсиз, ё Расулуллоҳ, фарз намозларини ўқисам, Рамазон рўзасини тутсам, Оллоҳ ҳаром қилган нарсаларни ҳа-

ром билиб, уларга тегмасам, ҳалол қилганини ҳалол билиб, улардан фойдалансам ва буларга ҳеч нарсани қушимча қилмасам, жаннатга кира оламанми?

Пайгамбаримизнинг жавоблари биргина сўздан иборат бўлди:

— Ҳа.

— Валлоҳи, мен ҳам буларга бирон нарсани қушимча қилмайман.¹ (Муслим, 1/44).

• • •

Абу Суфён Шом сафаридан кутганидан ҳам купроқ фойда топган ҳолда қайтар эди. Бу фойданинг ҳаммасини Муҳаммад ва асҳобларини, қолаверса, бутларнинг қийматини бир пулга чиқарган янги динни уртадан кўтариш учун сарфлашга мўлжаллаган эдилар. Шундай қилиб, Лот ва Уззонинг обрўини такрор юксалтирмоқчи бўдилар. Бу карвон орқали қўлга киритилган пул билан Маккада бузилган эски тартиб такрор тикланиб, бахтли кунларни бошламоқчи эдилар.

Кетаётганларида бирон машмаша чиқмади. Қайтишда ҳам бўлмаслиги учун ниҳоят даражада ҳушёрлик лозим эди. Шу сабабли Абу Суфён карвондан айрилмай, ўнгу сўлни назорат қилар, Мадинага яқин жойда бирон гала-говур чиқишидан ташвишланиб, кўзлари тўрт бўлиб борар эди. Ҳижозга яқинлашган сайин негадир хавотири ҳам ортди.

• • •

Шом карвони Ҳижоз тупроқларига кириб боргани ҳақида хабар етиб келган бўлса-да, жўнатилган икки одамдан ҳануз дарак йўқ эди. Аини пайтда Жаброили Амин Роббул Оламиндан шундай хушхабар етказди: икки натижадан бирига мутлақо эришилажак: ё тижорат карвони қўлга киритилади, ёхуд карвонни қўриқлаш учун келадиган қўшин устидан қатъий бир зафар қозонилажак эди.

Дарҳол тўпланиш амри берилди. Пайгамбаримиз (а. с.) асҳобларига қарата шундай дедилар:

— Қурайшнинг катта карвони келай деб қолди. Қани, дарҳол йўлга чиқинг. Умид қиламизки, Оллоҳ таоло уни сизга насиб этгай.

Тайёргарлик учун ажратилган муддат ниҳоят даражада қисқа бўлса-да, сўраладиган нарсалар кўп экан.

— Ё Расулуллоҳ, синглим бетоб. Унга мен қарашим керакми ёки угли Абу Умома қолишини муносиб кўрасизми?

Пайгамбар (а. с.) Абу Умомага ўтиридилар:

¹ Уша кунларда ҳали закот ва ҳажнинг фарз қилинмаганини эсда тутиш лозим.

— Сен онангинг ёнида қол, хизматини қил, — дедилар.

Бу билан тоға-жиян орасидаги келишмовчилик бартараф этилиб, тоға — Абу Бурда сафарга чиқиш имконига эга бўлди.

Бошқа бир келишмовчилик ота билан угил уртасида чиқди. Мадиналик Ҳайсама исмли ёши утиб қолган қария бу юришдан фойдаланиб, шаҳидлик мартабасига эришиб қолиш учун қулай фурсат келди, деб ҳисоблади. Уғлим Саъд уй ишларини бемалол идора эта оладиган бир ёшда, деб қистаб қўймади. Лекин угли ҳам ҳеч кунмасди.

— Отажон, бу ишнинг охирида шаҳидлик бор, жаннат бор. Бошқа масала бўлганида, амрингизни жоним билан бажарардим, — дер эди у.

Бу ишни қуръа билан ҳал этишга қарор берилди ва қуръа угилга чиқиб, Ҳайсама бу орзуини кейинчалик амалга ошириш умиди билан уйда қолди.

...

Умму Варақа Набиййи Акрам жанобимизга хитоб қилди:

— Ё Расулуллоҳ, бу шарафга мен ҳам эришишни истайман. Ярадорларга қараб юраман. Оллоҳ таоло балки менга ҳам шаҳидликни насиб этар.

Пайгамбаримиз бу аёлга мамнуният ила боқдилар.

— Сен уйингда утир, Қуръон ўқи, эй Умму Варақа! Оллоҳ таоло шунда ҳам сенга шаҳидликни насиб этади.

Умму Варақа ёши бир ерга бориб қолган аёл эди. Айни чоқда, шу кунгача туширилган Қуръон сураларини ёд олган хотинлардан бири эди. Жанобимизнинг тавсияларига эътироз билдирмади.

— Буйругингиз бош устига, ё Расулуллоҳ! — деди ва уйига йўл олди.

Усмон ибн Аффоннинг ҳам кўзлари жовдирарди. Гуё: «Мен нима қилай, эй Расулуллоҳ?!» дея сўраётгандай эди. Расули Акрам (с. а. в.) унинг ҳам Мадинада қолишини лозим кўрдилар.

— Сен Мадинада қол, Руқаййага қараб тур, — дедилар.

Руқаййанинг касалланиб қолгани Усмон Зиннурни бу газотга чиқишдан тўсган эди. Руқаййа шошилинич сафарга отланган отасини «Бу кўриб турганим балки охириги кўришимдир», деган хаёлда ва гоят қисқа бир вақт ичида кўра олди, холос...

Бу сафарда Мадинанинг ерли халқи бўлмиш ансор ҳам иштирок этаётган эди. Улар бу кунгача қилинган ва баъзан Пайгамбар (а. с.) ҳам қатнашган сафарларнинг ҳеч бирига иштирок этишмаган эди. Уруш бўладими-йўқми, қатъий маълум бўлмаган учун ортиқча аслаҳа олишмаган эди. Бунинг устига, мадиналик мусулмонлардан бир қисми ҳам қатнашмаяпти.

Хуллас, сони уч юздан сал ортиқ бир лашкар бўлиб Мадинадан йўлга чиқдилар.

Бу ёқда сафар бошланар экан, қулоқларни динг тутиб турган Абу Суфен Расулулоҳ жанобимизнинг (с. а. в.) Мадинадан чиққанлари хабарини олар-олмас, Гифор қабиласидан Замзам ибн Амр исми бир одамни йигирма динор ҳақ эвазига ёллади.

— Оёгингни қўлга олиб Маккага борасан. «Карвонингизни Муҳаммад ва унинг асҳоби қўлга киритмасидан бурун Бадр мавқеига йўл олингиз, акс ҳолда, карвондан умидингизни узингиз», дейсан, — деган топшириқ ила кузатиб қолди.

Кейин эй воҳ демаслик учун бош урадиган бошқа бир тадбир йўқ эди.

Бу орада Маккада бошқа хил ҳодисалар кечарди. Расулуллоҳнинг (с. а. в.) аммаларидан Отика бир тонгда акаси Аббосни ёнига чорлади. Юзида қўрқув аломатлари зуҳур этар эди. Аббос хавотирланиб:

— Сенга нима қилди, сингилжон, ғамгин кўринасан? — деб суради.

— Бир туш кўрдимки, қўрқинчли, эй Аббос, — деб жавоб қилди Отика.

— Қанақа туш экан у?

— Туяга минган бир одам келди. Абтоҳга келиб тўхтади. Баланд овоз ила: «Эй вафосизлар, шошилинг, уч кун давомида қиличларимиз зарбидан ўлим топадиганингиз жангтоҳга етиб келинг!» деб бақирди. Сунгра яна такрорлади: «Эй вафосизлар, уч кун ичида урушиб ўладиганингиз жангтоҳга шошилинг, етиб келинг!» Кейин яна такрорлади: «Эй вафосизлар, етиб келинг уч кун давомида ўладиганингиз жангтоҳга. Нимага қараб турибсизлар?!». Халойиқ бу бақириққа жавобан унинг атрофига тупланди. Лекин у туясини ҳайдаб қолди. Масжиди Ҳарамга кирди. Каъбанинг орқасига ўтиб тўхтади. Орқасидан келган одамлар атрофини ураб олган эди. У яна баланд овозда: «Эй вафосизлар!...» дея ҳалиги гапларни яна уч марта такрорлади. Туясини ҳайдади. Абу Кубайс тепалигига чиқди. Маккага рубару бўлди. Баланд овозда уч дафъа айни шаклда бақирди. Сунгра бир қоя парчасини кучириб, тепадан пастга думалатди. Катта тезлик ила тушган қоя парчаланиб кетди, ҳар бир парчаси Макка уйларида бирига исобат қилди...

Отика тушини айтиб тугатар экан, Аббос ниҳоятда ҳаяжонланган эди.

— Аммо бу тушни ҳеч кимсага айтмагин, эй Аббос, — деб тайинлади Отика. — Орамизда қолиши лозим.

— Сен бундан ташвиш чекма, — деди Аббос.

Бир оздан кейин Аббос ижозат сўраб ўрнидан турди. Йўлда бораркан, бояги тушнинг таъсиридан ҳеч қутулолмас, ўзига келолмас эди.

— Кўзларимга нима бўлдики, сени бундай аҳволда кўряпман, эй Аббос?

Бошини кутарди. Утба ибн Робианинг угли Валид экан. Жавоб бергунича бўлмай, яна қайтариб суради:

— Бошинга нима ташвиш туша қолди?..

— Юр бундай, — Аббос уни бир четга тортди. — Аммо шу гап шу ерда қолсин. Зинҳор биров эшитиб қолмасин, ху-ми?— деб сўзини олди-да, ҳаммасини айтиб берди.

— Менга ишонавер, ичимга тушди — хумга тушди, — деди Валид.

Отика Аббосга қай даражада ишонган бўлса, Аббос ҳам унга шу даражада ишонди. Аммо эртаси куни Аббос Каъбани тавоф қила туриб, у ерда тупланганларни кўрдию галати бў-либ кетди. Улар бунга тегишли бир нарса ҳақида қизгин гапла-шаётгандек эдилар. Тавофни тугатиб, ёнларига борди. Абу Жаҳл уни кўриши биланоқ иржайиб:

— Отиканинг туши ҳақида гаплашаётган эдик, — деди.

Аббос талмовсиради:

— Қанақа Отиканинг туши?..

Абу Жаҳл яна мазах қилгандай кулди.

— Қачондан пайдо бўлди бу хотин найгамбарингиз?

— Нима демоқчисан сен ўзи?

— Айтмоқчиманки, эркакларингизнинг пайгамбарлиги ет-магандек, аёлларингиз орага кираптими? Опанг Отика башо-ратчи бўп қоптими, уч кунгача урушиб мағлуб тушадиган жойимизни билса? Кулгили... Аммо биз уч кун кутамиз. Айтга-ни тўғри чиқса, ҳай, аммо чиқмаса, кўрадиганингизни кўрасиз: хотинларингизнинг ёлгончи эканини ҳар тарафга ёямиз.

Аббос бу айтилган гаплар асоссиз эканини, Отика бундай туш кўрмаганини айтиб тонишдан нарига ўта олмади. Аммо ўзи Валидга гуллаб қўйганидан пушаймон эди. Энди уни қиди-риб топганидан, сўканидан нима фойда? «Ўзинг опангнинг сирини сақлай олмадинг-ку, мен сенинг сирингни қандай сақ-лай?» дейиши аниқ эди.

Ўқ ёйдан чиққан эди. Нима қилса ҳам, энди бу гапнинг ёйилишининг олдини ололмасди. Айниқса, Абу Жаҳлдек бир одамнинг оғзига қулф солиб бўлмайди. Аббос, ичи пушаймон-лик утида ёниб, уйига қайтди.

Хабар уйга ундан олдин етиб кепти. Аёллар Аббосни урта-га олиб, оғзи бушлиги учун ҳар чеккадан койий кетдилар.

— Абу Жаҳл обрўйимизни бир пул қилсин-у, сен оғзингни очолмай ўтиравердингми?..

— Сенга ишониш керак экан-ку, эй Аббос.

— Абдулмуттолибнинг қизларини ҳақорат этсалар ҳам, сен индамай турдингми? Булмаса, бориб Абу Жаҳл билан ўзимиз ҳисоб-китоб қилиб қўяйлик унда!

Улар шундай гаплар билан Аббосни бурчакка тиқиб қўйишди. У икки ўт орасида ёнарди. Валидни топай деса, айб ўзида: сирни яширолмади. Абу Жаҳлга эса, тенг келиб бўл-майди.

— Сен Абдулмуттолибнинг угли эканингни курсата олман булсанг, биз унинг қизи эканимизни исботлаймиз. Бундан кейин у билан ҳисоб-китоб қилиш бизнинг ишимиз, орамиздан четга чиқиб туришинг мумкин.

Аббос чидай олмади:

— Сизлар... сизлар эртага кўрасизлар... — деб отилиб чиқиб кетди.

Эртасига ўрnidан турганида ҳам шу қарори қатъий эди. Шу аҳд билан уйдан чиқиб, Масжиди Ҳарамга келди. Кузлари билан Абу Жаҳлни излади. Сал олдинроқда экан. Дарҳол уша томонга қараб:

— Ё Абул Ҳакам! Ё Абул Ҳакам! — деб бақирди.

Абу Жаҳл унга қарамай, дабдурустан Сафо тепалиги томонга югуриб кета бошлади.

Аббос уни олдинига қўрққанидан қочяпти, деб уйлади. Бироқ, эътибор берса, яна анчагина киши уша тарафга қараб чоғиб бораётир. Нима бўпти экан? Аббос ҳам улар билан биргалашиб Сафо тепалигига югура кетди.

...

Абу Суфен йигирма динор бериб жўнатган Замзам кечакундуз демай йул юриб, ниҳоят Макка водийсига кириб келди. У уч кундан бери туясини тўхтатмай югуртириб келар эди. Туядан тушибоқ кўйлагини йиртиб, парчалади. Югани терс ўгирди-да, туянинг бурнини кесди ва яна унга минди-да, Батни Водий деган жойга келиб айёҳаннос солиб бақира бошлади:

— Эй Қурайш қавми, фалокат!.. Эй Қурайш қавми, фалокат!.. Абу Суфен билан жўнатган молларинг йули Муҳаммад ва асҳоби томонидан тўсиди! Ёрдам, ёрдам!

Югуриб келганлар бурнидан қон оқиб пишқираётган туянинг устида ёқа-почаси йиртиқ, сочи тузгиган бир одамнинг бор кучи ила қичқираётганини кўрдилар.

— Нима гап? Нима бўлди?

Аммо у одам буларнинг саволларига парво қилмас, ўз гапидан қолмай «Етишинг, молларингизни қўтқаринг», деб чақирар эди.

Майдонга етарлича оломон туплангач, у баттар жазовага тушиб ҳайқирди ва:

— Молу жон керак бўлса, эй Қурайш, Бадрга етишинг! — деб қисташга тушди.

...

Энди Абу Жаҳлнинг ёқасидан олишга ҳожат қолмаган эди. Отиканинг туши унгидан келаётганга ухшар эди. Уша хабарчи келиб, инсоннинг энг қийматли борлиги, баъзан жон томири-

дан ҳам ортиқ кўргувчи моли қўлдан кетаётганини хабар қилар, қонлар қайнаб мияга урар, асаблар таранглашиб, одамлар унгу сўлга югурар эдилар.

— Бу Хадрабийнинг карвони эмас! Муҳаммад бу гал яхшигина таъзирини ейди! — деб бақириб-чақирившар эди.

— Отланинг! Қани, кетдик! Қани, Муҳаммад билан ҳисобкитоб қиладиган борми?!

Халқ қисқа вақтда қуролланиб олган эди. Ҳеч қандай қумондон бу қадар қисқа вақтда бу қадар осонлик-ла қўшин тўплай олмасди.

Аммо Абу Жаҳл бунга эришган, энди йиллар буйи йигиб юрган аламини биратўла олмоқ фурсати етган эди. Энди йўлда ейиш учун озуқа олишса, бас. Уни ҳам бойлар ўз зиммаларига оляптилар. Фақат тезроқ отланмоқ керак! Тезроқ!..

Икки соат ичида барча ҳозирликлар кўрилиб, улар ас-асаю дабдаба билан йўлга чиқдилар.

...

Каъбанинг бир бурчагида утирган Умайя ибн Халафнинг ҳали-бери кўзгалиш нияти йўқ эди. Бироқ яқинлашиб келаётган Уқба ибн Абу Муойтни кўрган заҳоти ичига бир хавотир тўшди.

У фасодчи бир машмаша ёки фитна чиқармоқчи экани турқидан маълум эди. Уқба келиб, бурқситиб чекканча Умайянинг атрофида айлана бошлади ва бу ҳам етмагандек атай Умайянинг юзига бир-икки тутун пуфлади. Хотинларга қилинадиган бу одатдан Умайянинг газаби кўзгади.

— Бу нима қилиқ, эй Уқба! — деб ушқирди у. Овозида таҳдид ҳам бор эди.

Уқба индамай қилигида давом этаверди. Ана шунда Умайянинг жони ҳалқумига келди.

— Ҳой, мен сенга айтаётибман! Бас қиласанми-йўқми?

Уқба бу гал қилигини қўйиб, мазахли овозда деди:

— Узи аёллар уртасида утирсанг ҳам, ярашадиган бўп қопти.

У очикдан-очик ҳақорат қилмоқда эди.

— Оғзингга қара! Нима деяётганингни биласанми?

— Билганда-чи! Қавминг жангга кетар экан, хотинларга ўхшамасанг, нима қилиб ялпайиб утирибсан?

Умайя секин турди. Нафрат-ла Уқбага қараб туриб, бир оғиз «Пасткаш!» дедию нари кетди.

Ёмон бўлди. Обрули одамлар олдида ҳақоратга учради. Шошмай турсин! Лекин ёшини баҳона қилиб урушга чиқмоқчи эмасди. Қолаверса, ичига қўрқув солиб, нафратини тоширган ёлғиз Уқба эмас. Бир неча ой аввал мадиналик биродари Саъд ибн Муоздан хунук хабар эшитган. Расулуллоҳ томони-

дан ўлдирилар эмиш! Шундан бери Умайёа умрининг охирига-ча Макка ташқарисига чиқмасликка қарор берган эди.

У ўзини мазах қилиб, аёллар тоифасига қушган Уқбага:

— Бу жангга чиқиш мен учун ўлим билан баробар, сен нимани ҳам билардинг? — деёлмасди. У ҳолда яна қўрқоқликда айбланар, яна мазахларга учрарди. Нима бўлса ҳам пешонамдагини кўрдим, деб кетавериш ҳам осон эмасди.

Уйга келганида бошидан тутуни чиқар эди.

— Бу нима ҳол, эй Умайёа? — деган хотинига ҳам терс жавоб қилди.

— Сурама!

Кейин утириб-утириб, ахийри, бўлган воқеани очишга мажбур бўлди. Аммо шу орада ичкарига хизматкор кирди. Умайёа баттар асабийлашиб:

— Нима керак сенга? — деб уришиб берди.

— Абул Ҳакам сиз билан кўришмоқчи, — деди у.

Шу топдаёқ Умайёанинг ранги оқариб кетди. «Балога йулиқибман-ку», дегандек бош тебратди-да:

— Буниси анавинисидан ҳам ўтади, — деб тўнгиллаганча ўрнидан турди.

Энди қутула олмаслигини аниқ биларди Умайёа. Шундай бўлса-да, минг бир баҳоналар рукач қилиб, талай узрларини айтиб кўрди. Аммо Абу Жаҳл ҳеч бирисига кўнмай, ўз сузида турарди.

— Сендек Макканинг улуғи бўлган бир одам бу сафарда иштирок этмасанг, ҳолимиз ҳароб. Сенинг қолганингни эшитганлар ҳам кетишни хоҳламайдилар. Энг яхшиси, биз ишнинг ўрта йулини тутайлик, — деди у.

— Қанақасига?

— Биз билан бирга йулга чиқиб, бир неча кун юрасан. Кейин яширинча Маккага қайтиб кетасан. Розимисан?

Умайёага хўп демақдан бошқа чора қолмаган эди. Абу Жаҳлнинг келганини эшитган ондаёқ ҳаммасини англаган, тепасида «ўлим кўнгироғи»нинг чалина бошлаганини қулоқлари билан эшитгандек бўлган эди. Истар-истамас, «Майли», деди.

Дарҳол хизматкорини жўнатиб, Макканинг энг чопқир туясини сотиб олдирди. Таҳлика яқинлашган заҳоти унга миниб Маккага қочишни мўлжаллади. Зотан, бундан булак чораси ҳам қолмаган эди унинг.

• • •

Абу Лаҳаб бетоб ётар эди. Шу ҳолда сафарга қўшилиши имконсиз. Шунга қарамай, Осий ибн Ҳишомни чақирди.

— Эй Осий. Ўзинг биласанки, мендан тўрт минг дирҳам қарздорсан!

— Биламан, эй Абу Лаҳаб. Аммо буни тўлашим учун менга

бир оз вақт керак. Ўзинга маълум, ҳозир қийин аҳволдаман. Пул берадиган вазиятда эмасман.

— Бу қарзни осон бир йул билан тулашга нима дейсан?

Осон йул билан қандай тулаш мумкин? Осий ҳайрон боқди:

— Нима демоқчи эканингни тушунолмадим.

Абу Лаҳаб бошини ёстиқдан кутаришга ҳаракат қилди, муҳим эҳсон қилишини англададиган бир оҳангда деди:

— Бу сафарга менинг номимдан иштирок этасан. Мен ҳам сендан тўрт минг дирҳамни олган ҳисобланаман. Розимисан?

Осий унинг таклифини чорасиз қабул этди.

Мушрикларнинг зодагонлари қавми бу жангга ташвиқ этишда бир-бирларидан қолишмас эдилар.

— Эй қурайшликлар, молу мулкингиз қўлингиздан кетяпти. Эртага Муҳаммад дўстлари билан бирга Маккагача келади, бунга шубҳангиз қолмасин. Сизлардан ҳеч ким бу жангдан четда қолмаслиги керак. Маркаб истаганга мана туя, емак истаганга мана озуқа, қуролим йуқ деганга мана қурол!..

Сухайл ибн Амр, Замъа ибн Асвад, Туайма ибн Одийй каби зодагонлар бир-бирлари билан мусобақа қилаётгандек шундай дер эдилар.

Натижада тўққиз юз элик кишилик бир лашкар тўпланди. Суворийларнинг сони олтмишга етди. Олти юз кишининг зирҳи бор эди. Бир неча соат ичида амалга ошган бу ишлардан сўнг Абу Жаҳл юриш ҳақида амр берди.

...

Расулуллоҳ (с. а. в.) Мадинадан чиққанларида Рамазоннинг саккиз ёки ўн икки куни ўтган эди. Уч юздан зиёд кишидан иборат қўшин билан борардилар. Ичларида от минган бор-йўги икки киши эди, олти кишидагина зирҳи бор эди.

Етмиш туя бор эди ёнларида. Қўшинда ўзаро уч-тўрт киши бўлишиб, гуруҳ-гуруҳ ҳолида кетар эдилар. Туяларга навбатманавбат минардилар. Расулуллоҳнинг (с. а. в.) ҳамроҳлари — Али ибн Абу Толиб билан мадиналик мусулмонлардан Абу Лубоба эди. Ҳар бири навбати келгач минар, қолганлари яёв кетар эдилар.

Пайгамбар (с. а. в.) жанобимиз туя устида эдилар. Миниш навбатини ҳамроҳларига бериш вақти келиши билан туяни чўктира бошлаган эдилар, икки ҳамроҳ монеълик қилиб туриб олдилар:

— Ё Расулуллоҳ, сиз тушманг, сизнинг ўрнингизга биз юраимиз.

Ул зот унамадилар:

— Сизлар юришга мендан чидамлироқ эмассизлар.

— Аммо биз бу билан Оллоҳ берадиган ажру мукофотга умидворимиз.

— Менинг Оллоҳ раҳматига булган эҳтиёжим сизникидан оз эмас. — Шундай деб Расулуллоҳ (с. а. в.) туядан тушдилар ва ҳамроҳлари юрганлари қадар юрдилар.

Илк бор «Равҳа» деган жойда тухтаб, Расули Акрам (с. а. в.) қўшинни кўздан кечирдилар. Бола ёшида булганлар ҳам бор эди. Уларни бир тарафга айирдилар. Ушалар орасида Зайд угли Усома, Ҳазрати Умарнинг угли Абдуллоҳ ва Зайд ибн Собит ҳам бор эди. Кейин пайгамбаримиз (с. а. в.) йўл ҳамроҳларига қараб:

— Сен ҳам айрил, эй Абу Лубоба, — дедилар.

Абу Лубоба кўзлари гилгилаб Расулуллоҳга (с. а. в.) қаради. «Мен ёш бола эмасман-ку, ё Набийаллоҳ!» демоқчи булар эди у. Бироқ унга Мадина волийси этиб вазифалантирилгани айтилди. Расулуллоҳ (с. а. в.) қайтиб келгунларича бу вазифани юритиши керак эди у.

Осим ибн Одийй ва Ҳорис ибн Хотиб эса, Абу Лубобага ёрдамчи қилиб берилди. Абу Лубоба пайгамбаримиз (с. а. в.) томонларидан бир тарафга айрилган болаларга қараб:

— Қани, юринглар, қорақўз ошналарим, — деди кўзи ёшланиб. Ҳануз болалигим-пошшолигим давридан чиқмаган, бироқ Султони Анбиёнинг ёнларида ул зот билан елкама-елка туриб курашаман деб ҳавас қилган ўсмирлар кўзларида ёш билан қайтиб кетдилар.

Бир оз истироҳат, этиб чарчоқлари ёзилган қўшин яна пайгамбаримиз (с. а. в.) раҳбарликларида йўлга тушди.

* * *

Ҳубайб мардлиги ва жасорати билан танилган бир киши эди. Мадинанинг маҳаллий аҳолисидан эди. Расулуллоҳ (с.а.в.) Қурайш карвонини қаршилаш учун йўлга чиққанларини эшитиши биланоқ, анча-мунча молу дунёни қўлга киритарман, деб отига минди-да, қўшиннинг кетидан тушди.

Вабара деган жойга етиб келганида, қўшиндагилар уни кўриб юзларига мамнунлик қалқиб чиқди. Жасур ва баҳодир бир одамнинг қўшилганлиги кимни хурсанд этмайди! Расулуллоҳ (с.а.в.) жанобимиз ундан нега келганини сурадилар. Ҳубайб мақсадини икки огиз сўз билан айта қолди:

— Сизга ёрдам бериш ва бир миқдор молу дунёга эга бўлиш учун.

— Хуп, Оллоҳ ва расулига иймон келтирдингми?

— Йўқ!

— Қайт у ҳолда! Биз бир мушрикка қарши бошқа мушриктан ёрдам олмаймиз.

Бу сўз Ҳубайбнинг қайтиб кетишига кофий қилди. Мадина йўлидан маълум вақт юргач, оний бир қарор билан яна қайтди. Шажара дейилган жойда мусулмонларга етиб олди. Бироқ Расулуллоҳ (с.а.в.) жавобини эшитиб, уни яна қайтариб юбор-

дилар. Истар-истамас қайтиб кетди-ю, лекин жон бозори дейилмиш бундай сафардан унингдек бир баҳодирнинг қайтариб юборишлари сабабини уйлаб кетди. «Нима булса булсин, кел, ёрдам бер», дейиш урнига: «Бир мушрикка қарши бошқа мушриқдан ёрдам олмаймиз», дейилгани чуқур уйлаб курадиган нарса эди.

Тавба, бир мушрикни бошқа мушрикка қирдиришнинг нимаси ёмон экан? Икки мушриқдан қайси бири ўлса ҳам, бир душман камайган булмайди, деб уйлар эди у. Ҳамонки шундай экан, икки марта кетма-кет қайтарилиши «Ўлсак ҳам, қолсак ҳам бу бизнинг ишимиз, ҳақ йулда булганларнинг иши» маъносини ифодалар эди. Энди бу диннинг ҳақ дин эканига бошқа далил излаб утирмади. Учинчи бор қайтди! Отининг бошини қушин кетаётган тарафга бурди. Байбо дейилган жойда яна уларга етиб олди.

— Мана, яна келдим, — деди у.

Яна уша савол сўралди.

— Ҳа, — деди Ҳубайб бу гал. — Мен Оллоҳнинг бирлигига ва сизнинг пайгамбар эканлигингизга иймон келтирдим.

— Унда юр биз билан, — дедилар Расули Акрам.

* * *

Абу Суфён карвонни тинч, бало-қазосиз олиб кетаётган эди. Лекин мусулмонлар Мадинадан йўлга чиққанларини эшитиши билан тинчлиги бузилди. Бирдан ҳужум уюштириб қолишлари унга уйқу бермас, кўзи олазарак эди. Баъзан олдинга ўтиб кетиб, баъзан ўнгу сўлни айланиб, хавф-хатардан хабардор бўлишга ҳаракат этарди.

Бир куни ана шундай карвондан олдинга ўтиб, Бадр деган жойга етиб келди. Мажди ибн Амрни учратди. Улар илгаридан таниш эдилар.

— Муҳаммаднинг одамларидан биронтасига дуч келмадингми, эй Мажди? — деди у.

— Менинг улар билан нима ишим бор, учратмадим.

— Менга қара, эй Мажди, ортимдан бир карвон келяпти. Бу карвонда бутун Макка халқининг моли бор. Агар бирон нарсани билиб туриб, биздан яшираётган булсанг, яхши иш бўлмайди. Бу карвон Муҳаммаднинг дўстлари қўлига ўтса, Қурайш билан сенинг орангга абадий душманчилик тушиб, жонингни қутқаролмайсан. Кейин денгизларда бир қилни ҳул қиладиганча сув қолгунча ҳам бунинг ҳисобини сендан сўрайдилар.

Мажди сал олдинроқдаги бир қудуқни курсатди.

— Шу ерга икки нотаниш одам келиб, туяларини чўктирди-да, маълум вақтдан кейин идишларини сувга тўлдириб кетди. Улар билан гаплашганим йўқ. Шунинг учун ким эканликларини билолмадим, — деди у.

Абу Суфён у курсатган ерга бориб, туя гунгини қориштириб курди. Юзи бужмайиб, шумшайган бир суратда қайтди. Лаблари орасидан шу сўзлар тукилди:

— Қасамки, булар Ясриб емларини еган туялардир.

Кейин тез туясига минди-да, жадаллаб юриб кетди. Энди тухтамоқчи бўлиб турган карвонга етиб, йўлни узгартириш амрини берди. Улар Бадр водийсини чап томонда қолдириб, соҳил томон йуналдилар. Қуноқлаб дам олиш сафар режасидан чиқариб ташланди.

Карвон кеча-кундуз демай жадаллаб, Маккага етиб олишга уринар эди.

* * *

Рўза мусофирларни ҳолсизлантириб қўйиши шубҳасиз эди. Шу сабабли Расулуллоҳ (с.а.в.) уларга рўзаларини бузишларини амр этдилар. Лекин бу амр тарадду билан қарши олинди. Ажабо, пайгамбаримиз нима қилар эканлар? Асҳобларига рўзани буздиргач, ўзлари рўзада давом этадиларми? Эҳтимолки, ул зотнинг нима қилишларини кутиб, шунга яраша ҳаракат лозимдир?

Буни кўрган пайгамбаримиз қўлларидаги сув идишни ҳамма кўра оладиган қилиб кутардилар-да, сув ичдилар ва «Мана, мен рўзамни буздим, сизлар ҳам бузинглар», дедилар. Ул зотнинг бу ҳаракатларини кўргандан кейин тараддулданишга урин қолмади. Ҳамма рўзасини (кейин қазо қилиш нияти билан) очди.

Шу орада хабарчилар етиб келдилар. Абу Суфён идора этиб келаётган карвон Бадр мавқеидан соҳил томонга бурилиб кетибди. Буни эшитиб мўминларнинг ҳафсаласи тушиб кетди.

Аммо келган хабар фақат шундангина иборат эмасди. Маккадан йўлга чиққан катта бир қўшин Бадр мавқеига етиб келмоқда эди!..

Набийийи Акрам (с.а.в.) асҳобларини бир жойга тупладилар. Вазиятни яна бир бор биргаликда кўздан кечириш лозим эди. Энди карвонни қўлга тушириш имкони йўқлигини билдириб, душман билан тўқнашиб жанг қилиш лозимми-йўқми ҳақида сўрадилар. Юзлар буришди, кўзлар орзу этилмаган бир ҳолатга дуч келинганидан хаёлга толди. «Биз уруш учун чиқмадик. Мақсадимиз карвонни қўлга киритиш эди-ку», деганлар бўлди. Уларнинг бу ҳолатини кейинчалик Қуръон англатиб: «(Ўшанда) улар, гуё куриб турган ҳолларида улимга ҳайдаб кетилаётгандек» (Анфол, 6) бир ҳолат олганларини ифода этди. Пайгамбаримиз саволларини яна бир бор такрорладилар. Берилган жавоб яна мамнун қиладиган эмасди. «Бизнинг улар билан урушадиган куч-қувватимиз йўқ. Биз карвонни ўлжа қилиб, қўлга киритиш умидида чиққандик», дейишди.

Рости, бу жавоблар Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳазратларига елма-

ди. Карвонни қўлга киритишлари ёхуд келаётган қўшинга қарши курашиб галаба қозонишлари Оллоҳ таоло томонидан ваъда қилинди, бу ваъдадан фойдаланиб, энди карвон ўтиб кетганига кўра қўшин билан жанг қилишлари лозим эди. Ижобий бир жавоб кутиб, «Сизлар нима деб уйлайсизлар, эй инсонлар?» деб сўрадилар.

Ахийри, Ҳазрати Абу Бакр сўз суради. Ўрнидан туриб, чиройли сўзлар айтди. Унинг орқасидан Ҳазрати Умар турди. У ҳам Расулуллоҳни мамнун қиладиган сўзлар айтди. Ниҳоят Миқдод ибн Асвад турди.

— Эй Оллоҳнинг расули, Оллоҳ таоло қаерга кетишингизни мувофиқ кўрса, уша ерга боринг. Биз ҳамиша сиз биланмиз. Қасам ичаманки, биз Бани Исроилнинг Ҳазрати Мусога: «Сен бор, Парвардигоринг билан бирга жанг қил. Биз мана шу ерда кутиб утирамиз», дегани каби гапни айтмаймиз. Бироқ деймизки: «Сиз, марҳамат, Роббингиз билан бирга жанг қилинг, биз ҳам сиз билан бирга жанг қилгаймиз», деб айтамыз.

Миқдод дўстларига бир қараб олиб сўзига давом этди:

— Сизни ҳақ дин билан юборган Оллоҳга қасам ичаманки, бизни Барки Ғамодга қадар юритсангиз-да, чекинмаймиз, жасорат билан кетамиз, сиз мақсадингизга етишгунча жанг қилгаймиз.

Бу сўзлардан Расулуллоҳнинг (с.а.в.) юзларига нур, қалбларига ҳузур югурди. Миқдодга хайрли дуолар қилиб, яна:

— Эй инсонлар, фикрингизни айтинг, — деб сўрадилар.

Шундан кейин Саъд ибн Муознинг:

— Ё Расулуллоҳ, бизни назарда тутаётган кўринасиз, шундайми? — деган овози эшитилди.

— Ҳа, сизни назарда тутяпман, эй Муознинг ўғли, — дедилар ул зот.

Саъд ўрнидан турди:

— Ё Набийаллоҳ, биз сизга иймон келтириб, сизни тасдиқ этганмиз. Сиз келтирган Ислому динининг ҳақ дин эканига гувоҳлик берганмиз. Сизга қулоқ солиш, сизга итоат қилишликка сўз берамиз, қасам ичамиз. Шу боис, эй Оллоҳнинг Расули, истаган томонингизга бошланг. Сизни ҳақ пайгамбар қилиб юборган Оллоҳга қасамки, бизга денгизни курсатсангиз ва шунгисангиз, ичимиздан ҳеч бир кимса ортада қолмай сиз билан бирга шунгайгай. Бизни душманларимиз билан учраштирсангиз, уни ҳам чин кунгилдан қабул этгаймиз. Биз жангга қарши сабрли, душман қаршисида садоқатли кишилармиз. Умид қиламанки, Оллоҳ таоло биздан сизга мамнун қилувчи ҳаракатлар кўрсатажак. Қани, бизни Оллоҳнинг баракатларига томон бошланг, эй Расулуллоҳ!

Саъд ибн Муознинг бу нутқи Расули Акрамнинг кунгилларини хушнуд қилиб, мўминларнинг қалбига жасорат бахш этди.

Ҳозирга қадар гапирганлар фақат муҳожирлар эди. Ансо-

рийлар номидан ёлғиз Саъд сузлади. Улар Расулуллоҳ (с.а.в.) жанобларини фақат Мадинанинг ичида ҳимоя қилишга суз берганлар. Ҳозир эса, Мадина ташқарисида эдилар. «Бизнинг аҳдимиз Мадинага тегишли эди», десалар, уларга ҳеч ким ҳеч нарса дея олмасди. Бадр Мадинадан бир юз эллик чақирим узоқда.

Саъд ибн Муознинг жасорат ва иймон тула гапларидан кейин Расулуллоҳ (с.а.в.) жаноблари:

— Юринг, мен сизга хушхабар бераманки, Оллоҳ таоло менга икки нарсадан бирини ваъда бергандир. Қасам ичаманки, мен душманларнинг урушиб мағлуб тушадиган жойларини кўраётгандекман, — деб башорат бердилар.

Қушин яна бир мақсад йулида бирлашиб, Расулуллоҳга (с.а.в.) эргашди. Улар Бадр деб аталгувчи ва уша кунга қадар бозор қуриладиган ерга қараб юрдилар.

Улар Бадр жангига қараб бормоқда эдилар.

. . .

Қурайш қушини секин-аста келарди. Бойлар навбати билан қушинни тўйдириш вазифасини зиммаларига олган эдилар. Бир кун унта, бошқа куни туққизта туя сўйиларди. Абу Жаҳл, Утба, Шайба, Умаййа, Ҳаким ибн Ҳизом, Аббос, Назр ибн Ҳорис, Нубайҳ ва Мунаббих қабилар бу харажатларни кўтараётган эдилар.

Йулда Абу Суфённинг элчиси етиб келди. Карвон соғ-омон Маккага йўналгани хабарини бериб, хожасига Маккага қайта-веринг, деди.

Бу хабар Абу Жаҳлга ёқмади:

— Биз Бадрга бормасдан қайтмаймиз. У ерда уч кун еб-ичамиз, жориялар қўшиқ айтадилар. Араблар кўнгил хушликларимизни кўришсин. Шундан кейингина қайтсак ярашади, — деди.

Абу Суфён карвонни Маккага олиб боргач, қурилган ҳамма фойдани бир жойга гамлаб, ҳеч кимга ҳеч нарса бермади. Муҳаммад ва унинг асҳобига қарши жангга сарфланади, деб маълум қилди. Ана шу хабарни қушинга Абу Суфённинг хабарчиси олиб келди. Буни эшитиб, бошда Умаййа ибн Халаф севиңди. Карвон соғ-омон Маккага ўтиб кетди, шунча мол қутқариб қолинди, энди бекордан-бекорга ўзни ўлим қучоғига отишдан нима фойда? Жангга ҳожат қолмаган эди. Қолаверса, энди Умаййа Абу Жаҳлни осонгина кўндириши мумкин. Ахир, ваъдаси бор унинг...

Аммо малъун Абу Жаҳл ҳозирга қадар зулукдек ёпишиб олиб уни қўйиб юбормаётган эди. Эндиям жавоб бермасинчи!..

Машҳур Утба ибн Робиа билан укаси Шайба ҳам келган хабардан жуда севиңдилар.

Умайя улардан аввалроқ отни қамчилагиси келиб, Абу Жаҳлни қидириб кетди ва:

— Мен қайтыпман, эй Абул Ҳакам, — деди уни топиб.

— Қаерга қайтасан? — деди у тушунгиси келмай.

— Маккага-да, ахир, ваъданг эсингдан чиқдими?

У кулди:

— Сен ёш болага ўхшаб қолибсан, эй Умайя. Маккадан чиққанзимиздан бери рухсат сурайсан...

— Аммо сен ҳам ярим йўлданоқ қайтариб юборишга сўз бергансан.

— Сўз берганман, тўғри. Ҳали ҳам сўзимда турибман. Аммо олдин ҳеч булмаса Бадрга борайлик, бир-икки кун айшишрат қилайлик, кейин қайтаверасан-да.

— Бадргача бориш шартми?

— Бўпти, ширин жонинг бор экан, — деди Абу Жаҳл аразлаб ва энсаси қотиб. Гуё Муҳаммад келиб шунча одам ичидан битта сени улдирадигандек. Қўрқоқлик ҳам эви билан-да, демоқчидек эди.

Умайя тилини тишлаб қолди.

. . . .

Абу Суфённинг элчиси келганидан қувонганлардан яна бири Ахнас ибн Шерик эди. Мол қўтқарилгач, жон йўқотишдан нима маъно бор, деди у. Ахнасининг ёнига яна бир неча киши қўшилди. Улар яширинча бир фикрга келдилар.

— Лекин, дўстлар, — деди Ахнас пичирлаб, — бу қочишни қўшиндан қочиш деб тушунилмасин тагин. Ёмонотлиққа чиқиб қолмайлик. Шундай қилайликки, миш-миш гап чиқмасин. Агар Абул Ҳакамнинг қулогига етиб қолса борми, ҳолимизга вой.

Келишув узоққа чўзилмади. Ўзаро бир режа туздилар-да, тарқалишди.

Пешин бўлиб, кун қизигач, дам олишга изн берилди. Бир мuddат истироҳат қилдилар. Аср вақтида бир оз салқин тушиб, яна йўлга тушилди. Бироқ қўшин жудаям шошмас эди. Дарвоқе, нимага ҳам шошсинлар? Карвон аллақачон етадиган жойига етиб булган. Ўзлари эса, Бадрга айшишрат учун кетаётдилар. Ҳали уч кун еб-ичадилар, ўйнаб-куладилар. Бу орада кун ботиб, туяларни гайратга келтириш учун шеърлар ўқила бошлади. Қўшиқ айтаётганлар ҳам бор эди. Шу вақт қўққисдан Ахнас ибн Шерик туясидан йиқилиб тушди. Атрофидагилар югуриб келишди. Бақир-чақир булиб қолди. Бирпасда ерга чўзилиб ётган Ахнасининг қовурга суяги синганлиги аниқланди. Устига-устак, бечорани илон ҳам чақиб олибди.

Қийналиб тўлғонаётган Ахнас:

— Мен сизларга юк бўлдим. Агар жанг бўлиб қолса, менга

барибир қараёлмайсиз. Ташлаб кетинг. Уруш чиқмаса ҳам, айш-ишратингизни бузмай. Яхшиси...

Унинг ҳолини кўрганлар нари-бери замбил тайёрлаб, туянинг устига ортиб боғладилар. Сураганларга эса:

— Бечора туя устида мудраб қолибди, — деб тушунтирар эдилар.

Ахнасининг ўзи ихраб, жаврагани-жавраган эди.

— Биродарлар, маъзур кўрасиз, ташвиш бўлдим сизга, — деб хижолатга тушар эди.

Ниҳоят барча тайёргарликлар тугаб дўстлари Ахнасни олиб, Макка томон йўлга чиқдилар. Ҳеч қанча юрмай Ахнас бошини кутарди:

— Энди мени ечишингиз мумкин, — деди у.

Режа кўзланганидан ҳам муваффақиятлироқ чиққан эди.

...

Қурайш қўшини ҳамон Бадр йўлида, лекин мусулмонлар томонидан бирон таҳдид йўқлиги учун ҳеч кимнинг жангга ҳам, қўлини қонга бўяшга ҳам иштиёқи йўқ эди.

Фақат Абу Жаҳл бундай уйда эмас. У нима қилиб булса ҳам, бир фурсат топиб, икки томонни уриштириб қўйишни мўлжалларди. Шундай қилибгина ичини ёқиб-қовураётган оташни сўндириши мумкин. Кейин эса Мадина масаласини ҳал этса булади. Бусиз Шом йўлига кафолат бор эканми? Қолаверса, ҳар доим бундай катта қўшин туллаб бўлмайди. Нима қилса экан? Акаси уч ой олдин улдирилган Амир ибн Хадрабийни гиж-гижласинмикан? Уруш чиқиши учун интиқоъм даъвосидан зўрроқ нима бор?..

...

Қўшинга қўшилиб келган Муттолиб угилларидан Жуҳайм бир куни титраб-қақшаб уйғонди:

— Нима бўлди, эй Жуҳайм, хотиржам ухлаёлмаган куринасан? — деди шериклари.

— Ёмон туш кўрдим, — деди у ҳамон ўзига келолмай.

— Роббинг асрасин, нима кўра қолдинг?

Жуҳайм зўрга тилга кирди:

— Отга минган бир одамни кўрдим. У баланд овозда Утба ибн Робиа, Шайба ибн Робиа, Умаййа ибн Халаф сингари Қурайш улугларини чақирарди. Кейин қўлидаги пичоқни ёнидаги туяга гарчча санчди-да, ҳайдаб юборди. Туя жон аччигида қўшин ичига уриб кетди. Ҳаммадан даҳшатлисиди — туядан тизиллаб отилган қон эди. Қўшинда уша қон билан булганмаган ҳеч ким қолмади...

Ҳали ҳам титраётган Жуҳайм узини қўлга оломасди:

— Бу ниманинг аломати экан-а, тавба?

Уни эшитганларнинг нафаси ичига тушиб кетди. Чиндан кунгилларга қўрқув соладиган бир туш эди.

Озгина вақтдан кейин қўшинда пичир-пичир бошланди. Ҳамманинг оғзида Жухаймнинг туши эди. Ҳамма Маккада Отика кўрган туш билан бу тушни солиштирар, улар уртасида бир боғлиқлик топар эди. Илгариданоқ қайтиш фикрида юрганлар бу тушни баҳона қилиб, дарҳол қимирлаб қолдилар. Бу аҳволда Бадрга қадар бориш била туриб ўлимга кетиш демак эди.

— Бекордан-бекорга бошга бало орттириб олишдан нима маъно бор?

— Мен бу ишнинг охирини хайрли кўрмайман.

Бу тарздаги гапларни ҳар тарафдан эшитиш мумкин эди.

Айниқса, Умайя ибн Халаф бу воқеани эшитган заҳотиёқ ранги оқариб кетди. Туяга пичоқ санчган одам шахсан унинг исмини атаб чақирганмиш!.. Эшитиб, пешонасини муздек тер босди. Беихтиёр:

— Бу одам бизни тўғри улимга олиб кетяпти! — деб юборди.

Абул Ҳакам бу тушни эшитгани ҳамон жаҳли бошига тепди:

— Яна нима деб валдирайди булар?! — дея бақирди газабланиб. — Пайгамбар бўп кетларинг-а ҳамманг. Тушунолмадим. Хотинларга қадар ҳамма ўзича ҳукм чиқаради-я! Ҳали кўрасизлар, эртага биз уларнинг бошига нималар солишимизни!..

Одамлар Абу Жаҳлнинг бу сўзларидан яна бир титраб, ларзага тушдилар. Чунки бу сўзлари билан у мутлақо бир ўруш чиқариш ниятида эканини ошкор этиб қўйган, пичоқдек кескир тили, ўқдек ботувчи кўзлари билан ҳеч кимни оғиз очишга қўймас, овоз чиқаргани кутурган итдек қолиб олар эди.

Бирдан ҳамма тинчиб, қўшин ичида галати жимжитлик чуқди. Бу улим сафарига чиққанларнинг ўз аҳволларидан огоҳ бўлиб қолганларидаги жимжитлигига ўшар эди.

. . .

Бадрга келган Ислом лашкари Расулуллоҳ (с.а.в.) буйруқлари билан тўхтади. Қўшин бу ерда жабҳа олиши керак эди.

— Ё Расулуллоҳ, ўз истагингиз билан тўхтадингизми ёки Оллоҳ таолодан ваҳий келдими? — деб сўрадилар.

— Ўз истагим билан тўхтадим, эй Ҳубоб! — дедилар ул зот.

— У ҳолда, эй Оллоҳнинг расули, жанг учун бу ер қулай эмас. Изн берсангиз, Бадр қудугининг ёнига ўрнашайлик. Атрофдаги бошқа қудуқларни эса, беркитайлик. Ана шундай қилиб мудрикларнинг сув йўлларини кесган бўламиз.

Бу таклиф маъқул кўрилиб, дарҳол қудуқ ёнига қароргоҳ

қурила бошланди. Бу фақат мушрикларни сувсиз қолдириш учунгина эмас эди. Пайгамбаримиз (с.а.в.) Қурайш лашкарларидан сув олишга келганларга тегмасликни аввалроқ амр этган эдилар.

Улар тепанинг шундоққина орқасида мушриклар борлигидан беҳабар шу ерга қўндилар. Гуё бир-бирлари билан келишиб олишгандек, айни вақтда бир-бирларига жуда яқин ерга тушдилар. Орада фақат бир тепа бор эди.

Шу вақт Қурайш лашкаридан сув топиш билан вазифаланган бир неча киши қудуқ излаб юриб, кутилмаганда уч юз кишилик қўшинга дуч келиб қолди. Уларни тутиб, Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига келдилар. Бу пайтда пайгамбаримиз намоз ўқийётган эдилар.

— Сизлар ким бўласизлар? — деб сўрадилар улардан.

— Биз Қурайш қўшини сувчиларимиз.

— Ёлгон тўқимаяпсизми?

— Йўқ. Биз қўшинга сув топиш учун чиққанмиз.

— Сиз Абу Суфённинг одамлари эканингизни инкор этияпсизми?

— Йўқ. Биз Абу Суфёнга тегишли эмасмиз! Йулда келар эканмиз, улар Маккага етиб олганини эшитдик, — дейишди улар.

Шунда мусулмонлардан бири қизишиб:

— Бу одамларни калтаклаш керак. Унгача тўгрисини яшираверадилар, — деди.

Бирпасда гавго қўпиб, уларни ўртага олиб ура кетдилар. Улар «Абу Суфённинг одамлари эканингизни, карвон қаердалигини айтмагунингизча дўппосланаверасизлар», деб ҳар чеккадан пийпалар эдилар.

Бу кетишда тамом бўлишларини англаган мушриклар ягона қутулиш йулини излаб қолдилар ва:

— Ҳа, эътироф этамизки, биз Абу Суфённинг одамларимиз, — дедилар ахийри.

— Ҳа, ақлингиз бор экан-ку! — дейишди тутиб келтирганлар, — энди айтинг-чи, Абу Суфён қаерда?

— Эҳтимолки, Маккададир.

— Тўгрисини айтинг, бўлмаса, яна ейсиз...

— Тўгрисини айтяпмиз. Абу Суфён етадиган жойига етиб олган.

Бу орада пайгамбаримиз намозларини битириб чиқдилар ва дарҳол ўртага тушдилар:

— Ҳой мўминлар, сизга нима бўлдики, булар рост сузласа уриб, ёлгон гапирса, тинч қўйяпсизлар?!

Кейин бояги одамлардан Қурайш қўшини қаерда эканини сўрадилар.

— Анави кўриниб турган тепанинг орқасидамиз, — дедилар.

— Қўшинда қанча киши бор?

— Аниқ айтолмаймиз.

— Кунда нечта туя сўясизлар?

— Бир кун тўққизта, бошқа куни унта.

Пайгамбаримиз (с.а.в.) асҳобларига қарадилар.

— Уларнинг сони тўққиз юз элик билан минг орасида.
Булар алдамаяптилар, — дедилар.

Ушланган одамлар қўйиб юборилди. Сунг пайгамбаримиз асҳоблари билан Бадр саҳросини айланиб кўра бошладилар. Улар ора-сира тўхтаб:

— Бу ерда фалончи урушиб ўлади, бу ерда фалончи қазо топади, — деб башорат қилар эдилар.

Расулуллоҳнинг (с.а.в.) ёнларида бораётган Абу Хузайфа отаси Утба ўладиган жойни кўрганда ичидан зил кетиб, инграб юборди.

Шу вақт Набийий Акрам (с.а.в.) тўхтаб, шундай дуо қилдилар:

«Оллоҳим, Қурайш кибр билан, гурур билан келиб, қаршимизда турибди. Сенга қарши бас келмоқчи, расулингни ёлгончига чиқармоқчи. Оллоҳим, ваъданга туриб ўзинг қўлла, ёрдамнингга муҳтожман. Ўзинг уларни расво қил».

. . .

Саъд ибн Муоз жанг «жиддий бир жон бозори» эканини билар эди. Бозорга келган инсон кучи етганича энг яхшисини, энг қийматлисини олишга тиришиб кўради. Мушриклар ҳам энг кўп Расулуллоҳга (с.а.в.) қасд қилишлари муҳаққақ эди. Шу боисдан ҳам ул зотни асраш, муҳофаза этиш лозим деб уйлаб, Саъд пайгамбаримиз олдиларига келди:

— Ё Расулуллоҳ, ижозат беринг, сиз учун бир чодир қурайлик. У ерда маркабингиз ҳозир турсин. Кейин эса, биз душман билан тўқнашайлик. Агар Оллоҳ таоло бизга зафар насиб этса, қандай яхши! Бу, зотан, биз жуда орзу қилган нарсадир. Агар, Худо кўрсатмасин, жангни қўлдан берсак, маркабингизни минасиз-да, орқада қолган дўстларимизга етиб оласиз. Орқамизда шундай дўстларимиз борки, биз сизни улар севганидан ортиқроқ севолаган эмасмиз! Улар бу сафар бир жанг бўлишини билсалар эди, орқада қолмай сиз билан йўлга чиққан бўлур эдилар. Умид қиламанки, Оллоҳ таоло улар сабабли сизни муҳофаза этар, улар ҳам сиз билан бирга жиҳод этиб, Ислому даъвосини юксалтажаклар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳазратлари Саъд ибн Муознинг бу сўзларидан мамнун бўлиб, самимий ташаккур айтиб, дуо қилдилар. Асҳоблари ила дарров бир чодир қуришга киришдилар.

Бу орада бир ажойиб ёмғир ёға бошлади. У шаррос қўяётган ва ёққан сари баданлардан кўра кўпроқ руҳларни тозалаетгандек бир ёмғир эди. Тушаётган ҳар томчиси гуё бадан-

ларга эмас, руҳларга сингиб қувват берар эди. Ҳеч ким умри мобайнида бундай ҳодисага дуч келганини эслаёлмас эди. Бу ёмғир томчилари худди бир қувват томизгисига ўшарди. Бир оз аввал «Биз карвоннинг кетидан йўлга тушган эдик, жанг учун чиқмаган эдик», деб турганлар ҳам бошқача бўлиб қолдилар.

Ёмғир тинган, лаҳзада кунгилларда қўрқув деган нарсадан асар ҳам қолмаган, қаршиларидан чиққанларни бемалол майдондан ҳайдаб чиқара оладиган инсонларга айланган эдилар.

Келажақда бу раҳмат ёмғири ҳақида Қуръонда ҳам сўз келишини улар билмас эдилар.

. . .

Эртасига Қурайш қўшини келиб, мўминлар қаршисида тухтади. Лекин улар бутун тунни алақандай парокандалиқда ўтказдилар. Шу билан бирга, чидаб бўлмас бир уйқу элтиб келарди-ю, ухлай олмас, барчаларининг қовоқлари ёпишиб қолаётганга ўшар, душман қаршисида турганини англамас, улар қоронгуликда ҳам ҳужум қилиб қолиши мумкинлигини ақларига келтира олмас эдилар. Маккаликлар тонгни алақандай уйқусизлик-ла қаршилаган бўлсалар, мўминлар тиниқиб ухлагандек эдилар. Лекин ҳеч ким бу руҳларига истироҳат бериш учун Оллоҳ томонидан туширилган бир сокинлик уйқуси бўлганини уйлаб ҳам кўрмас эди. Эрталаб туриб жангга ҳозирлик кўришар экан, уйқу қучоғидан чиқолмаётганлар ҳам бор эди. Ҳатто Абу Талха қўлидаги қилични икки марта ерга тушириб юборди.

Тонг отгач, икки томон бир-бирини яқиндан аниқ кўрди.

Абу Жаҳл билан Мунаббих ибн Ҳажжож ва яна бир қанчаларнинг юзларига шайтоний бир кулимсираш балқиб чиқди. Қаршиларидаги душман ниҳояти бир ҳовуч, қилиб ташлаш даражасида кам эди. Булар билан жанг қилиб ўтиришининг ҳожати йўқдек эди. Устиларига бир бора юриш билан янчиб ташлаш мумкин эди. Ҳа, албатта, битта қўймай янчиб ташлаш керак. Акс ҳолда, купайиб, бошга битган бало бўладилар.

— Нима дейсан, эй Абул Ҳакам, шунчагина одам биз билан урушга чиқибдиларми?

— Нима ҳам дердим, зотан, улар ким билан ўчакишаётганларини билсалар эди!..

— Менимча, қонларига ташна бўлиб ажал буларни Бадрга етаклаб кепти!..

— Бир оздан кейин кўрадилар Қурайш карвони йулини тўсиш қанақа бўлишини!..

— Менга қолса, бундай фурсат яна қайтиб келмайди, умримиз буйи ҳам топа олмаймиз, эй Абул Ҳакам, — деди Мунаббих.

— Бу кун уларнинг ҳолига вой буладиган кундир, эй Мунаббих! — деди Абу Жаҳл душмани кўзига бармоқ билан санарли даражада оз куриниб.

. . .

Эрта тонгда мўминлар ҳам қаршиларида унчалик катта қўшин кўрмадилар. Тўққиз юз элик ёки минг кишига борар-да, деб тахмин қилган эдилар. Ҳолбуки, булар бор-йўғи икки юз элик ёки нари борса уч юз атрофида эдилар. Ҳеч ким Қурайш лашкари мусулмонларникидан кўпроқ дея олмас эди.

Бирор одам: «Улар аслида кўпчилик, аммо Оллоҳ уларни бизга оз кўрсатаётир», деган ҳаёлга ҳам бормасди.

Мушриклар рақиблари бир ҳамла билан янчиб ташлайдигандек оз курингани учун ҳам жангга ҳавасланиб турсалар, мусулмонлар қаршиларида ўзлариникичалик бир оломонни кўриб, жасоратлари ортиб борар эди. Рақиблари кўп куринганида, эҳтимолки, ичларига қўрқув тушиб, жангга журъат этмай қолармидилар...

Аммо Абу Жаҳл ҳали уруш бошланмай туриб бу зафарни қандай қўтлашни уйлар, Маккага музафар бир қўмондондек кириб бориш ҳаёли билан гўё ҳавода учиб юрар эди.

. . .

Утба ибн Робиани ҳали ҳам ичидаги гулгула тарк этмаган эди. Неча сафар қайтишга уринмасин, ҳар гал Абу Жаҳл бир баҳона топиб, жавоб бермасди.

Бу орада мусулмонларнинг Ражаб ойи кирадиган куни ўлдириб қўйган Амр ибн Ҳадрабийнинг укаси Амир пайдо бўлди. У ёқасини йиртиб, уртага тушиб келди ва ўзини-ўзи уриб, айюҳаннос сола бошлади. «Акамнинг қони қолсинми, унинг қасоси олинмасинми?!» деб бақирарди у. Бу ҳол одамларнинг қонини қизитиб, уруш чиқаришга ундашдан булак нарса эмасди.

Утба нима қилишни уйлаб турар экан, олдига ҳазрати Ҳадичанинг жияни Ҳакам ибн Ҳизом келиб қолди. Кейин орала-рида шундай суҳбат кечди:

- Абадий бир шарафга эришишни хоҳлайсанми, эй Утба?
 - Албатта, хоҳлайман! — деди у сал гарангсиб.
 - Бу урушнинг олдини ол! — деди Ҳакам.
 - Қандай? Чораси бўлса, айт.
 - Амр ибн Ҳадрабийнинг ҳақ-ҳуқуқини зиммангга ол. Шунда урушга ҳам барҳам берилади.
- Утбанинг юзига севинч қалқиб чиқди:
- Нега олмай, оламан, эй Ҳакам, — деди у.

Утбадек бир одам учун ҳеч ҳам қийин эмас эди. Фижор жангида улдирилганларнинг ҳаммасининг хун ҳақларини ўз зиммасига олган одам учун бу нима бўпти? Хамирдан қил сугуришдек гап-ку!

У вақтни ўтказмай ўрнидан турди, атрофидагилар эшита оладиган баланд овоз-ла, турганларга мурожаат этди:

— Эй қурайшликлар, қаршингизда Муҳаммад ва унинг дўстларидан иборат бир оломон бор. Улар билан туқнашсангиз, ё тоғангизнинг, ёки амакингизнинг углини, ёхуд қавмингиздан биронта одамнинг ёстигини қуритасиз. Бир-бирингизга нафрат сотиб оласиз. Яхшиси, қайтиб кетинг-да, буни арабларга ҳавола этинг. Агар араблар голиб бўлсалар, ишингиз ўз-ўзидан битган бўлади. Агар Муҳаммад голиб келса, шуни билингки, у эришадиган зафар сизнинг зафарингиз бўлмай. Ушанда ҳам сиз билан яхши муомалада бўладилар, раҳмдиллик кўрсатадилар. Мен эса, улар тарафидан улдирилган Амр Ибн Хадрабийнинг хун ҳаққини ўз зиммамга олдим. Буни ҳозирда-ноқ сизларга маълум қиламан!

Ҳакам ибн Ҳизом Утбанинг таклифини Абу Жаҳлга етказгани бориб, уни халтасидан чиқарган зирҳни мойлаётган ҳолда топди.

— Сенга бир таклиф билан келдим, эй Абул Ҳакам, — деб эди, Абу Жаҳл утирган жойидан «Яхши таклиф билан келганга ҳеч ухшамайсан», дегандек кўз қирини ташлар экан:

— Нима таклиф экан? Айт, — деди.

— Утба ибн Робиа бу жангнинг олдини олиш учун Амр ибн Хадрабийнинг хун ҳаққини ўз буйнига олишга ваъда беряпти. Буни халқ олдида ошқора айтиб, у ердагиларни гувоҳ тутди.

Абу Жаҳл утирган жойидан сапчиб кетди. Қони қайнаб:

— Демак, Муҳаммад ва дўстларини кўриши билан Утбанинг утакаси ёрилибди-да, — деб бақирди. — Йўқ, бугун Муҳаммад билан орани очди қиламиз. Унгача Бадрдан бир қарич жилиш йўқ. Шуни яхшилаб қулогинга қуйиб ол, эй Ҳакам! Ундан кўра, сен ҳозир бор-да, Утбага дори ичириб овозини учир!

— Охирги сўзинг шуми, эй Абул Ҳакам?

— Ҳа, охирги сўзим шу! Бугун уларга улим фармонини ўз қўлларим билан имзолайман.

Сўхбат шу ерда узилди. Абу Жаҳл «Энди мени ҳоли қўй» дегандек ёмон қараб қўйди. Ҳакам у ердан умидини узиб қайтди. Бунинг устига, Амир ибн Хадрабий ҳам узини ҳар тарафга уриб, «Утбага дори ичиринглар, қўрқувдан ёрилган юрагига малҳам бўлади», деб бақирар эди.

Макка ҳудудига Амир ибн Хадрабийга ухшаганлардан неча баробар устун обрўга эга бўлган тинчликсевар киши бўлмиш Утба қўрқоқликда айбланар эди... Яна ким томонидан — Амир ибн Хадрабий тарафидан... Утбанинг унга ухшаган қанча қўллари бор эди. Шу боис ҳам бу даражада ҳақоратга чидай

олмаган Утба қизик устида илк бор уртага чиқишга қарор берди.

. . .

Рамазон ойининг ун еттинчи кунига тўғри келган Жума тонгида мўминлар ҳали ҳам уйқу элтган кўзлари билан мас-рурланиб турар эдилар. Бир кун олдин ёққан ёмғир ерни роса юмшатган бўлса-да, унинг устида оёқ ботмас, бемалол юрса бўладиган ҳолатда эди.

Маликут оламида вазият ундан ҳам бошқачароқ эди. Бир гуруҳ фаришталар Бадр жангида қатнашиш вазифасини олиб, шай турар эдилар. Улуг Мавло уларга: «Албатта, мен сизлар билан биргаман, бас, сизлар иймон келтирган зотларнинг (ғалаба қозонишларига бўлган ишончларини) маҳкамланглар. Мен кофир бўлган кимсаларнинг дилларига қурқув солажакман. Бас, уларнинг буйинларини узинглар, бутун — ҳамма бармоқларини чопинглар», деб ваҳий қилган эди (Анфол, 12).

Бундан ташқари, Жаброил фаришта Пайгамбарлар Имоми саййидимизнинг ёнларига келиб, Жаноби Мавлодан салом келтирган, кетма-кет туширилгучи уч минг фаришта билан ёрдам беражаги хабари билан суюнтирди.

Расули Акрам (с.а.в.) шундан кейин чодирдан чиқдилар. Улкан бир эҳтиром ила бу келган ваҳийдан таъсирланиб, қўл-ларидаги бир ҳовуч шагал тошни мушриклар томонга отарканлар: «Яқинда ўша жамоат енгилиб, ортларига қараб қочиб қолурлар» (Қамар, 45) оятини ўқидилар.

Ўша дамда Ҳазрати Умар бошланай деб турган жанг ҳаяжонини унутиб, севинчдан лол қолдилар. Қанча вақтдан бери неча марталаб ўқилган оятнинг маъносини шу лаҳзада тушуниб етгандек эдилар. Илгари «Ким экан у енгилиб, ортларига қочадиган жамоат?» деб қўярдилар-у, жавобини топа олмас эдилар.

Яна шуниси ҳайратланарли эдики, Расулуллоҳ (с.а.в.) отган тошлар ҳар ёнга тартибсиз сочилмай, ҳар биттаси бир мушрикка тегиб, уларни доводиратиб қўйган эди. Кейинроқ Қуръони Каримда бу нарсага ойдинлик киритилиб, Оллоҳ томонидан: «Эй Муҳаммад, уларнинг юзига қўлингиздаги бир сиқим тошчаларни отган пайтингизда сиз отмадингиз, балки Оллоҳ отди», деб марҳамат этилди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) шундан кейин асҳобларининг ёнига келиб, уларни гайратлантирадиган сузларни айтдилар: «Парвардигорингиз сизларга уч минг кўқдан туширилган фаришта билан мадад бериши кифоя қилмайдими?.. Агар сабр қилсангизлар ва Оллоҳдан қўрқсангизлар ва улар (кофирлар) шу онда сизларга ҳужум қилсалар, Парвардигорингиз сизларга беш минг белгили фаришта билан мадад берур» (Ол-и Имрон, 124—125), дедилар.

Сунг Оллоҳ таолонинг мана бу амрини таблиг этдилар: «Эй, муминлар, кофирларнинг ҳужумига дуч келганингизда уларга орқа утирманглар (яъни, қочманглар). Кимки уша (уруш кунда жанг йусинини узгартириш ёки бошқа бир гуруҳ (мусулмонларга) қушилишдан ташқари ҳолатда, уларга (кофирларга) орқа ўгириб қочса, бас, у Оллоҳ тарафидан газаб билан кетибди ва унинг жойи жаҳаннамдир. Нақадар ёмон оқибат-а!» (Анфол, 15—16).

Шундан кейингина қушинни тартибга келтира бошладилар. Қулларидаги таёқча билан баъзиларни олдинга, баъзиларни орқага ишорат қилар эдилар. Шу асно таёқлари ила Савод ибн Ғозийанинг олдинга сурилишини ишора этган эдилар, у жиддий тарзда:

— Сиз менинг баданимни огритдингиз, эй Набийаллоҳ. Оллоҳ сизни адолат ва ҳақ дин ила юборгандир. Мен ҳам бунинг ҳаққини сурайман, — деб туриб олди.

Ғалати-ку! Шу арзимаган нарсдан одамнинг жони огрир эканми? Пайгамбаримизнинг ҳам бундай ниятлари йўқ эди. Бўлиши ҳам мумкин эмас. Асҳоблар ҳар чеккадан Саводга хумрайиб қарадилар. Гуё: «Эсини еганми бу? Беш дақиқадан кейин бошланадиган жангда ўқлар санчилиб, қиличлар инсофсизларча чопиши мумкин булган бир баданга енгилгина тегиб утган бир таёқчанинг огритиши қаёққа борди?» дедилар.

Шундай булса-да, Расулуллоҳ (с.а.в.) қоринларини очдилар:

— Кел, эй Савод, ҳаққингни ол, — дедилар ул зот.

Савод яқинлашиб келдию қаттиқ қучоқлаб олди. Расулуллоҳнинг қоринларига юзларини суртиб, ҳурмат-ла ўпиб қўйди ва:

— Ҳаққимни олдим, ё Расулуллоҳ, — деди.

— Нега ундай қилдинг, эй Савод? — деб сурадилар Расули Акрам.

— Ё Расулуллоҳ, вазиятни узингиз куриб турибсиз. Ҳозир бормиз, Худо билади, бирпас туриб нима буламиз. Шунинг учун мен истадимки, бу дунёдан айрила туриб, охирги марта сизнинг муборак баданингизга теккан ҳолда кетай, Роббимнинг ҳузурига шундай борай, дедим.

Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳазратлари Саводни дуо қилдилар-да, сафни тартибга келтириб, чодирга қайтдилар. Қулларини кутариб яна дуо қила бошладилар: «Оллоҳим, бу қушин маҳв бўлса, сенга ибодат қилинмай қўйилади. Оллоҳим, ваъданг бор эди, биздан аяма. Ёлғиз узингдан ёрдам сурагайман. Бошқадан талаб қилмасман. Узинг бизни унутма».

Пайгамбар жанобимиз дуо қилар, ҳазрати Абу Бакр орқаларида «Омин» деб турардилар. Қулларини самога кутарган кезде Расулуллоҳнинг ридолари елкаларидан тушиб кета бошлар, ҳазрати Абу Бакр уни кутариб қўяр эдилар.

Султони Анбиё саййидимизнинг бунчалик ёлворишларини кўрган Ҳазрати Абу Бакр: «Дуоларингиз кофийдир, ё Набийал-

лоҳ. Роббингиз сизга ёрдам беражак», деб таскин бермоқчи бўлардилар. Шу аснода Сарвари Олам жанобимизнинг кузларини енгил бир уйқу босиб кела бошлади. Жанг арафасида бундай уйқу босиб келиши галати эди. Пайгамбаримиз (с.а.в.) уйқунинг ўз-ўзидан келмаслигини, Жаноби Ҳақнинг хусусий бир муомаласи эканини англаб, бошларини қўйдилар-да, ётдилар. Жуда ҳам қисқа давом этган бу уйқудан уйгонганларида лаблари табассум қилар эди.

— Хушxabар, эй Абу Бакр. Оллоҳ таолонинг ёрдами етишди. Ана, Жаброили Амин чанг-тўзон ичра келди. Отининг юганини ушлаб турибди, — деб маълум этдилар-да, асҳоблари томон юрдилар.

. . .

Бу вақт қарши тарафдагиларни ҳаяжонга солиш дардига йўлиққан Абу Жаҳл: «Эй Худо, агар мана шу (Қуръон) сенинг даргоҳингдан келган ҳақиқат бўлса, устимизга самодан тош ёғдиргин ёки бизларга аламли азоб келтиргин-чи» (Анфол, 32), дер эди.

Худди шу пайт икки кишини келтирдилар. Булар Хузайфатул Йаман билан унинг отаси эди. Абу Жаҳл уларни бошдан-оёқ кузатар экан:

— Қаерга кетяпсизлар? — деб суради.

— Мадинага, қаёққа бўларди, — дейишди улар.

— Ёлгон гапирманглар, сизлар Муҳаммадга ёрдамга боряпсизлар.

— Нега энди, биз Мадинага кетяпмиз-ку.

— Менга қаранг, — деди Абу Жаҳл, — ҳозир менинг сизлар билан пачакилашиб ўтиришга вақтим йўқ. Муҳаммадга ёрдам бермасликка ва тўғри Ясрибга қараб кетишингизга қасам ичийг, қўйиб юбораман, акс ҳолда, шу ердаёқ ўлдирамиз.

— Қасам ичамиз: Муҳаммадга ёрдам бермай, тўғри Мадинага кетгаймиз.

— Боринг, озодсизлар. Фақат шуни билингки, агар аҳдингизни бузсангиз, оқибати ёмон бўлади.

Абу Жаҳлнинг кузлари чақнаб туришидан бу сўзлар мутлақо жиддий эканини билса булар эди. Кейин эса, уларни тутиб турганларга қараб:

— Қўйиб юборинг, оёқлари етгунча кетсинлар, — деб буюрди. Хузайфа билан отаси оёқларини қулга олиб, у ердан жўнаб қолдилар ва Расулulloҳ (с.а.в.) ҳузурларига келиб нафас ростладилар. Қурайшликлар тутиб олиб, Абу Жаҳл билан юзлаштиришганини айтиб:

— Аммо Оллоҳ биладик, биз сизга ёрдамга келаётиб эдик. Мана, муродимизга етдик, — дедилар.

Набийлар Сарвари (с.а.в.) жанобимиз уларнинг ишини маъқулламадилар:

— Тезда Мадинага қайтинг. Уларга берган сўзингизни адо этинг, — деб буюрдилар. — Биз эса, мушрикларга қарши Олоҳдан ёрдам сўрагаймиз.

Ҳузайфа ва отаси Расулуллоҳнинг (с.а.в.) амрлари билан Бадрдан чиқдилар.

* * *

Энди иккала қўшин бир-бирига анча яқинлашиб қолган эди. Мушриклар қўшинидаги баъзи кишилар мусулмонлар қўршаб олган ҳовуздан сув ичгани кела бошладилар. Шунда муминлар уларнинг йулини тўсдилар. Буни эшитиб пайгамбаримиз (с.а.в.) орага тушдилар:

— Қўяверинг, ичсинлар, — деб розилик бердилар.

Ҳатто Ҳаким ибн Ҳизом ҳам улар билан бирга бориб сув ичиб қайтиб кетди.

Шу орада ансорлардан Ҳориса ибн Суроқа сув ичиш учун ҳовуз буйига келди. Лекин у сув ичиб улгурмади. Душман томонидан отилган дайди уқ Ҳорисанинг бугзига санчилди. Ҳориса ансорнинг илк шаҳиди ўлароқ шу ерда жон берди.

Бадр жанги бошланди ҳисоб...

* * *

Мушриклардан биринчи бўлиб Амир ибн Хадрабий уртага отилди. Унга қарши Ҳазрати Умарнинг озод қилинган хизматкори Михжа чиқди.

Бироқ Амир тарафидан отилган уқ уни ўша заҳоти шаҳид этди. Ана шундай қилиб Амир акасининг интиқомини олган бўлди.

Бу орада Қурайш қўшинидан Асқад ибн Абдул Асад мусулмонларнинг ҳовузига қараб йўналди. Албатта, сув ичаман ёки ҳовузини барбод этаман, дея қатъий бел боғлаб келарди гўё. Қаерга борса, фитна-фасод чиқариб юрадиган, оловга мой сепадиган бир одам экани унинг келишидан шундоқ билиниб турарди.

Сал олдин келганларга ҳеч ким ҳеч нима демаган, сувларини ичиб кетишган эди. Аммо бу одамнинг «Биронтаси менинг мушугимни пишт деёлмайди, осадиганимни осаман, сўядиганимни сўяман!» деяётгандек бир алпозда хуроздек кеккайиб келиши ҳамиятларига тегди. Ҳазрати Ҳамза қаршисига чиқди-да, бир қилич солиб оёғини кесиб ўборди. Асвад Бадрни бошига кутарадиган бир фарёд ила узини ерга отди. Улса ҳам қасамини бажо келтиришга азм этгандай, тезлик ила урмалаб келиб, ўзини ҳовузга ташлади. Ортидан шошган Ҳамзанинг иккинчи зарбаси ичиш учун ҳозирлангани ҳовузни унга мазор

қилди. Оёғидан ва иккинчи зарба еган жойидан отилаётган қонлар ҳовуз сувини ичиб бўлмас ҳолга келтирди, фитна-фасод уруги бўлган Асваднинг ўлими ҳам инсонлар учун бошқача бир (бузгунчилик билан) яқун топган эди.

Кейинроқ унинг жасади ҳовуздан чиқариб ташланди.

Шу аснода Қурайш лашкарларидан уч киши ўртага чиқди.

— Ё Муҳаммад, мардинг бўлса, бизга қарши майдонга чиқар! — дедилар.

Улардан бири Утба ибн Робиа эди. Ёнидагилар: бири ўгли Валид, иккинчиси иниси Шайба эди. Уларга қарши ансордан уч киши чиқди. Утба улардан кимликларини суради. Мадина халқидан эканларини билгач:

— Бизнинг сизлар билан ишимиз йўқ. Орқангизга қайтиб, маккаликлардан одам юборинглар, — деди. Кейин баланд овоз билан: — Ё Муҳаммад, ўзимизнинг қавмдан тенгимизни чиқар! — деб бақирди.

Абу Ҳузайфа ўрнидан турди. Тугри ҳарб майдонига қараб юра бошлади. Қаршисида отаси, биродари ва амакиларидан бири тургани шубҳасиз эди. Расулуллоҳ (с.а.в.) жанобимиз дарҳол вазиятга аралашдилар:

— Ўтир жойингга, эй Абу Ҳузайфа! — дедилар.

Бу амр Абу Ҳузайфани ортига қайтарди ва жойига утиришга мажбур этди.

Жаноби Сарвари Коинотнинг нигоҳлари асҳобларини бир-бир оралаб чиқа бошлади. Майдондагилардан истагига лойиқ инсонларни ахтарди.

— Тур, эй Ҳамза! Тур, эй Убайда! Тур, эй Али! — дедилар.

Учалалари дарҳол оёққа қалқдилар. Булар лашкар орасида Жаноби Расулуллоҳга (с.а.в.) энг яқин ақрабо эдилар.

Ҳамза амакилари эди.

Убайда катта амакилари Ҳориснинг ўгли эди.

Али бошқа амакилари Абу Толибнинг ўгли эди.

Бу уч киши баробар юриб, майдонда кутаётганларнинг қаршисидан жой олишди. Кузларига мағфар тутилгани учун келганларнинг кимликларини яхши билиб бўлмасди. Ҳар бирлари рақибларининг ким эканлигини сураб олдилар:

Утбанинг қаршисида Убайда,

Валиднинг қаршисида Али,

Шайбанинг қаршисида эса Ҳамза туришарди. Ҳатто ёш жиҳатидан ҳам бир-бирларига тенг келиб қолишган эди.

Узаро танишиб олгандан сўнг жанг бошланди. Ҳамза билан Али рақибларини бир қўлдаёқ жонсиз ҳолга келтириб қуйишди. Утба билан Убайда эса, бир-бирларини яралаган, улдирмаган эдилар. Шу заҳоти етиб келган Ҳамза билан Алининг қичилчлари Утбанинг бошида бир ялтирадию лаҳза утар-ўтмас, Утба ҳам Бадр тупроқларига жонсиз думалаб тушди.

Мўминлар баланд овоз-ла такбир келтиришди:

— Оллоҳу акбар!

— Оллоҳу акбар!

Бадр саҳроси бу такбир садолари қучогида тебранди.

Қурайш раҳбарларидан бўлмиш Утба мулоҳазали, сулҳпарвар, яхшиликсевар бир одам сифатида танилган эди. Шундай одам қайсарлик ва ҳасадга ботиб, сунгги нафасини Оллоҳнинг расулига қарши майдон уқиш, унга қарши қилич кутариш билан берди. Абадий саодатни қозона олиши учун гоят куй хусусиятлари борлиги маълум эди, бироқ у буларга қиймат беришни билмади. Бевосита Жаноби Расулуллоҳнинг (с.а.в.) огизларидан эшитган ва титрагани Қуръоннинг азамати қаршисида иймон келтириши лозим эди, у эса, Абу Жаҳлнинг ёнини олди, ҳаққа қарши бориш йўлини устун қўйди. Энди унинг ҳаёт дафтари ёпилди, устига: «Расулуллоҳга қарши қилич кутаргани учун ўлдирилди», тарзида илова ёзилган ҳолда ҳисоб-китоб манзилига олиб кетилди. Абадий фалокатнинг йўловчиси бўлганига бошқа бир далил излашнинг ҳожати йўқ эди.

Унинг қушинни орқага қайтариш ёки, ҳеч бўлмаганда, ўзи айрилиб кетиш хусусида курсатган ҳаракати, ажабо, унинг тинчликсевар эканидан эдими, йўқса, яқинлашиб келаётган ажал ўқининг унда пайдо қилган қўрқувидан эдими? Бу саволга жавоб беришнинг энди ҳеч қандай аҳамияти қолмаган эди.

* * *

Утбанинг қиличи Убайданинг оёгини кесган, кесилган жойидан қон билан бирга илик оқарди. Унинг ранги қув учиб кетган эди. Пайгамбаримиз оддиларига келтирилганда:

— Ё Расулуллоҳ, мен шаҳидманми? — деб сурай олди.

— Ҳа, шаҳидсан... — дедилар Расули Ақрам.

Энди Убайда учун оқаятган қоннинг ҳам, чиқадиган жоннинг ҳам аҳамияти қолмаган эди. Оллоҳ йўлида ҳалок бўлган шаҳидлар ҳақида: «Булар ўликлар» демангиз! Йўқ, улар тириклардир, лекин сизлар сезмайсизлар» (Бақара, 154) оятида берилган хушxabарни уйлар, олган ҳар нафасида абадий саодат сари яна бир одим яқинлашаётганини ҳис этиб турарди.

Жанг қизиш арафасида эди. Икки тараф бир-бирига яна ҳам яқинлашиб келар эдилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) лашкарга қараб, қисқа бир хитоб қилдилар:

— Жоним қулида бўлган Оллоҳга қасам ичаманки, бутун улар билан урушган, олга юрган, қочмай сабр қилган кишини ҳамда ўлдирилганларни Оллоҳ мутлақо уз жаннатига киргизгай! — дедилар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) жанобимиз бу сузларни айтар эканлар, қулидаги хурмони ейиш билан машгул бўлиб турган Умайр ибн Хумом:

— Қандай яхши! Демак, мен билан жаннат орасида шуларнинг мени ўлдиришидан бошқа ҳеч нарса йўқ экан-да? — деди.

Кейин эса, хурмони отиб юборди-да, қиличига ёпишиб, жанг майдонига шунгида.

Бу асно Абу Жаҳл Қурайш қушинини гайратга келтиришга уриниб, баланд овозда ваъз айта бошлади:

— Сиз Утбанинг, Валиднинг, Шайбанинг ўддирланига парво қилманг. Улар шошилдилар. Асл жанг қиладиган пайтда бекордан-бекорга жон бердилар. Қурасиз ҳали, Муҳаммадни тутиб арқонлар билан боғлаймиз. Ҳар бирингиз улардан бирини ўлдирасиз. Аммо сиз ҳозир ўлдирманг, тутқунликка олинг. Уларга динларидан юз ўгириб, Лут ва Уззони инкор этишининг нима эканини кўрсатиб қўяйлик!

Расулуллоҳ (с.а.в.) ора-чора чодирга кирар, саждага бош қўйиб Мавлоларига илтижо этардилар.

Жанг энди қизиётган бир пайтда биров Абдураҳмон ибн Авфни секин туртгандай бўлди. Қараса, бир ўспирин.

— Амакижон, сиз Абу Жаҳлни танийсизми? — деди у.

— Танийман. Нима эди?

— Менга уни кўрсатинг?

— Нима қиласан уни?

— Ўлдираман. Унинг Расулуллоҳ шаънига ёмон сўзлар айтганини, ҳақорат қилганини эшитдим. Жазосини берсам.

— У ҳолда мендан айрилма.

Орадан икки дақиқа ҳам ўтмаган эди, бошқа тарафидан яна бир ўспирин Абу Жаҳлни сўради. У билан ҳам худди боягидай савол-жавоб бўлди.

Сунг икки тараф умумий ҳужум билан бир-бирига киришиб кетди. Ҳамма ўз қаршисидаги одамга ҳужум қилар, урушар, яралар ёки ўлдираар эди.

Шу пайт аскарлар орасида гоҳ уннга, гоҳ чапга қайрилиб, лашкарини жангга ташвиқ этаётган Абу Жаҳлни кўрган Абдураҳмон ёнидаги ўспиринларни туртиб чақирди:

— Ана, сиз сўраётган Абу Жаҳл шу одам бўлади, — деди уни кўрсатиб.

Икки ўсмир гуё бир-бирлари билан мусобақалашаётгандай ўша ёққа отилдилар ва Абу Жаҳл ила уриша кетдилар. Бироқ Абу Жаҳл икки ҳамладаёқ иккаласини кетма-кет шаҳид этди. Булардан бирининг исми Муаввиз, иккинчисиники Авф эди.

Шу орада Амр ибн Жамухнинг ўгли Муоз жанг асноси Абу Жаҳлга дуч келиб қолди ва бир зарба билан Абу Жаҳлнинг оёгини чопиб ташлади. Абу Жаҳл жон ҳолатда фарёд этиб, ерга йиқилар экан, унинг ўгли Икрима ёрдамга етиб келди ва Муознинг қўлига қилич солди. Унинг қўли бир парча терида осилиб қолди. Аммо Муоз қўлидан оқаётган қонга ҳам, чекаётган оғригига ҳам қарамай, жанг қилишда давом этди. Бир пайт келдики, осилиб турган қўли унга халақит бераётганини кўрди. Эгилди-да, лиқиллаб турган қўлига оёгини босиб туриб, елкасини куч билан силтаган эди, қўли ўзилиб тушди. Қиличини олган Муоз яна душман сафларига оралаб кетди.

Абу Жаҳл эса, энди урнидан туриб, жангни давом эттира оладиган ҳолда эмасди. Шу асно мадиналик йигитлардан Муоз ибн Афро унга дуч келди. Абу Жаҳл ётган ерида чирпирак бўлиб айланар ва фарёд қилар эди. Йигит қиличини кутарди-да:

— Оллоҳнинг душманига мана шунақаси ярашади! — деб бутун кучи ила туширди. Абу Жаҳл энди фақат типирчилар эди, холос. Муоз эса, унга қилич уриб тинчита олмас, саногига ҳам етолмай қолган эди. Ниҳоят Абу Жаҳл қимирламай ҳам, овоз чиқармай ҳам қолди. Йигит «бунинг иши битди» дея у ердан айрилди.

Шундай қилиб, Муозлардан бири унинг оёғини қупорган, жанг қилолмайдиган ҳолга келтирган, иккинчиси эса, уни дузахнинг эшигигача келтириб қўйган эди. У улди деб уйлаган эдилар. Оламларга раҳмат ўлароқ юборилган Улуг Пайгамбарни ҳақорат этган кимсанинг жазоси ана шундай берилган, у дунёга келганига пушаймонлар қилиб, ярим ўлик, ярим тирик ҳолда ётар эди.

Энди бу ёғига Муозларнинг иккиси ҳам ўлишга тайёр эди. Расулуллоҳга (с.а.в.) қилинган ҳақоратларнинг, муминларга қилинган исканжаларнинг интиқомини бир йула куфрнинг энг катта вакили булмиш Абу Жаҳлдан олган эдилар.

Бошқа тарафда Расулуллоҳнинг амрлари билан ўликлар ва ярадорлар ичидан Абу Жаҳлни қидиришар эди. Бу амрни адо этишга чиққанлардан Абдуллоҳ ибн Масъуд уни топган пайтда Абу Жаҳл сўнгги нафасини олаётган эди.

Дарҳол буйинини босиб, соқолидан ушлаб тортди. Абу Жаҳл кўзларини очиб, қаршисида бир пайтлар узи менсимайдиган, ҳатто одам урнида кўрмайдиган қўйчупонни кўрди. Ибн Масъуд:

— Эй Оллоҳнинг душмани, ниҳоят Оллоҳ сени мана шундай расво этибди-ку! — деди таъна билан.

Абу Жаҳл зўрга оғзини очди ва:

— Эй қўй чўпони... чиқиш жуда қийин булган... жуда қия... бир ерга чиқибсан. Менга айт-чи, галаба қайси тарафда? — деб сўради.

— Оллоҳга ва расулига иймон келтирганларнинг тарафи голиб келяпти, — деди чўпон.

Гап бундай давом этиши мумкин эмасди. Ҳали ҳам атрофда бир-бирига найза санчаётган, йиқилганларни чошиб ташлаётганлар бор эди. Қисқаси суҳбат пайти эмасди. Ибн Масъуд унинг бошидан совутини чиқаришга уринаркан, Абу Жаҳл қимирлашга-да ҳоли келмасди. Тушган қилич зарбаларидан бадани қийма-қийма бўлиб кетган эди. Ниҳоят, Ибн Масъуд совутни чиқарди-да, Абу Жаҳлнинг қиличини олиб, бор кучи билан унинг буйнига солди. Абу Жаҳл бир типирчилаб жон бера қолди.

Шу дақиқанинг ўзида ёнбошида кутиб турган азоб фариш-

талари азобнинг энг даҳшатлисини тотдириш учун унинг юзига, орқасига уриб, руҳини олиб кетдилар.

Энди бу дунёда Абу Жаҳл йуқ эди. Дунёларга фармон ўқиш савдоси билан Оллоҳнинг расулига қарши чиқиб, ҳаёлига келган ярамасликлардан қайтмаган Абу Жаҳл, шундай қилиб, Бадр майдонида мағлуб улароқ чўзилиб ётар, калласи эса, «қўй чўпони» томонидан кесиб олинган эди.

Ибн Масъуд унинг бошини кўтариб, Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларига кета бошлади. Бир замонлар Оллоҳ расулига қарши турли-туман разилликларнинг режаси мана шу бош ичида тузилган, мусулмонларга қарши қилинган тинимсиз бўҳтон-игволар мана шу исқирт огиздан чиққан эди.

— Эй Оллоҳнинг расули, мана, Абу Жаҳлнинг боши, уни мен ўлдирдим.

Расулуллоҳ (с.а.в.) Ибн Масъудга ажабланиб қарадилар:

— Оллоҳ номига қасам ичиб уни ўлдирганингга шохидлик берасанми? — дедилар Расули Акрам.

— Ҳа, мен уни ўз қўларим билан ўлдирдим, е Расулуллоҳ! Калласини ўзининг қиличи билан чоқдим.

Фасубҳаналлоҳ!

Расулуллоҳнинг (с.а.в.) ёнларида турганларнинг бари ҳайрон эдилар. Негаки Ибн Масъуддек нимжон ва оғзин бир одамни Абу Жаҳл бир урушда эзиб ташлай оларди. Унинг Абу Жаҳлни ўлдириш у ёқда турсин, ёнига яқинлаша олишига ақл бовар қилмас эди. Пайгамбар жанобларининг унга ўзи ўлдиргани ҳақида қасам ичишни таклиф қилишлари ва ёнларидаги мусулмонларнинг ҳайрон қолишининг сабаби ана шунда эди. Аммо нима бўлганда ҳам, ким ўлдиришидан қатъи назар, интиқом олиб бўлинган, бош Масъуднинг қўлида эди.

Бу хабар Расулуллоҳ (с.а.в.) томонларидан улкан бир муждадек қабул қилинди. Оллоҳ таолога ҳамду шукрлар айтиб, ёнларида турганларга, «Умнатнинг энг катта фиръавни мана шу эди», дедилар.

Мусулмонлар катта бир душмандан халос булган эдилар. Макка ҳудудларида Расулуллоҳга ва мусулмонларга қарши ундан каттароқ душман йуқ эди. Умрини Оллоҳнинг расулига ва динга душман ўлароқ ўтказган, билмаганидан эмас, ҳасади туфайли мусулмон булмаган, Ислом динини юзага келган кунларидаёқ бўғиб ташлашга интиланган бир одамнинг ўзи Бадр майдонида маҳв булган эди.

...

Жанг борган сари қизиб борар экан Расулуллоҳ (с.а.в.) дуолар ва ниёзлар билан Парвардигорга қўл очиб ёлворар, мўминларга нусрат ато этиб, кофирларнинг қалбларига кўрқув солишни сўрар эдилар. Қолаверса, мушриклар маънавий тарафдан анча чўкиб қолган эдилар. Кўқдан туширилган фариш-

талар ҳам уларни қисиб, Оллоҳнинг «бўйинларига уринлар, бармоқларини чопинлар», деган амрини адо этар эдилар. Мушриклар руҳий жиҳатдан тушкунликка тушиб, моддий тарафдан ҳолсизликка йулиқиб борар эдилар.

Мушрикларни ўзларининг ададларича кўриб жасоратланган мўминлар эса, бу жасоратнинг ортиб бораётганини сезиб турар, қўрқув нималигини билмас эдилар. Гуё қаршиларига фақат улдирилиш, қувлаш ва асир олиниш учун бир қўшин юборилгандек жанг қилар эдилар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) асҳобларига қарата:

— Маълумки, ҳошимийлардан баъзилари ва яна бир неча кишилар бу жангга ўз истаклари билан чиқмаганлар. Шу сабабли, Ҳошимий ўғилларидан Абул Бахтарийга, Аббосга дуч келганлар, уларни улдирмасин, — деб буюрдилар.

Аmmo бу сўзлар Абу Ҳузайфага қаттиқ ботди. Чунки бир оз аввал ўлдирилган отаси Утба, акаси Валид, амакиси Шайбанинг жасаdlари ҳали совиб улгурмаган эди.

— Қандай яхши, — деб пичирлади у, — оталаримизни, акаларимизни, қабила халқимизни ўлдирайлик-да, Аббосга келганда унга тегмайлик! Худо ҳаққи, агар учратсам, бўйнига қилич солганим булсин.

Абу Ҳузайфанинг бу сўзлари огиздан-огизга утиб, Расулуллоҳгача етиб борди. Ёнларидан ҳеч айрилмаган Ҳазрати Умарга:

— Нима дейсан, эй Абу Хафс, Оллоҳ расулининг амакиси қилич билан ўлдириладими? — дедилар. Ҳазрати Умар газабланган эдилар.

— Рухсат беринг, шу мунофиқнинг бўйинини қупорайин, эй Оллоҳнинг расули, — деди.

Бироқ Набийи Акрам (с.а.в.) Абу Ҳузайфанинг мунофиқ эмаслигини, самимий бир мусулмон эканини яхши билардилар. Лекин уртада англашилмовчилик бор эди. Энг яқин кишиларининг жанг бошидаёқ кўзи олдида ўлдирилиши осонликча ҳазм қилинадиган воқеа эмасди. Бундай ҳаяжонли дамда, ҳатто уларнинг иймонсиз кетганларининг изтироби қушилиб, Абу Ҳузайфа ҳаяжонини босолмай: «Ажабо, Ҳазрати Пайгамбар охириги дамда қариндошини кутқариб қолмоқчимиз?» деган тарздаги янглиш тушунчага бориб қолган эди.

Оддий шароитда пайгамбаримизнинг «қариндош қайғусида ҳақсизлик қилиш» ҳолатига тушмасликларини у яхши биларди. Ўзи ҳам ул зотнинг Оллоҳ номидан адолат ўрнатадиган ҳақ пайгамбар эканликларини билгани учун ҳам комил ишонч билан лаббай дея жангга кирди.

Шу боисдан ҳам Расулуллоҳ (с.а.в.), у мунофиқ эмас, деб айтдилар.

...

Умаййа ибн Халаф энди озод эди. Уни зўрлаб Бадрга олиб келган ва ҳеч қўйиб юбормаган Абу Жаҳл жангда маҳв бўлди.

Энди бу ёгига Маккага қайтиб кетишига ҳеч ким қаршилик қила олмасди. Зотан, ҳамма ўзи билан ўзи овора. Лекин кетишга мусулмонлар изи берармиканлар? Шу алпозда жанг майдонидан бошини қутқариб олиб чиқиб кета олармикан?

Очиги, у бир жон бозорининг ўртасида эди. Чор тарафда инграб ётган, жон бераётган инсонлар чузилиб ётар, - қочаётганлар, қувлаётганлар бор эди. Кимдир асир ушлаганни болаш билан, кимдир ётқизганини чопиш билан ва қуролини олиш билан машгул. Яраланганларнинг, боши ёрилганларнинг фарёдлари осмонга ўрлар, қонлар ичида чузилиб қолган туяларнинг, отларнинг ўкиришлари инсонга галати бир сесканиш солар эди. Оққан қонлар Бадр майдонини қизилга буянган.

Ҳеч ким танимайдиган инсон эмас-да Умаййа. Уни курганларида «қўяверинг, кетаверсин у бечора», деб ташлаб қўймасдилар уни. Бир пайтлар мусулмонларни қон қўстириш савдосига берилганини билмайдиган одам йўқ эди.

Қолаверса, бу кун Бадр майдонида юриб бўлмасди, хоҳлаган тарафга кетиб бўлмасди. Ҳар қадамда бир жасад, бир яраланган инсон ёки ҳайвон ётар эди. Бундай шароитда қочиш ҳам, қувлаш ҳам қийин эди. Қочаётганининг оёғи бир жасадага қоқилса, қонли тупроқда сирганиб юзтубан йиқилиши аниқ эди. Ким қувлаб бориб чоғиб ўлдираётир, ким жасада орасига думалаган рақибининг ишини битираётир. Бадр майдони бамисоли улкан қассобхонага ўхшайди. Ундан қутулиш учун Умаййа бутун дунёсини беришга тайёр эди. Ахийри, у ўгли Алининг қўлидан тутди. Бирон қутулиш йўлини топа олиш мақсадида кета бошладилар. Тақдирнинг ҳазилини қарангки, улар кетатуриб бирдан Абу Жаҳлнинг жасадида дуч келдилар. Умаййа қўрқув ва нафратли тупуриб, яна қоча бошлади. Улар жанг майдонининг чеккасига чиқиб олишга ҳаракат қилар эдилар. Лекин ҳарб майдони тугамас, унинг чекичегараси йўқдек эди. Агар бир чеккага чиқа олса ва қўлига бир туя ёки от илинса, ўзи биларди, дарҳол: «Қайдасан, Макка», дея суриб юборган, ундан кейин бир эмас, мингта Абу Жаҳл келса ҳам, Макканинг ташқарисига қадам босмаган булар эди. Аммо ҳозир...

Қўлидан тутган ўгли билан жасадаларни айланиб, ёрдам сўраган ярадорларга зарра парво қилмай, кетиб боришаркан, бир неча совутни кўтариб олган одамга рўпара келиб қолдилар. Уни курган заҳоти Умаййа севинчдан ақддан озаёзди. Умида бунчалик севинган эмасди.

— Эй Абду Амр! — деб чақиритдан ўзини тия олмади.

Одам ўзини эшитмаганга олди ва Умаййа ақлини йиғиб олиб, яна қайта чақирди:

— Эй Абдул-Илоҳ! Эй Абдул-Илоҳ!

Одам бу сафар ўтирилиб қаради. Бу, шубҳасиз, Абдурахмон ибн Авф эди. Уни кўриши биланок:

— Ия, сенмисан, эй Умаййа? — деди у.

Умаййа танилганидан севиниб кетди.

— Қуй у совутларингни, менинг қулимдан ушла... Мен сенга ундан ҳам кўпрогини бераман.

Ҳазрати Абдурахмон ўйлаб утирмай совутларни ташлади. Ўзи улдирган одамларнинг совут ва қуроллари эди булар. Бир чеккага қуйиб, кейин яна жангга кирмоқчи эди.

Умайя нафасини анча ростлади. Умри мобайнида бунчалик қўрққан ёки бу даражада севинган эмасди. Чиндан ҳам бу даражада даҳшатли манзарани курмаганига қасам ича олади. Ҳаётдан бу қадар умидини узмаган эди. Бутун умр ҳис этмаган пушаймонликни бутун ҳис қилди. Қолаверса, ҳеч қачон бирон кимсага Абу Жаҳлнинг жасадига тупургандек нафрат билан тупурган эмас.

Ўлим панжасида турган ёқасини энди қутқарган эди. Асирлик унинг учун ҳаётга янгидан тугилишдек буларди. Эртага истаганча фидя бериб жонини қутқаражак. У дунё қадар мол соҳиби эди, бу мол ўзини ва углини қутқариш йулида сарфланмаса, нимага ярарди, ахир? Ҳатто бундай бир кунда уни қутқариб қолгани учун Абдул-Илоҳ дегани Абдурахмонга, истаганидан ҳам ортиқча пул бера оларди.

Қақат, ясриблик ошнаси Саъд ибн Муоз томонидан берилган хабарга нима дейиш керак? Илгаридан бери ёлгон гапирмаслигини аниқ билгани Муҳаммад уни улдиришини айтган бўлса ва шу онда унинг бир одами томонидан асир олинган бўлса, бу гал ўлимдан қандай қутулиб қолиши мумкин? Уни асир қилган Абдурахмон шояд бир мажбурият қаршисида қолсаю пайгамбар деб ишонгани ва унинг йулида ҳамма нарсани тарк этгани ул зотга қарши чиқиб:

— Умайянинг тукига ҳам теккизмайман! У менинг асиримдир! — дея олармикан?

Яна... Ҳа, яна ниҳоясиз азиятлар курсатгани Билол эди. Шу дамда агар Билол уни кўриб қолса борми, бошига ёғиладиган балодан қутулиши амри маҳол. Билол бориб Ҳазрати Муҳаммадга(с.а.в): «Бу одам менга роса исканжа қилган, азиятлар берган, энди уни менга топширгайсиз», деб қолса-чи?

Такрор аросатда қолган эди Умайя. Дурустроқ фикр юритишга ҳам қодир эмасди. Бир онда дуненинг энг катта севинчини ҳис этса, унинг орқасидан ҳаётдан умидини узган одам ҳолига тушиб қолар эди. У ўзи сезмаган тарзда Абдурахмоннинг қулини бор кучи ила сиқиб, унга ёлвориб қаради:

— Қуйиб юборма... зинҳор қуйиб юборма менинг қулимни, эй Абдул-Илоҳ, менинг сутли туяларим кўп, — деди у умидини уза олмай.

. . .

Расулуллоҳнинг (с.а.в.) муаззинлари Билол ибн Абу Рабоҳ жанг майдонида қулида қиличи билан бир ўнга, бир сулга

отилар, дуч келган билан олишиб кетаверарди. Яхши бир муаззин эди, аммо яхши бир жангчи ҳисобланмасди. Лекин шунга қарамай, қаршисида Оллоҳнинг душманлари, расулининг душманлари бор эди. Мусулмонларга инсондек ҳаёт кечиришларига йўл қўймай келаётган, Оллоҳнинг нуруни сундириш мусобақасига киришган бир гуруҳ бор эди. Уларга қарши туширган ҳар қилич зарбаси руҳида йигилиб қолган ва ҳеч сугириб отолмайдиган изтиробларига, аламларига бир дармондек келар, кунглига бир енгиллик берар эди. Бу йўлда ўлдирилса, парча-парча қилинса ҳам, гам чекмасди. Лекин охирги бир орзуи бор эди. У ҳам бўлса, Маккадалигида минг хил азият ва жафоларни раво кўрган ва фақат Оллоҳнинг бирлигига ишонгани учунгина чидаб бўлмас исканжаларга солган Умаййа ибн Халаф билан бир яккама-якка уруша олмақ эди. Унинг дўзах ўтинини эслатадиган катта вужудига қилич уришнинг завқини тотмоқ, уни бақиртира-бақиртира ўлдирмоқ эди.

Мана шуни ҳам қила олса, у учун иш тамом эди. Бадр шаҳидларига қўшилиб, улар каби жон берса, гами, қайгуси йўқ эди.

Нима бўлганда ҳам, галабанинг юзи мусулмонларга кула бошлади. Билол севина-севина, бундай бир галабанинг қурбони бўлишга рози эди, фақат бир шарт билан: Умаййдан олиши керак бўлган қасосини шу майдонда, шу Бадр саҳросида олса бўлгани!

Аммо бу оломон, бу талотўп орасида инсон излаганини топа олиши жуда мушкул, фақат, бир тасодиф ила учрашиб қолиш имкони бор эди, холос.

Билол ора-чора:

— Оллоҳим, кўрсат менга Умаййани, кўрсат менга дин душманини!.. — дея ниёз қилиб, Улуғ Даргоҳга мурожаат этарди.

Бирдан қаршисида қўл ушлашиб келаётган уч кишини кўрдию «Оллоҳу Акбар» дея бақириб юборишдан ўзини тийёлмади. Олдин кўзларини ишқалади, кейин яна бир оз қаради. Яна «Оллоҳу Акбар» дея такбир айтди. Онсидан тугилганидан бери бу даражада ҳаяжонланмаган эди. Ҳатто озод қилиб юборилган куни ҳам бунчалик севинмагандир. Қаршисидаги уч кишидан бири Умаййа ибн Халаф эди! У ортиқ бошқаларга қарамасди, улар ким эканининг аҳамияти йўқ эди унга.

Билолнинг зеҳни йиллар аввалги воқеаларни яшин тезлигида хаёлидан ўтказар экан, Умаййанинг юзлари уни кўриб буришиб кетди. Шу онда Билолнинг севинчи зурмиди ёки Умаййанинг қайгуси кўпроқмиди — елгиз Оллоҳга аён эди. Умаййа бор кучи ила Абдураҳмоннинг қулини яна қаттиқроқ сиқар экан, беихтиёр равишда:

— Сизни сутга эҳтиёжингиз йўқми, эй Абдул-Илоҳ?.. — деди.

«Сизга мул-кул сут берадиган бир пода туя беришим мум-

кин, фақат ҳаётимни қутқарсангиз, бас», демоқчи эди у. Бироқ кетма-кет «Оллоҳу Акбар», «Оллоҳу Акбар» дея бақриб так-бир айтиб келаётган Билолни тўхтатадиган, жим қиладиган одам топилмас эди. Қўлидаги қонга беланган қиличи билан ҳавода ёйлар чизаётган Билол:

— Мана, Оллоҳнинг душмани, куфрнинг қўрбошиси Умайя ибн Халаф... У қутулса, мен қутулмайман! — дея бақирди.

Умайя гудакдек соф бир марҳамат тилаги билан Абдураҳмонга: «Ёлвораман, мени қўйиб юборма», дер экан, кўзини Билолдан узолмас эди. Билол учун ўлдирилиши жуда зарур бўлган Умайя Абдураҳмон учун яхшигина манфаат манбаи эди. Шу сабабли у: «Ё Умайянинг жасади шу ерда қолади, ёхуд мен уламан», деб қичқираётган Билолга қараб бақирди:

— Эй Билол, булар менинг асирларим. Уларга теголмайсан!

Тегмоқ нима дегани? Ахир, Билол нега тегмас экан? Туграйди, парча-парча қилади, жаҳаннамга улоқтиради!

Унга кўрсатганларининг интиқомини олмасдан, дунёга келганига минг пушаймонлар едирмасдан Умайяни ташлаб кетиб, «Узр, сенинг асиринг эканлигини билмабман», деб ўтиб кетиш Билолнинг лугатида йўқ эди. Бундай бир ишга тушида ҳам рози бўлмасди. Абдураҳмоннинг нима дегани ёки нима дейишининг аҳамияти йўқ эди унга. Бор овози билан бўғзидаги томирлар ёрилиб кетар ҳолатда:

— Келинг, Оллоҳнинг душмани Умайя ибн Халаф бу ерда... У қутулса, мен қутулмайман, — деб бақирди.

Атрофда юзлаб хил овозлар янграётган бўлса-да, Билолнинг овозини Бадр саҳросининг нариги чеккасида турганлар ҳам эшитишлари мумкин эди. Шунга қарамай, унгу сўлдан келганлар Умайянинг атрофини ўраб олдилар.

Абдураҳмон ибн Авф бир нарсалар демоқчи булар эди-ю, аммо унга ҳеч ким қўлоқ солмасди. У фақат ҳужум қилаётганларга қарши Умайянинг олдига ўтиб кўксини кера олар эди. Ниҳоят шундай ҳам қилди. Аммо орқадан, унган-сўлдан келаётганларга қарши нима ҳам қила оларди? Буларнинг ҳаммасини тўхтатиб қолишга имкон йўқ эди. Бу орада туширилган қилич зарбаси Умайянинг ўгли Алининг бир оёгини узиб ташлади. Бу ачинарли ҳолатни кўрган, жигарпорасининг қонлар ичида ерга чўзилганига шоҳид бўлган Умайя ниҳоят даражада нола билан қичқириб юборди. Абдураҳмон бундай нолали бир фаредни умри мобайнида эшитмаган эди. Бу вазиятда ҳужум қилаётганларга сўз уқтириш имкони қолмаган эди.

— Сен энди бу ёгини узинг эпла, эй Умайя, менинг қила оладиган бошқа ишим қолмади, — деди Абдураҳмон.

Умайя учун унгу сўлдан туширилган қиличларга нишон бўлишдан бошқа ҳеч нарса қолмаган эди. Дунё остин-устун бўлса ҳам фойдасиз эди. Хийла вақт ичида катта бир арча дарахтидек вужуди қонлар ичра ерга чўзилди.

— Ол буни ҳам мендан, Рабоҳ ўгли Билодан!.. — дея ҳайқирган бир овоздан кейин туширилган охирги зарба Умайянинг ишини тугатди.

. . .

Саъд ибн Муоз ёнига олган бир неча киши билан Султони Анбиё жанобларининг қуриқчилигини қилар эди. Расулуллоҳ (с.а.в.) қаерга борсалар, бир соядек эргашиб борар, эҳтимоли бўлган ҳужумга қарши ҳушёр турар эди. Муминларнинг қушиндан илк ўлдирилиши мўлжалланган одам ҳам Расулуллоҳ эдилар. Мушриклардан бирон кимса «Бу Оллоҳнинг расули, унга тегиш мумкин эмас», дейишни хаёлига ҳам келтирмасди. Чодирдан жангнинг қандай кетаётганини кузатиб турган пайгамбаримиз Оллоҳнинг ваъдаси рўёбга чиққанини уз кузлари билан кўрдилар. Энди муминлар қочаётганларнинг орқасидан тушган эдилар. Етиб олингани тугилиб, асирга олинарди. Айни манзарани кўриб турган Саъд ибн Муоз юзидан хурсанд эмасга ухшарди.

— Эй Саъд, сен бу ишларни ёқтирмаётган кўринасан.

— Ҳа, эй Оллоҳнинг расули, ёқтирмаяпман. Бу ҳодиса Оллоҳнинг ёрдами билан мушрикларга қарши қозонилган илк галаба. Уларни асир олиб, ҳаётда қолдириш урнига ўлдириш мувофиқроқ эди, ё Расулуллоҳ, — деди у.

. . .

Расулуллоҳ (с.а.в.) «ўлдирманг» деганлари кишилардан бири Абул Бахтарий эди. Мусулмонларга қарши ҳаддан ошган бир ҳаракати бўлмаган инсон эди, ҳатто қурайшликларнинг пайгамбаримизга қарши уюштирган бойкутлари кеч бўлса-да бузилишида Абул Бахтарийнинг ҳиссаси бор. Унинг бу яхшилигини унутмаган пайгамбаримиз ана шундай бир авф чиқарган эдилар.

Мадиналик муминлардан Мужаззар уруш ниҳоясида бир туя устида жанг майдонини тарк этаётган икки кишига дуч келди. Булардан бири Абул Бахтарий эди. Олдиларини тўсди. Энди қутулай деганда тугилган эдилар.

— Сен Абул Бахтарий эмасмисан?

— Ҳа, тўғри топдинг.

— Расулуллоҳ «Абул Бахтарийни курсангиз, ўлдирманг», дедилар. Шунинг учун озодсан, кетавер! — деди.

— Хуш, уртогим-чи, нима бўлади у?

— Худо ҳаққи, пайгамбаримиз бу ҳақни фақат сен учун айтдилар. Бошқаси учун эмас.

Абул Бахтарийнинг юзи буришиб кетди.

— Мен дўстимдан айрилолмайман: ё бирга кетаман, ёки

бирга улишга розиман. Макка аёлларининг «Ўзининг ҳаётини деб дўстини ташлаб кетибди», деган таъналарини эшитишга тоқатим йўқ, — деди.

Мужаззар Абул Бахтарийнинг бу вафодорона ҳаракатига жавобан «Майли, сизларни кўрмадим ҳисоб, йўлларингиз очиқ, кетаверинглар», дея олмади. Абул Бахтарий ҳам дўстини ташлаб кетишни ўзига эп кўрмади.

Ҳазрати Пайгамбарнинг (а.с.) амрини бажариш ва Абул Бахтарий билан урушмаслик йўлида Мужаззарнинг қилган гайрати фойда бермади. Натижада қиличлар ялангочланди. Абул Бахтарий «Номуслик киши дўстини ташлаб кетмайди: ё улади, ё худ бошқа бирон йўлини топади», маъносида бир байт ўқиб, туюдан тушди. Жанг бошланди. Қиличлар ишга тушди. Ниҳоят Абул Бахтарий билан дўсти Жунода қонларига бела-ниб ерга қуладилар.

* * *

Энди жанг ниҳоялаб қолган эди. Қурайшликлар «Қўлингни тут, Макка!» дея жон ҳалпида қочишарди. Уруш бошланмасдан аввал бир ҳовучгина бўлиб кўринган мусулмонлардан қандай қилиб енгиланларини ўйлаб тагига ета олмас эдилар.

Орқаларидан етиб келган мусулмонлар ушлаганларини асир этиб қайтар эдилар. Бошқа қисм мусулмонлар эса, улар ташлаб қочган ганиматларни тўплаш ила машгул. Аввал ҳам ишорат этилганидек, Саъд ибн Муоз бошчилигидаги гуруҳ жанг битганига қарамай, ҳар эҳтимолга қарши Расулуллоҳ жанобимизнинг муҳофизлиги вазифасини бажармоқда эди. Ҳазрати Абу Бакр билан Умар бутун жанг жавомида жанобимизнинг (с.а.в.) ёнларидан ҳеч айрилмадилар.

Бир жойга тўпланган ганиматларнинг қандай тақсимланиши масаласи англашилмовчиликнинг чиқишига сабаб бўлди. Ганимат тўплаганлар, бизга кўпроқ тегиши керак, деган гоёни илгари суришар, мушрикларни қувлаганлар, биз бўлмаганимизда ганимат тўплашга имкон топармидингизлар, дейишар, Расулуллоҳни (с.а.в.) муҳофаза этиб турганлар эса, урушга қатнашганлардан бизнинг ҳам ҳаққимиз оз эмас, деб баҳслашар эди.

Жаноби Сарвари Олам (с.а.в.) масала катталашмасдан бурун ёпилиши учун келгусида тушиши эҳтимол булган бир ваҳий ила бу ишни ҳал этишни муносиб кўрганларини сўйлашлари билан овозлар кесилди. Яъни, ҳозирча ганиматлар бир жойда бўлиб туради, кейинроқ Жаноби Ҳақ қандай бир йул кўрсатса, унга кўра ҳаракат қилинадиган бўлди.

— Ё Расулуллоҳ, сиздан бир илтимосим бор, — деб қолди Саъд.

— Нима экан у истагинг?

— Мана шу қилични менга беришингизни орзу қиламан.

Саъд ибн Абу Ваққос ганиматлар орасида қараган кузларни уйнатиб турган бир қилични курсатаётган эди. Аммо Жаноби Расулуллоҳ бу таклифни уринли кўрмадилар.

— Бу қилич на сенингдир ва на менимдир, эй Саъд. Ганимат тақсимида чекингга тушса, оларсан, — дедилар.

Саъд у ердан кетди. Иш у истагандек бўлмади. Зотан, бир қилич эди истагани. Бу жангда у бир эмас, ўн қилични уйламасдан берилишига лойиқ даражада қаҳрамонларча олишди. Бундай қиличга эга бўлгандан кейин ҳам уни уйига безак қилмоқчи эмасди, яна Оллоҳ йулида ишлатишни, яна душманга қарши у билан солишишни уйларди. Қисқаси, Саъд бу қиличнинг ҳаққини муносиб тарзда қайтарадиган, «Бу қилич эгасини топмабди», дегизмайдиган бир йигит эди.

Ўзи илк мусулмонлардан. Бутунга қадар бу йулда гоят куп машаққатлар чеккан, девонадек севгани онасини ҳам, Ислом динидан қайтасан», дегани учун рад этган, ҳатто бу масалада унга алоқадор оятлар ҳам тушган. Бу оятларда келган амрни ҳужжат тутиб Саъд онасига яна барча оналарга курсатиладиган ҳурматни, икромни кўрсатган, лекин динининг амрларини ҳам энг самимий тушунчалар остида адо этган. Ҳолбуки, истагани ёлғиз бир қилич эди. Ҳеч бўлмаса, ганиматдан чекига тушадиган қисм ўрнига шу қилич берилса буларди.

Бу ўй-хаёллар Саъд ибн Абу Ваққосни такрор Жаноби Расулуллоҳнинг ҳузурларига келтирди.

— Ё Расулуллоҳ, шу қилични сиздан утиниб сўрайман, — деди такрор.

— Эй Саъд, бу қилич на сенингдир, на менимдир. Ганимат тарқатишда ҳиссанга тушса, оларсан, — деган жавобни эшитди.

Бу дафъа Саъд пушаймон бўлди. Адо этилмайдиган нарсани таклиф этганига энди ишонди. Бўлмаса, Жаноби Расулуллоҳ уни тугул, бошқа ҳар қандай инсонни ҳам рад этмасликларини биларди.

Кунгида: «Оллоҳ насиб этиб, бу ҳаракатим бир жазо олиб келмасайди», деган ҳадик-хавотир ила бу ердан кетди...

...

Мусулмонлар шаҳидларини битта-биттадан топдилар. Жами ун уч шаҳид берган эдилар. Саъд ибн Абу Ваққоснинг укаси Умайр ҳамда Бадр жангида қатнашмоқ учун отаси билан қуръа ташлашган Саъд ибн Ҳайсама ҳам шаҳидлар орасида эдилар. Утба ибн Робиадан жароҳат олган Убайда ибн Ҳориснинг аҳволи ҳам борган сари оғирлашмоқда эди. «Мен ҳам шаҳидманми, ё Расулуллоҳ?» деган саволига «Ҳа», деган жавоб олиш илинжида боқаркан, шаҳид ҳисобланишни купроқ истар-

ди. Шунинг учун ортиқ бу фоний дунёга қайтиш имкони йўқ эди. Аммо ўлишни ҳам истайдиган ҳолда эмасди.

Шаҳидлар Жаноби Расулуллоҳнинг (с.а.в.) амрларига мувофиқ, Бадрга дафн этилдилар.

Мушрикларнинг ўлиги олтмишдан ортарди. Куфрнинг бошлиги Абу Жаҳддан тортиб, Қурайшнинг раҳбарларидан алақанчаси энди ҳаётда эмасди. Қўлга туширилган асирларнинг ҳисоби ҳам етмишдан ортарди. Жаноби Расулуллоҳнинг амакилари Аббос, куёвлари Абул Ос, Ҳазрати Алининг оғабейи Оқил, Қурайшнинг машҳур хатиби ва донгдор одами бўлган Суҳайл ибн Амр, яна Расулуллоҳга душманликлари ила ном қозонган Уқба ибн Абу Муойт ила Надр ибн Ҳорис... каби кишилар қўллари боғлиқ ҳолда тақдирларини кутиб туришарди.

Бадр майдонида сочилиб ётган бунча жасад шундай очиқда ташлаб қўйилмасди, албатта. Бу ишлардан кейин Қурайшдан бир кимса келиб уларни кўмишини уйлаб ҳам булмасди. Шу сабабдан эртаси кун иш атропофдаги катта бир чуқурликка жасадаларни кўмиш амр қилинди.

Илк келтирилган жасад Утба ибн Робияники эди.

Абу Ҳузайфа отасининг оёқларидан судраб-судраб олиб келингани ва чуқурга ташланганини юраги узилиб, маҳзун бир қиёфада, паришон бир кўнгил ила кўриб турди.

— Хафамисан, эй Абу Ҳузайфа? — деб сўрадилар Расулуллоҳ (с.а.в.).

Абу Ҳузайфа бошини кўтарди.

— Отамнинг ўлдирилганига ҳам, сургалаб келтирилганига ҳам хафа эмасман. Аммо мен отамнинг эсли-хушли, ҳодисаларнинг тадбирини олишни биладиган, яхшиликсевар бир одам эканини билардим ва бу хусусиятлар уни аста-секин Ислом динига олиб келади, деб умида қилардим. Бунинг акси ўлароқ, кофир ҳолида ўлим топиб кетгани мени хафа қиляпти.

Расулуллоҳ (с.а.в.) дуо қилиб, йўлларига кетдилар.

Абу Ҳузайфа отаси ўлдирилган жойга яна бир бор боқди. Бир кун бурун: «Утба ибн Робиа жон берадиган жой мана шу ердир», деб Расулуллоҳ (с.а.в.) курсатганлари жой эди. Ундан нари ҳам, бери ҳам эмас.

Туни буйи Абу Ҳузайфа неча маротаба узинти тула кузлари ила, ёниқ бир кўнгил ила шу ерга қараган, «Бечора отажоним ҳар ерда қўлайдиган ақлини, тадбирини бир гал бу йўлда қўлласа, шу ерда ўладиган бўлса ҳам, аммо Оллоҳ йўлида жанг қилган ҳолида ўлса, қанийди-я...» деб умида қилган эди.

Абу Ҳузайфа кейинроқ укаси Валиднинг, амакиси Шайбаниннг судралган жасадаларини ҳам маҳзун нигоҳлари ила кузатиб турди.

Бошқа мушриклар ҳам бир-бир келтирилдилар; чуқурга ташланар эди. Шу тариқа йигирма тўртинчи жасад қўйилгач, устига тупроқ тортиш амри берилди.

Умайя ибн Ҳалафнинг жасади шишиб кетган эди. Аслида

ҳам бесўнақай булган вужуди шишганидан кейин янада ғалати бир ҳолга тушган эди. Зирҳини ҳам ечмасдан, ўлган жойида қолдирдилар, устини тупроқ ила кўмдилар. Бошқа жасадлар биттадан, иккитадан қилиб, атрофларидаги чуқурларга кўмилди.

У кеча ўша ерда қолинди. Учинчи кун тонгда йўлга отлана бошлашди. Жаноби Расулуллоҳ (с.а.в.) уловларининг ҳозирланишини буюрдилар. Сунг йўлга тушдилар. Ортларидан бир қанча одам бораверди. Бу орада «Ўзининг бир хусусий иши учун кетаётган бўлиши мумкин», деб ўйлаганлар ҳам бор эди. Жанобимиз жасадлар ила тўлдирилган чуқур бошига келдилар. Ўша ерда тўхтадилар. Гурдагиларга қарата:

— Эй аҳли қолиб!¹ — дея хитоб қилдилар.

Сунгра чуқурга кўмилганларни бирма-бир отини айтиб қақира бошладилар. Орқаларида турганлар ҳайрат-ла қотишган эди.

— Эй Утба ибн Робиа, ай Шайба ибн Робиа, эй Умайя ибн Халаф, эй Абу Жаҳл Ҳишом... сизлар Роббингиз қилган таҳдиднинг ҳақ эканини энди билдиларингизми?! Мен Роббимнинг менга қилган ваъдасини ҳақ топдим. Сизлар пайгамбарингизга қарши жуда ёмон ишлар қилдингиз. Мени сизлар ёлгончи ҳисобладингиз, бироқ одамлар мени тасдиқ этдилар. Сизлар мени юртимдан зўрлаб чиқардингиз, одамлар бағриларига босдилар. Сизлар менга қарши урушга чиқдингиз, одамлар менга ёрдам қилдилар. Шу онда Оллоҳга ва расулига иймон келтирган кишилар сифатида ўлишни истармидингиз? Ҳа, энди сизлар Роббингизнинг тақдирини ҳақиқий маъноси-ла топдингизми?.. Мен Роббимнинг менга оид ваъдасини ҳақ топдим...

Жаноби Расулуллоҳ (с.а.в.) сўзларини шу ерда тўхтатдилар. Бу хитобни орқада ҳайрат ва ҳаяжон ичра тинглаганлардан Ҳазрати Умар (р.а.) ўзини туюлмади:

— Эй Оллоҳнинг пайгамбари, бу сакиган жасадларгами овоз беряпсиз? Улар ўлиб кетмаганмилар?! — деди.

Набийийи Акрам (с.а.в.) унга «ҳол сен ўйлагандек эмасдир» деган маънода қараб:

— Сизлар менинг овозимни улардан яхшироқ эшитяпмиз деб ўйламанглар. Аммо менга жавоб беришга уларнинг қурблари етмайди, — дея марҳамат этдилар.

Сунгра ортларига қайтдилар, уловларининг ёнига келдилар ва юриш амрини бердилар.

Давоми келгуси сонда.

¹ Аҳли қолиб — «чуқурга кўмилганлар» маъносида келади. Кейинчалик «аҳли қолиб» сўзи гоёт ёйгин қўллана бошлагани учун бир таъбир сифатида ўрин олди.

Ҳалима Худойбердиева

СЎЗЛАР ЕРДАН ЧИҚИБ КЕЛГАЙ ТЎСИН ТОҒ БЎЛИБ

Дил ҳам бош тортар экан

*Телба хоҳиш, мажнун ҳол,
Баҳор лабга най кўйди.
Мен йиғлайман. Мажнунтол —
Кунглим гапирмай кўйди.*

*Тушавергин кўқдан ой,
Баҳор кутарди тугин.
Мен қандай байроқланай
Кунглимга тушди тугун?!*

*Мен дердим дил чўкмагай,
Дунё хоҳ кенг, тор экан.
...Дил ҳам ердан чиқмаган —
Дил ҳам бош тортар экан...*

Мен биргина сўз ўстирдим

*Билмам қачон, қандай чуқур кўлларда чўқдим,
Қандай узун, қандай ҳазин дардларни чекдим,
Билганим шу, умрим бўйи мен экдим, экдим —
Туркистоннинг даштларини ёриб чиқар сўз!*

*Балки у сўз унаётир ернинг қаърида,
Балки... қасамдай тик терак куртакларида,
Улуғ Темур болаларин кўкракларида
Ота Туркнинг юкини кўтариб чиқар сўз!*

*Ёв келмасин, келса агар жуфту тоқ бўлиб,
Сўзлар ердан чиқиб келгай тўсин тоғ бўлиб,*

Ўзбекистон халқ шоираси Ҳалима Худойбердиева мухлисларнинг меҳрини топган ижодкорлардан. Унинг шеърӣй битиқлари, ҳаёт ва инсоний муносабатлар борасидаги теран кузатувлари кунгулларда ихлос уйғотган. Ҳассос шоирани эллик ёшга тулганлиги билан табриклаб, янги шеърларидан намуналар бераётимиз.

Таҳририят

*Элимнинг жон-жигарига кўзmunчоқ бўлиб,
Дигарига чолғу бўлиб, уриб чиқар суз!*

*Эрк йўли — кураш йўлидир. Эрк роҳларига
Чиқар экан гард тегмасин элнинг барига,
Кураш куйин куйиб элнинг кулоқларига,
Тун буйи оёқ учида юриб чиқар суз!*

*Оққан бўлсам ҳамки унинг пойида тинмай,
Элга нафим кам менинг, деб нечун уксинмай,
Мен биргина Суз ўстирдим,
Мангу кўз юммай
Туркий элни балолардан қўриб чиқар Суз!*

Ҳаёт эканини билмабман...

*Саратоним суриб, ёвуқ қолди кўз,
Жазирамада ҳам титраган қалбман.
Сизсиз саратон ҳам ичкираркан муз,
Мен буни билмабман.*

*Сизсиз шамол бузар қўрғон, қалъамни,
Хуркак гўдагимни ўқсиб суюман.
Қулогимда титраб турган ҳалқамни
Кўздан панароққа олиб кўяман.*

*Кўнглимга сигмайди, кўзимга сигмас,
Тўккан кўз ёшимда тойиб бораман.
Шам-у, шаън ҳақида ўйламай қўйдим,
Ғамдан ҳеч камим йўқ, бойиб бораман.*

*Ишқни мен ишқ дебман, дебман висол, кўрк,
Дод, ёд эканини билмабман.
Ишқ озодлик экан, экан қўрғон, эрк —
Ҳаёт эканини билмабман.*

Эврилиш бўлмаса...

*Орол оқмай қўйди оқар йўлидан,
Аёл оқмай қўйди оқар йўлидан,
Суйиб, бир-бирига боқар йўлидан,
Инсон боқмай қўйди. Бу не синоат?*

*Ҳувиллаб қолгандай юртнинг ўр-қири,
Йигитларда шаҳд кам, қизларнинг сирини,
Одамзод бирининг кўнглига бири
Чироқ ёқмай қўйди. Бу не синоат?*

*Эркакни гоҳ рашкмас, ҳасад ўлдирар,
Аёлни гоҳ фаҳшу, фасод ўлдирар,*

*Одамзод бир-бирин кўнглин кулдирар,
Бир гул тақмай кўйди. Бу не синоат?*

*Гулоб тутажакмиз бўри чулласа,
Ишқилиб қулласа, бизни қулласа,
Узи йўқлигида хотин гулласа,
Эр туюқмай кўйди. Бу не синоат?*

*Бугун шундай. Билмам не бор олдинда,
Мисда бугун мис йўқ, олтин олтин-да,
Эврилиш бўлмаса дунёи-дунда,
Яшаш ёқмай кўйди. Бу не синоат?*

Кечикканлар...

*Чинқириғи еру-кўкни тўлдириб,
Ховлиққан поездлар вақтдан кечиккан.
Одамзод барини кўйгач олдириб,
Кечикиб оёққа қалққан, куч йиққан.*

*Мозий эшиклари бир-бир ёпилди,
Бир шуъла кўринмас тим, говларидан —
Чўлпондай тик, улкан дарахт чопилди,
Кечиккан дўстларин қуршовларида.*

*Моҳларойим янглиғ ой бормиди ҳеч,
Дунё шундай хур филмонларни кўрди.
Кўрмади бошига тушаркан қилич
Оломон кечикди. Қонларни кўрди.*

*Кўрди-ю, кўрмагандек ўзларини
Тутиб ўтди улар. Оҳ, тўзмадилар!
Ўйиб олмадилар ўз кўзларини,
Ўз қонларин шар-шар оқизмадилар!*

*Оллоҳ!
Гумроҳ руҳимизга панжа ургайсан —
Узинг эшитгайсан бу асрий додни.
Қонларини ўзинг юриштиргайсан —
Кечикканлар сутин эмган авлодни!*

Хато кетдим...

*Поклайман деб дунёни
Кирланиб битдим ўзим.
Ҳоди Тоқтош.*

*Кулган мен эмасман. Менмас йиғлаган —
Сим-сим сирқираган сато, кетдим, мен.
Мозий қаърларидан инжу йиғмаган —
Бугунга сиғмаган садо, кетдим, мен.*

*Гоҳ тикан кукларкан гулзорларида,
Кунглим ерга кирди озорларидан —
Кир-чир қўллар тегиб бозорларида
Оҳори тўкилган мато, кетдим, мен.*

*Пайдо. Шайдо эдим. Нопайт айладилар,
Барг-хазонимдан баёт айладилар,
Жайрондай жонимни сайд айладилар,
Жоним сайёдларга ато, кетдим, мен.*

*Дунёга нурли йул солмоқчи эдим,
Банди бўлдим. Гарчандки соқчи эдим,
Дунё доғини кетказмоқчи эдим,
Ўзимга доғ тегди. Хато кетдим мен.*

Кулган мен эмасман. Менмас йиғлаган...

Иккиланиш

*Тошман.
Атрофимда юриб кўрарлар,
Тегиб, уён-буён суриб кўрарлар.
Нимадан иборат ўзи бу тош деб,
Силаб, ўзларига буриб кўрарлар.*

*Мен уша тошдирман, оддий бир тош, бас,
Ёшлари кўзида қуриб қолган тош.
Фақат сел, дўл билан улоқиб кетмас,
Ўжар, ўз сузида туриб олган тош.*

*Тун авраб айланар, ўргилади тонг,
Тоъле, сен уларга мени янчдирма.
Бироқ,
Улар менга бунча гиргиттон,
Ўзим ҳам билмасман, балки ганждирман...
Тошман...
Атрофимда юриб кўрарлар.*

Айтолмадим...

*Сизга ишқим юз ишқ эрди, мен бирин айтолмадим,
Юз ишқим-ла юзлашолмай, бир сирим айтолмадим.*

*Балки сизам кунглингизга чорлагандирсиз мени,
Чикдим, бори четга чикдим, бир кирим айтолмадим.*

*Ё кўзу ё сўз бирла ишорат қилмоқ не тонг,
Ё ошкор, ёинки бир ёшури айтолмадим.*

*Кукламмим куклаб кетиб, ёз буйи ёзгирдим-у,
Тонг, узун кундуз ўтди, келди тун, айтолмадим.*

*«Тонгда айтмай, кундуз айтмай, эссиз-а, эссиз умр,
Энди тунда айтмагил», деб келди ун, айтолмадим...*

ТҮРТЛИКЛАР

* * *

*Изласа имкон чиқарин ёрга айтинглар,
Суюкли ҳар он чиқарин ёрга айтинглар —
Чорласангиз, ҳаялласа ёри бевафо,
Ёрдан олдин жон чиқарин ёрга айтинглар.*

* * *

*Паноҳ керак, битта қошдай, кўздай бир паноҳ,
Ўзингдан юксақроқ фикр, Сўздай бир паноҳ.
Қирчиллама қирқ жонимни қайраб туриб ҳам,
Бир паноҳсиз яшолмам мен, Сиздай бир паноҳ.*

Саҳдулла Аҳмад

ОЙДАЙ ОЧИҚ ОСМОНЛАР

«САРҒАЙҒАН САТРАЛАР» ДАН

* * *

*Кеча-кундуз ётмайман, дунёсига ётдайман,
Қирқ газ қанот қўйнимда тушовланган отдайман.*

*Ҳалак бўлар пойимни ресмон билан боғлаган,
Худой менинг ўйимни осмон билан боғлаган.*

*Йўлга чиқсам бир учи кўз илғамас осмонда,
Ҳамроҳ эмас бир йўлчи — на илғор, на пастмонда.*

*Омон-эсон тушсам мен, борса келмас йўлимга,
Ҳижрон-висол ораси минг офарин улимга!*

*Бунда пасти даст қилиб, ҳайфлар айтди Гулолим,
Борсам, мендан васлини аямайди илойим.*

*Дедим: — Бу не нокаслар нафснинг банду бастида?
Деди: — Нафсин қавс этган ётибдир ер остида.*

*Дунё кўзга тор келса, той бузади таблани,
Бунда турмоқ йўқ энди, руҳ кўмсади қиблани.*

*Барбод бўлди асорат қанотларим ёзилиб,
Қурт-қумурсқа, ҳашорат қолаверди осилиб...*

*Ҳуше, эй ерлик инсонлар, бўлмам сизни пазмонлар,
Ошиқ шоир отига ойдай очиқ осмонлар!..*

* * *

*Ёр, сени жон дедилар, ки жонни кўрган бормудир?
Тан уйида тўрт кунлик меҳмонни кўрган бормудир?*

*Тан эмуш меҳмон дағи бу очиқ осмон остида,
Мунча меҳмон кутган ул мезбонни кўрган бормудир?*

*Кеча-кундуз сеҳр солиб, асрорин асло билмадим,
Кўз етар жойда ўзи, осмонни кўрган бормудир?*

*Юз йиллар уза ёзди ой ила офтоб куйгусин,
Гуссаи осмон каби дostonни кўрган бормудир?*

*Лайлини кўриб куйди, Мажнунга ҳижрон чорадир,
Ваҳ, бир кўрмай менингдек ҳижронни кўрган бормудир?*

*Ёрни бор дерлар, вале, кўрдим деганни кўрмадим,
Саъдуллоҳ, қисматингдек чистонни кўрган бормудир?*

* * *

*Оҳларимдан офтоб олов олди бу кун,
Оҳ, қўлига шайтон ялов олди бу кун.*

*Алдов билан бир маҳшаргоҳ қурди, э воҳ,
Эл эргашиб, зормандау золди бу кун.*

*Нақлдурким, ноқис қарир оёғидан,
Йул ахтариб, қул-оёғим толди бу кун.*

*Оҳ-воҳ билан, Оллоҳни бир ёд этмадим,
Оллоҳ деган жонга тулов солди бу кун.*

*Охират кун кўрармидим сени, эй ёр,
Дод, бу дийдор қиёматдан қолди бу кун.*

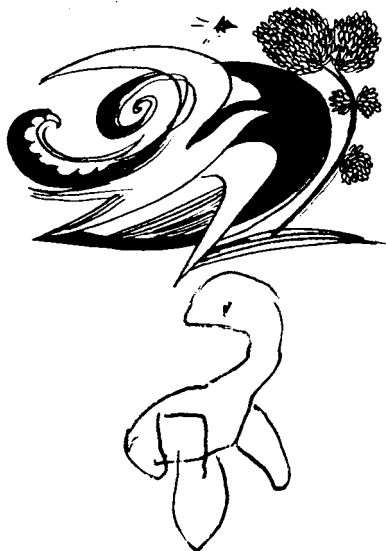
*Бир «Воҳ!» демас, эл тилига солди буров,
Оллоҳ, Оллоҳ, Саъдуллоҳ ҳам лолдир бу кун!*

* * *

*Мен хокману покроқман, шоҳ бўлса, ўз бошига,
Кўкрагимда арзим бор кўкларнинг қуёшига.
Куйган кўнглум дардини кўярдим сўз бошига,
Гул очилди кўмилиб булбулнинг кўз ёшига!*

Күвшдек ботарга бордим, кетар вақт булди,
Анда кут, деб менга, ойдин ваъда нақд булди.
То тупроқ тортмай, топишмас Тоҳиру Зухро,
Магар кўрдингмуки, барвақт ҳақ барҳақ булди!..

Сабрингга сад аҳсан айтай, сабр қил боз, Саъдулло;
Фасодлардан тоза танинг озодаю озод, илло!
Тугри тилдин дилинг тийра, оташсан маош оғудир,
Аксалқийс, қаро кеча қуёшга бош қоронғудир!

Асад ДУШИМҲУРОД

ТОПИНИШ

Ҳикоялар

Оғайнижон, кимсиз — билмайман, беҳисоб узр, гумроҳлик қилиб, қаҳвангизни тукиб юбордим. Нима бало, кўлим сал бесунақайми, панд берди-ёв. Бирон ерингиз ёмон куймадими? Худога шукур-е! Лекин, кийимингиз расво бўлгандир. Жаҳлингиз ҳам чиқди, албатта. Ҳаққингиз бор: сўкасизми, жеркийсизми — ихтиёрингиз, оғзингизга келганини қайтарманг. Заҳрингизни тукволинг, енгил тортасиз. Мен эса... кўникиб қолганман. Ранжиган номард, фақат сизни ноўнғай аҳволга солиб куйганим учун ўзимни кечирмайман.

Билдим, сизга кўзойнагим ёқмади. Узиям тим қора-да. Олиб кўйиб гаплашинг, дегандай бўлдингиз. Жуда соз. Шундай қилсам кўнглингиз жойига тушадими? Балки, бутунлай унутиб юборарсиз рўй берган нохушликни... Агар миянгизда, бари худбинлик оқибати, деган уй чарх урган бўлса, кечиринг-у, хулоса қилишга пича шошаркансиз. Тўғриси, қачонлардир ўшанақароқ эдим, лекин, бу одат ҳеч қачон одамга ярашиқли либос бўлмас экан. Вақти-соати етиб ундан воз кечдим. Ҳозир, бўйнимда айб турганда, қилиқ қилишдан айниқса Эгамнинг ўзи асрасин.

Гуноҳни ичга ютиш ҳам, сиртга чиқазиш ҳам — азоб... Буни ҳис этганим сайин иззатингизни жойига кўйишни хоҳлаяпман. Фақат, афсуски, бу савилни олиб куйганим ёки улоқтириб юборганим билан ҳеч нарса ўзгармайди. Миз бўйлаб ёйилганча шимингизга тукилган қаҳвани ҳам, мулойим чеҳрангизни ўзгартириб юборган ранжш аломатини ҳам ҳеч қачон кўролмаيمان. Овозингизни эшитиш, қадди-бастингиз ва қош-кўзингизни тасаввур қилиш кифоя, шундан ҳузур қиламан, яна бир қутилмаган синовдан ўтгандек севинаяман, дунё ҳали мени бағридан юлиб ташламагани, ҳали томиримда қон тошиб турганидан фаҳрга тўламан.

Келинг, сиз айтганча бўла қолсин, манглайимдаги шу омонат матоҳни йўқотай, қуриб кетгур у доимо мени шунақа хижолатга

қуяди. Аммо, илтимос, гашингиз келмасин, раҳм-шафқат ҳиссига ҳам берилманг, айниқса, далдани хаёлингизга келтира кўрманг. Далда эшитиш — хўрланиш... Энди аввалги — ерга урса кукка сапчийдиган Дилшод эмасман-у, барибир, таъна ёки тамага мойил ҳамдардликка тоқат қилолмайман. Худо ҳаққи, ишонинг, таскинлар негадир камситишдек туюлаверади. Эзгиланмай, лўндагина қилиб, борини бетингга айтишса-ку яхши-я, аттанги, ялтоқланиб, думларини буришлари, орага пардали, илмоқли қочиримларни тиқштиришлари куйдиради одамни. Андишали бўлиш кўп маъқул, аммо, бу нарса хушомадгўйликка утиб кетса, эҳ-ҳе, бир дардингни минг қилади. Асли, юмшоқ супургига ўхшаб эгилавергандан нима фойда, боринги, одам боласи уч кунлик дунёда қисиниб, жимгина мўлтираб яшаганидан, маломатларга кўникиб қолганидан ёмони йўқ менимча... Бирон нарсага эришмак учун баъзан жаҳлга, баъзан бетга-чопарликка ҳам эрк бериш керак. Қаҳр, нафрат — кишанга буйин бермаслик... Қизиги, кўрс, жиззаки одамлар тез ёниб, тез учади. Ана, чамаси, сиз ҳам юмшаб қолдингиз. Адаммасам, юзингизга одамни ийдирадиган беозор табассум ёйилди. Энди бемалол отамлашсак булар, ҳали душлашиб кетсак ҳам ажаб эмас.

Ҳис қиялпман: қаттиқ гаприб қуйганингиздан хижолатдасиз. Бу ҳол — кунгил юмшоқлиги белгиси... Йўқ, бекор қиласиз, унчаликка борманг. Агар биров мени ҳам шундай хафа қилса, ёқасидан бугиб олардим. Ҳали ҳам сиз инсоф қилдингиз. Тез юмшадингиз. Зиёли одам экансиз-да. Э-э, қаранг-а, ёзувчимисиз? Ростдан-а?! Мана энди тушундим мен эзмани чидам билан тинглаб ўтирганингиз сабабини. Мана буни омад деса бўлади. Ахир, ёзувчи халқи гап ўғирлаш учун ҳамма вақт шай туришини наҳотки билмасам? Аммо... мендан бирор корга ярайдиган нима ҳам олардингиз. Менга вайсақилик бўлса... Буни боплайман, бунга суягим йўқ... Фёлим шунақа, очиги, энадан шунақа туғилганман. Чекимга тушгани — дардисарлик! Эс қилибманки, ҳаммага халақит бераман, яхши-ёмон жигига тегаман. Кейин мана шунақа эзгиланиб узр сўрайман. Сизга қилганим барисидан ошиб тушди. Ёзувчи одам бўялган ҳўл шим билан кучада юрса... Э, оғайнижон, чакки бўлди-да.

Энди гап шу: ҳозир бизникига борамиз, дастурхонимиз ёзигли... Бир пиёладан кўк чой ичгунимизга қадар хотиним шимингизни

Дарахтнинг буй-басти, бақувватлиги унинг илдизи қай даражада пишиқлиги ва чуқур кетганига боғлиқ. Чинорнинг дарахтлар ичида энг бақувват ва улугвор эканининг сабабини ҳам, эҳтимол, энг аввало унинг илдизидан қидириш керак-дир...

Ургутда чинор кўп. Бу чинорлар Оллоҳ таолонинг ўзи назар қилган мана шу сулим ўлкага узгача салобат бахш этиб турибди. Заминнинг кўрк ва салобати бу ерда туғилиб ўсган кишиларга ҳам «юқиши»га кўп марталиб гувоҳ бўлганмиз.

Қолаерса, мен Ўзбекистонимиз ҳудудларидаги асрийдда чинорларни кўрганимда, элимиз тарихида бир умрга номи қолган эрк, озодлик курашчиларини, адолат рамзига айланган инсонларни кўргандек бўламан.

Ургутдан чиққан адиб дўстим Асад Дилмурод ҳам назарини мозийга қаратиб, Утмишдаги чинормонанд сиймолар тарихи, тақдири, курашларини бадий тадқиқ этишга интилаётгани ва хайрли иш қилиб, фарзандларимизга танитаётгани кўп кувончлидир.

Ҳа, ана шу замин фарзанди бўлган Асад Дилмурод она Ўзбекистонимиз адабиёти ривожига ўз ҳиссасини қўшиб келаятир.

Мен Асад билан қарийиб ўттиз йилдан бери тинишман. Дастлаб уни журналист сифатида билардик. Кейинчалик у матбуотда пишиқ ҳикоялари билан кўри-на бошлади. Етмишинчи йиллар охирида эса «Шарқ юдузи» журналига дастлабки ҳиссасини олиб келди...

аслидагидай оҳорлаб, дазмол қилиб беради. Хотиним қишлоқда ўсган бўлса ҳам бунақа ишларда эпли, ҳозир келиб қолар, рузгорга у-бу харид қилгани дўконга кирувди...

* * *

Хуш, биродар, нимага индамай қолдингиз? Маъқул тушмадимми? Ёки... чўчиёспизми? Эҳтимол, арзимаган таклифим иззат-нафсингизга оғир ботар? Ҳа, айтганча, танаффусингиз ҳам қисқа... Ишга эса бир дақиқа кечикмай боришингиз керак. Бир бошингизда минг галва қалашиб ётган бўлса мен қаёқдан биламан. Кўҳна дунё айвонини сиздақа фаросатли ва куйди-пишди кишилар узгартирмаса, менга ўхшаган босар-тусарини билмайдиган, бурни тагидан нарини куролмайдиган нотавон каслар қўлидан ҳеч бир иш келмайди. Яхшилиқни ҳамма ҳам қилавермайди, Оллоҳ назари теккан зотларгина бунингдек фазилатни юқтиради. Қачондир мен ҳам ёру биродарлар қўлтиғига киришни орзу қилардим, дунё тағ-заминига етиш учун зўр иштиёқ билан тиришардим. Аммо, пешона кўйсинми? Аввалдан бичиб қўйилган тақдир чиғиригидан қочиб қўтилиш мен ожиз бандага ҳам nasib этмади.

Ёшлигимда, яъни, кучим билагимга сиғмай қолган дамларда камина мана шу чегарасиз заминни бир нуқта мисол миямнинг қайсидир ҳужайрасида жойлагандим. Янглишмасам, еттинчи синфда ўқиётганимда бир дардга чалиндим: йўқ нарсалар тушимга кирарди, гоҳо қанот боғлардим-да, ҳеч қайси китобда ёзилмаган номаълум мамлакатга парвоз қилардим. Кейин, қон-қонимга сингиган дардим шу даражага етдики, бу оламнинг ҳатто қуш ҳам етолмаган бурчакларини забт этадиган ягона саёҳатчи бўлиш, энг зўр ҳангомачиларни ҳам лол қолдиришга аҳду паймон боғладим. Ёшлик — бебошлик экан, унинг тийиқсиз ҳаваслари мени абгор қилди. Роп-роса ун етти ёшимда касалим хуружи авж палласига кўтарилди. Ишонасизми, кўп йигитларни жоду қилган кўшни қизнинг рад жавобини баҳоналаб, оқибатини заррача уйламай, жахоншумул саргузашт излаганча уйдан чиқиб кетдим. Бечора отамни зор қақшатиб,

Шундан буён Асад Дилмурод тинимсиз ижод этиб, ўзбек ёзувчилари сафида мустаҳкам турибди.

Аслида бу — унчалик осон иш эмас. Китоби чиққан ҳар қандай киши ёзувчи деб эътироф этилавермайди. Бунинг учун китобнинг сони ёки ҳажми эмас, асарнинг китобхонлар қалбига кириб бориши, ёзувчи уз китобхонига эга бўлиши керак. Асад Дилмурод ана шундай, китобхон қалбига кириб бора олган, бинобарин, уз китобхонига эга ёзувчи.

Маълумки, тарихини билмаган халқнинг келажаги бўлмайди. Ўзбек халқининг утмиши фақат зулматдан иборат, деган ақида кенг тарқалган ва кишилар онгига зўрлаб сингдирилган мустабидлик даврида ҳам Асад Дилмурод мозийга мурожаат қилишдан чўчимайди. Чўчимадигина эмас, бу ишни изчил давом эттирди. Ҳикоялар билан қаламини чархлаб олган ёзувчи кетма-кет «Сирли зина», «Шердор», «Мулк», «Гирих», «Интиҳо» сингари қиссаларини эълон қилдики, бу асарлар бадний фазилатлари билан унинг ижодида муносиб урин эгаллайди. Шу билан бирга бу асарлар халққа уз утмиши ҳақида тўғри таассурот беради. Маҳмуд Торобий ҳақидаги романи ўқувчиларга айнан мана шу жиҳати билан маъқул бўлди.

Истеъодли ёзувчи, меҳрибон инсон, содиқ дуст Асад Дилмурод 50 ёшга тулибди. Уни ҳаётининг мана шу бир қутлуг «зина»си билан муборакбод этарканман, унга сиҳат-саломатлик, узок умр, чинор сингари кукка буй чузаверишини тилаб қоламан.

Машраб БОБОЕВ

мушфиқ онамни қон йиғлатдим. Кейин... айиқ ва илон уйнатадиган бир аёлга эргашиб қайларга тентираб бормадим, аттанги, юрагим ташналигини қондирадиган бирон гаройиб воқеага йулиқмадим. Олам шаксиз қизиқарли, лекин, мен омадсиз унинг ажойиботларидан четда эдим, зерикарли кунлар қандайдир доғи-алами билан мени букиб, қаритиб қуяётгандек эди.

Изтироб исканчасида қолдим, лекин қачондир бир кун кўрқув ва чекинши нималигини билмайдиган темиртирноқ кишиларга хос ҳаёт мени ўз бағрига тортажагига бўлган умидим сўнади. Тақдир чархи бир айланиб институтда ўқиётганимда пешонамга охири хайрли тугайдиган маҳобатли кечмиш битилганига ўзимни ўзим жон-жаҳдим билан ишонтари бошладим. Оқшом ёстиққа бош кўйишим билан мен ўзимни чангалзорларда баҳайбат йулбарслар билан якма-якка олишаётган ёки поёнсиз дашт буйлаб кетаётган карвонни талаган йўлтўсарлар таъзирини бераётган бир алфозда кўрадим. Энг ёқимли тушим эса — банди қилинган чорасиз қизни масталаст йигитлар чангалидан қутқариб олганим бўлган, ажабки, бу тушни бир эмас, бир неча марта кўрганман.

Қониқмай кун кечириб тану жонимни тушунуксиз азобга гирифтор қилди. Кечалари тўлғоққа айланиб кетадиган эврилишлар домидан тезроқ қутулиш учун йўқ ердаги чораларни қидиравердим. Ургимчак турига тушиб қолгандек, ўзимни ҳар ёққа урардим. Шунинг учун ҳам кунлардан бир кун ҳатто қуёш ҳам муралашдан чўчидиган Гужумсой қишлоғига бориб қолганимда илк марта тақдирга қониқиш ва қувонч билан шукрона ўқидим.

Шаҳардан ўттиз чақиримча узоқда, кўргошин тусли чўққилар қуршовида жойлашган Гужумсой мендек гажир, тутган жойини кесмаса қўймайдиган, катта-кичикни оғзига қаратишни хушлайдиган меҳмонини бегонасираб, қовоқ солиб қаршилагани ҳали-ҳали эсимда. Йириккина жамоани бошқарганим учун қишлоқ бошига тушган савдога шу сабабчи деб мени айблашарди. Бир бандадан илиқ гап эшитмасдим, бетамизлар пана-панада тиш қайрашларини айтинг. Иложини топишса, тириклай бурдалаб, итларга ем қилишса. Худди Гужумсойдан маъдан конини мен топганман, кон сари йўл солиш, келгусида кучиб тушиш хавфини тўғдирадиган қояларни портлатишни, ниҳоят, қишлоқни кенгроқ, бежавотирроқ жойга кўчиришни камини ихтиёр қилганман...

Ўлиб-тирилиб тушунтирмоқчи бўламан, қани эшитишса, болаҳонадор гаплар билан оғзимга уришади. Аммо, мен ҳам бўш келмасдим, улар билан барабар бўғишардим, муштлашишса муштлашиб, сўкишишса сўкишардим. Очиғи, улар ўз қишлоқлари шаънинигина эмас, унинг ҳар бир ури-қирдан тортиб ўт-ўлани, дов-дарахтигача аллақандай қизғаниқлик билан ҳимоя қилишлари менга ёқиб тушганди. Мен ўзимга хос худбинлик билан ўз нафсониятимни дахлсиз деб билсам, улар Гужумсойни дахлсиз санашарди.

Энди тақдиримдан нолимасам ҳам бўларди, аммо Гужумсой учун жонини тиккан саркашлар билан ҳадеб ўчакишавериш ҳам инсофдан эмасди. Эртаклардаги гаройиб гушани эслатадиган шундай сулим қишлоқда ёрти-юрим ҳавасларга берилиб, даҳанаки жанг билан машғул бўлиб қолиш мендек саргузашт ишқибози учун уят эди. Анов чўққиларга чиқиб кетишим керак, улар орасида айиқлар, йулбарслар, бўрилар бордир, ана шу азамат жондорлар дунёсига кириш нақадар мароқли, аттанги, ҳозирча у тарафларга элтадиган йўлни билмайман. Ҳамроҳ керак. Агар ғазабкор тўдани эргаштириб юрадиган Назар ва Муса деган йигитлар билан ошна тутинсам тилагим ушалиши мумкин.

Муса гапимни хушламай тинглади, сунг тиши орасидан чирт тупуриб, нари жилди. Қовоғидан қор ёғилаётган Назар эса, бирпас иккиланиб тургач, таклифимга кунди. Назар, ичимдагини топ, дейдиганлар хилидан эди чоғи, мен билан сирлашгиси келмади, ҳатто ул-бул саволларимга жавоб қилишни ҳам истамади. Нима бўлса ҳам чидадим, якшанба куни тонг азонда у билан Гужум-сойнинг энг баланд чўққисига чиқиш учун отландим.

Июн ойи кирган, иссиқ шашти баланд, йул эса узоқ, аммо ўзимга қаттиқ ишонганимдан шитоб билан борардим. Унлаб қирдан ошдик, ёмғир суви тупланадиган оралиқларда тиззага урадиган, мавж уриб гуллаган экин эътиборимни тортди. Бу нималигини ички бир сезги билан билдим, лекин сир бой бермай кетавардим. Ниҳоят, учи нақд осмонга санчилган чўққининг қоқ ярмига чиқдик. Рости, мен анча толиқдим. Назарда бундай аломат сезилмади. У атрофини ҳар хил буталар қоплаган ваҳимали қоя белида туриб, атрофни жимгина кузатарди. Секин ёнига бордим ва афт-ангори ўзгариб кетганини пайқадим.

— Йулда нима кўрдингиз? — деди у кутилмаганда.

— Ҳеч нарса, — дедим ажабланиб.

— Ялтоқилик қилманг, кўп нарса кўрдингиз, — у бирдан товушни кутарди. — Мени тирикчилигим, жўраларим ишонгани... шу. Сиз эса бир гала ювиқсизни Гужумсойга бошлаб келиб тинчимизни буздингиз.

Умрим бино бўлиб ўзимни ўша лаҳзадагидай эзилган, ғариблик кўйига тушган ҳолда сезмаганман. Ҳафсалам пир бўлди. Ҳали мен булар Гужумсой шаъни учун қайғурмоқда, Гужумсой қиёфасини ўз ҳолича асраб қолиш ниятида жонларини жабборга бераётир, десам, гап бу ёқда экан-да. Жоним ҳалқумимга тиқилиб, Назарни бўғиб ургим, ерга тарикдай сочиб юборгим келди.

Важоҳатим ўзгарганини сезган Назар, қоплондек бир ҳурпайди-да, мендан илдамроқ ҳаракат қилиб, қорнимга тепди. Қоя гирдига бориб тушдим ва пастга думаладим. Таги кўринмайдиган жар ёқасида ирғай бутоғига илиниб зўрға омон қолдим. Аллақачон жанозамни ўқиган Назар Гужумсойга хиргойи қилиб кириб борган бўлса ажабмас. Мен эса, ёруғ дунёда бедодлик поёни борми-йўқми, деган хаёл билан хувиллаган овлоқда чалқанча ётардим...

* * *

Оғайнижон, биламан, ҳозир юзингизни киноя қоплади, жар ваҳимаси дилингизда қаноат ҳиссини уйғотгандир, деган фикрга бордингиз. Тўғриси, уша паллада менда нафрат кучлироқ эди. Ажабмас, нафрат дунё устунларидан бўлса. Тагин ким билади. Одамзод ўзига маъқулини қилаверди, уша савил қаноат ҳиссига етишмагунча! Ҳарҳолда ўша куни бошланиши чакки бўлмади, тасодифан омон қолишим эса интиҳога ҳали узоқ эканига ишорадек эди.

Энди навбат меники, Назарни шундай боплайки, қилмишига минг пушаймон еб, қишлоқ кучаларидан эмаклаб утишга мажбур бўлсин. Суллоҳ ҳали совунимга кир ювмаган-да. Тинчлигини бузган эмишман, йўқ, шу пайтгача зарарим тегмовди, ана энди бурнини тишласин. Пачакилашиб утирмай, тўдаси билан қушаман-да, борадиган жойига элтиб қўяман.

Аксига олгандай, Назар ҳам, Муса ҳам неча кун дараксиз кетди, мен эса ичимдан қиринди утиб йул пойлайман, негадир миршабхонага оёғим тортмайди. Ҳисоб-китобни бу ярамаслар билан ўзим қилишим керак, деган фикр миямга ўрнашиб олган. Ҳалиги воқеа-

дан уч кун ўтгач, сабрим косаси лим-лим тўлганда, Назар рўпарамда ишшайиб пайдо бўлди, безбетлик билан қўлларини белига тиради ва менга нариги дунёдан тирилиб келган одамга қарагандай бўзрайиб қаради. Эшитдингизми, деди кейин мамнун қиёфада, мен елка учиргач, тоғда қандайдир вертолёт қулаб тушганини сўзлаб берди.

Ажабо, туппа-тузук учиб бораётган темир қуш нохосдан баланд қояга урилиб, парча-парча булиб кетибди. Афсонага ўхшайди, нима, учувчи кўр эканми рўпарасида қад ростлаган салобатли тўсиқни кўрмайди. Кеча менга бошқача гап айтишувди. Қўй боқиб юрган чўпон кечга яқин милтиқ товушини эшитган, шу пайт нимагадир пастлаган темир қуш бирдан чайқалган, думи буралиб кетган ва мувозанатини йўқотиб, тумшуги билан тошга теккан, кейин эса... ўт олган. Хўш, ўқ узган ким? Ўша банда учувчи жонига қасд қилмади-микин?

— Тўрт киши кетди жойига, — кўрсаткич бармогини тепага кўтарди Назар. — Иси чиқмайди, минг йилдаям? Ўзларига шу керак, билдингизми, ўзларига!

— Кимга? — дедим ҳеч нарсага тушунмай.

— Сизни писмиқ десам бориб турган аҳмоқ ҳам экансиз-ку, — деди у мириқиб куларкан. — Уларни билмай ўтганингиз ҳам тузук, ҳаётда сизга ўхшаган гофиллар қанча кўпайса, шунча яхши!

— Тахтингиз жудаям баланд, — дедим энсам қотиб.

— Баланд, жуда баланд! Бунақаси сизга икки дунёдаям насиб қилмайди! — деди Назар, мени мот қилганига кўпроқ севиниб. — Ҳали сиз тирик қолдим деб гўдайманг. Эрта нима бўлишини кўрамиз!

Асабим симдек тортилди, кўрқитма, дедим, сўнг тумшугига калла кўйдим. Кургур қорувли эмасми, йиқилмади, оғзидан синган тишини оларкан, у, номард, деб гудранди. Сўнг, газабини ютиб, йўлига кетди. Сал бўлсин Назарни шаштидан туширганим учун анча таскин топдим. Бу ҳали ҳаммаси эмас, бир калла билан муддаога эришиш қийин, шундай қилайки, гаҳ десам кўлимга кўнсин...

Эрталаб турсам одамларим хуноб, шалоқ сўзлар билан тортинмай сукинишмоқда, билсам — кимлардир компрессор шлангларини қиймалаб ташлабди. Бу кургиликни унутиб улгурмасимиздан вагон уйга ўт кўйишди, бир амаллаб ўчириб олдик. Ярамаслар кун бермай кўйишди, ҳеч кимга билдирмай пойлоқчилик қила бошладим. Бир кеча ҳожат баҳонаси билан айланиб юргандим, икки барзанги (танидим — Назар билан Муса) компрессорга ёндошди, ҳай-ҳайлаб етгунимча, уни жойидан кўзгатиб, сойга итариб юборди. Қалдирашдан сокин кеча ларзага келди, улар эса ўзларини қишлоқ ичига уришди. Ичим ёниб изларидан югурдим, қайси уйга киришганини кўрдим. Эрталаб тўнимни тескари кийиб, ҳар қанақа ғалвага астойдил ҳозирланиб, ўша уй бўсағасида ҳозир бўлдим. Дарвоза ичкаридан занжир экан, анча тақиллатдим, ниҳоят дарча очилди ва ун етти ёшлардаги дуркун қоматли қиз кўринди.

Биласиз, жаҳл келса ақл қочади, мен ҳам безрайиб, мушт туғиб, дағдага билан турардим. Ким чиқса, Назарми, Мусами, барибир, ер тишлатишим тайин эди. Лекин, Худо ҳаққи, тушга кирмайдиган ҳодиса рўй берди, гўё рўпарамни тўсган зимистон пардасини ёриб қуёш чиқди, ер-кўк ёришиб кетди. Мен эса, дали-девона, саросар, тилим танглайимга ёпишган, сокин пирпираётган нурга ғарқ эдим. Шуурим, ҳоли-жоним жоду қилингану, қимирлагани, бирор калима сўз айтгани мажолим етмасди.

— Муса акам уйда йўқ, — деди қиз, аҳволимни сезгандек, мулойим кулимсираб.

Чуг теккандай юрагим жизиллаб кетди, жоду яна ҳам кучлироқ таъсир қилган каби, баттар каловландим, яна тилим айланмади, бир ҳадик ила нигоҳимни ҳарир рӯмолча тагидан бодраб чиққан кўнғироқ сочларга, камондек эгилган қошлар тагидаги жонга ўқ отувчи хумор кўзларга, недир ширин-ширин тилакларни унсиз сўйлаётган қирмизий дудоқларга қададим. Ҳолим танглигини яна ҳам яхшироқ англаган қиз оҳиста изига бурилди, мен ёруғ оламдаги энг қимматбаҳо нарсамни йўқотиб қўйишдан чўчигандек, умидвор қараш билан, бирпасгина шошманг, дегандай ишора қилдим. Бунга жавобан қиз яна бир тотли жилмайиш ҳадя қилди, кейин мени чексиз изтироб оловига ташлаб, тушга киргандай девор ортига ғойиб бўлди...

* * *

Вагон-уйда мук тушиб, адир кезиб, сой ёқасида чалқанча ётиб уйладим: Яратган Эгам, тирикчилиги ит ётишу мирза туришдан иборат мендек фақирни эндигина лаб ёрган гунча — парилар маликасига нечун йўлиқтирдинг?! Гунчаи маъсума биргина табассуми ва икки оғиз ширин сўзи билан вужудимга бир дунё оташ жойлади-кетди, энди ҳолим не кечгай?!

Узун тунларда чеки йўқ хаёл ҳамроҳимга айланди, кутилмаган учрашув изтироблари уша кунгача жами кўрган-кечирганим, жами умидларимни бекор қилди; уша кунгача тупроқдан ташқарида нима учун гимирлаб юрганимга ҳайрон эдим. Ахир мен ҳаёт ёки тирикчилик деб билган нарса гиёҳ ўсмаган, ўсиши мумкин ҳам бўлмаган қақроқ дашти бедаво экан-ку!

Хуморваш кўзлардаги ёлқинни... унутиш увол эди, бу ёлқин жисми-жонимга оқиб кириб гофиллик балосига гирифтор эканимни англатди, кунглимдан ғаразли ҳавасларни қувлади. Соҳир орзулар оғушида, шабнамда ювилган майсазорга умтилган жайрон каби, унинг ҳузурига ошиқа бошладим. Айтадиган гапларим кўп: йўлига интизорлигим, жоним фироқида қоврилаётгани, ёнимда бўлмаса дунё кўзимга қоронғи эканини тулиб-тулиб изҳор этгим келарди. Аммо малакни кўриш душвор, ҳар кун — ё эрталаб, ё тушда, ё кечкурун, остонасига маҳзун хаёллар ичра бош уриб борардим. Муюлишдаги қари тол панасида дийдори насиб этармикин дея соатлаб туриб қолардим. Қиз кўринмасди, бу ёруғ оламда уша санам асли йўқдек эди, ушанда у пари янглиғ сув тагидан чиқиб келган-у, жамолини бир кўрсатиб, ўз сирли маконига бир умрга қайтиб кетган.

Жонимдан тўйдим, дунё кўзимга буткул қоронғу кўриниб, узимни жардан ташламоқчи бўлдим. Девоналик кўчасига кирдим шекилли, дея узимдан узим кулардим, фақат голибона эмас, аянчли кулардим. Бир кун кечки пайт ҳориб-чарчаб, дунёга сигмай, ишдан қайтсам вагон-уй эшигига учбурчак хат қистиригғли, очиб ўқидим: «Жонингдан умидинг бўлса Ойхолга яқин йўлама. Бўйнингни сапчадек узмоқчи бўлиб юрган Назар». Буниси менга тагин ортиқча бўлди, келиб-келиб йўлимга Назар тургани қонимни қайнатиб юборди. Зуравонлигини қаранг, ургилдим-а, жонимдан кечарман, Ойхолдан — асло!

Неча кундан бери иш тўхтаган, одамлар бошини қовуштиришни уйламасдим, компрессор ҳануз сув уйган чуқурда, уни чиқариб олиш мушкул, кран чақириш керак. Қитмирликка чек қўйиш ҳамда ёрдам сўраш илинжида оқсоқоллар ҳузурига бордим. Қишлоқни кучиришга ёшлардан кўра улар кўпроқ тиш-тирноғи билан қарши

эди, бирортаси ҳам арзимни тинглашни эп билмади. Шалвираб қайтаётиб, атай, қадрдон булиб қолган дарвоза сари бурилдим. Дарвоза ва айниқса дарчага кўзим тушган заҳоти ҳар галгидек юрагим чуғ теккан каби жизиллаб кетди. Қадамим сустлашди, юрай дейман, лекин, қимирлашим маҳол, нигоҳим дарчага михланган. Қани дарча очилса, у мураласа, тагин ўша кунгидек навозишли табассум ҳадя қилса...

Баногоҳ дарча очилди. Ҳадикли, таманноли қадам босишлар, беозор, ишвали тикилишлар... Оҳ, дедим астагина, тонг шуъласида нурланган атргул япроғини эслатувчи ёноқларга кўзим тушганда ўзимни ташлаб юборишимга озгина қолди. Акамга келдингизми, ҳозир қақираман, деди у кўнғироқдек овозда ва товусдек хиромон айлаб изига бурилди.

— Шошманг, Ойхол, шошманг, — дедим мен илтижо оҳангида.

— Исминни қаёқдан билдингиз? — деди у қиё боқиб.

— Биламан, билмай ўлибманми? — ундаги маъсумона хайрихоҳликни сезиб, бошим кўкка етди. — Ойхол, миз мени билмайсиз, мен догингизда куйиб адо бўлаётган ғарибман!

Шаксиз, Ойхол умрида бунақа телбанамо гапларни эшитмаган, титранишга мойил ёлворувчан овозим, чамаси, юрагининг энг нозик, энг теран жойларига сирли-сирли тегиниб утди. Шошиб қолган қиз афтимга, фол очаетган жодугарга қарагандек, ажабланиб тикилди. Сунгра, оппоқ кафтларини юзига босиб, пиқирлаб кула бошлади...

— Қачон куйиб адо бўласиз? — деди анчадан кейин ҳазил аралаш, киприklarини пирпиратиб.

Зураки кулдим, юрагим қинидан отилгудек булиб, беихтиёр биллагидан аста тутдим, не бахтки, индамади, эрта кечкурун қишлоқ кунчиқаридаки толзорда интизор кутишимни айтдим. Бечора ғариб, дея у жилмайди, утинчимга жавоб бермай, бир нозли қараш қилиб, энгил қадамлар билан ичкари кирди. Эртаси айтилган вақтда интиқ булиб йулига қарадим, Ойхол келмади. Тақдиримга лаънатлар ўқиб, тунни бедор ўтказдим. Назарда кўнгли булса керак, деган фикр, санчиб кўйилган игна каби, миямни тўхтовсиз сирқиратарди.

Тақдир бир кундан кейин чошгоҳда иноят қилди, вагон-уйда мук тушиб ётсам, кутилмаганда кимдир эшикни аста тикирлатди. Во ажабо, ўнгимми, тушим, рўпарамда дастурхон кўтарган Ойхол, оддийгина тикилган атлас кўйлақда, тўлқин-тўлқин сочлари елкасида ёйиқ, ажиб назокат билан жилмайиб турарди. Қиз дастурхонни шоша-пиша кўлимга тутқазди ва индамай изига бурилди. Бир неча қадам босгач, беихтиёр тўхтаб: «Назар ака билан ўчакишманг», деди паст товушди. Кутилмаган ташриф ҳаёлимни баттар алғов-далғов қилди, кўнглим тубида зўрга липиллаб турган учкун бирдан аланга олди. Дастурхонни миз устига қўйиб очдим: бир лаган манти устига қўйилган, ҳозиргина тандирдан узилган иккита иссиқ нонга кўзим тушди.

Энди онадан қайта туғилгандек шод эдим, аммо, бу шодлигим Назарга қимматга тўшаётгани аниқ. Чамаси, у Ойхол вагон-уйга келгани, тансиқ таом билан каминани сийлаганидан хабар топган, қандай аламдан чиқишни билмай, атрофимда този итдек ўралашиб қолди. Эрта ҳам, кеч ҳам у менга ниш санчиш пайида, лекин мен ҳала-ҳулада тутқич берадиган нотавон эмасдим, у шохида юрганда мен баргида юрардим.

— Мард бўлсанг майдонга чиқ, — деди бир кун Назар гувраниб.

Кошки мен қайтадиган лавашанг булсам, орани очиқ қилиб олиш мавриди келганига суюниб, бутун тағ-замини таҳдиддан иб-

рат таклифни бажонидил қабул қилдим. Уша куни намозгарда у тайин қилган жойга — кунботардаги Ширинбулоқ буйига бордим. Назар кутиб турган экан, олишадиган бўлдик, ким йиқилса, қишлоқни тарк этиши, Ойхолдан кечиши керак. Институтда ўқиб юрганамда озми-кўпми кураш ҳадисини олгандим, ҳозир шу қўл келди. Барзангидек бўлса ҳам Назарни амаллаб йиқитдим. Аммо у мени фирромликда айблади, жоним чиқиб, тумшугига туширдим. Шу пайт бўйним аралаш бошимга гурзидек оғир нарса келиб тегди. Шилқ этиб қулаётиб, голибона кулаётган Мусани кўрдим. Кейин нима бўлганини билмайман. Кўзимни очсам, оёқ-қулим боғланган, торгина сайхонликда совуқсираб ётибман...

* * *

Жимгина кўкка термиламан, хомушланиб, узимча илжайиб, уйга толаман: мулла Дилшод, озгина қаноат топгандирсан, шунақасига ишқибоз эдинг, шунақаси насиб қилармикин деб узун кечаларда Тангрига нолиш қилардинг, мана, Яратган оҳингни эшитди, энди биргина чоранг бор: чидайсан!

Кейин... негадир бандилик азоби ҳам чегарасиздек, ҳам маънисиздек туюлди. Ахир, малагим беҳабар бўлса... Агар у интиқлик билан, маҳзун қиёфада қошимга келса, нечун бу аҳволга тушганимни суриштириб билса... унда устимга тоғ тўнтарилса ҳам писанд қилмасдим. Афсуски, Ойхол йироқда, ҳолим забунлигидан гофил, тақдирим қил устида эканини билмайди. Ҳадемай Назар билан Муса тишларини зирак қилиб келишади, бугўзимга пичоқ тираб, бажаришим душвор талабларни ўртага қўйишади. Йўқ десам аяшмайди. Балки, улар хоҳишига юрганам тузукдир, шунда ҳеч гап бўлмас, бандилиқдан осонроқ қутуларман...

Аммо, замин ҳужаси ўзимиз, ҳушингни йиғ, галварс, дегандек, тепамда оёқларини кериб турган Назар билан Мусанинг заҳархандали кулги ёйилган афт-ангорига нигоҳим тушган заҳоти фикримдан қайтдим. Тилни ўз ўрнида тия олиш ҳам омад келтиради, дедим ичимда, улар эса ниманидир анча эзгилаб муҳокама қилишди, кейин мени судрай-судрай баланд харсанглар панасига олиб ўтишди. Қуруқ чангал кундачаларини тўплаб, ут ёқишди, бир-бирларига маъноли тикилиб, гуриллаб ёна бошлаган оловга учи қайрилган узун симни ташлаб қўйишди.

— Назар, бу нима қилиқ? — дедим бепарволик билан. — Сендақа сўзида турмаган одамни биринчи учратишим.

— Ўчир, — деди у елкамга тепиб, сенсирашга утиб. — Қоидани буздинг-ку, яна кўпирасан! Сендақа шоввозлар пихини қайириб қўйиш керак, билдингми!?

— Упкангни босвол, гўдак!

Аламдан кўкариб кетган Назар, чувалчанг эзаятгандек, зил оёғини кўксимга босди. Қилт этмадим, нафасим қиса бошлаган пайтда, ёпирай, сал қуйида, чангал буталари орасида Ойхол кўринди. Ногоҳ вужудим таранг тортилди, бир силтаниб, Назарни ағдардим. Миннатдорлик ҳисси билан Ойхолга тикилдим: у анча чарчаган, терлаб, ёноқлари бўртган, долагун тус олган, қарашидаги латофат нозик таъна ва қаҳр билан уйғунлашиб кетганди.

— Нега келдинг? — деди Назар лабини буриб.

— Қуйворинглар уни! — деди Ойхол, тап тортмай.

— Сенинча бу одам мусичаи беозор экан-да? — деди Назар киноя билан. — Майли, қуйворамиз, шарти шуки, бугуноқ Гужумсойдан жуфтак ростлаши керак. Эшитдингизми, биродар?

— Бу сени чекинга тушди-ку, мурдор банда, — дедим аламиним босолмай. — Нима, тонасанми? Унда Муса айтсин! Муса, гапир, ким ташлаб кетиши керак Гужумсойни!

— Сен! — деди Муса узиб. — Гужумсойга қадаминг ёкмади, ишларимиз юришмай қолди. Шунчаси етмагандек, синглимни бошини айлангириб юрибсан. Уни тинч куйишга мажбурсан!

— Кунгил меники, ишларинг булмасин.

— Ишимиз булади, — деди Назар совуққонлик билан, — Ойхолга қайрилиб қарамайсан.

— Буни иложи йуқ!

— Ярамас! — деди Муса, жағимга тепаркан.

Тишларим синди, оғзим чучмал қонга тулди, бугзимда эса — қалампир каби аччиқ алам, аммо, сир бой бермадим, сал бұшашсам, бирор ҳаракатимда кўрқув акс этса Ойхол устимдан куладигандек эди. Ойхол ёнимдалиги истакларимга фақат қанот эмас, танимга куч, ирода, кунглимга шижоат бахш этаётганди. Ёноқлари қизилдан асар ҳам қолмаган Ойхол нафрат тула нигоҳини гоҳ Мусага, гоҳ Назарга қадаётганини сезиб тагин ҳам руҳланиб кетдим. Бу қизга суянсам, узимни, тақдиримни ишониб топширсам буларканда!

— Охирги марта сўрайман...

— Сурамай қуя қол, — дедим гижиниб.

— Жавр қилаяпсан ўзинга, — Назар учи чўгдек қизарган симни қулига олди. — Чучварани хом санама, мен уйлаганидан қайтадиган лайча эмасман!

— Мен қайтайми?

— Иложинг қанча, сен оёқларим тагидасан.

— Майли, сен айтгандек бўлсин, фақат қишлоқдан Ойхол билан чиқиб кетаман.

Сездим, Назар эсанкиради, ранги узилди, шунга розимисан, дегандек, Ойхолга кинояли қаради. Ойхол садо бермади, унинг чеҳрасидан нима маъно ўқди, билмайман, бир маҳал қовоғидан қор ёғилганча, симни оловда қайтадан узоқ тоблади.

— Ошна, мени душманам чоғир кўзларинг, буларни боридан йўғи яхши, — Назар теламда чайқалиб турарди. — Мен ҳеч қанақа жазодан кўрқмайман, кўзларинг омон қолишидан кўрқаман. Улар менам Ойхолни тортиб олмоқда.

— Жинни бупсиз, Назар ака! — йигламсиради Ойхол.

— Мен эмас, мана бу... ақлини еган. Хуш!

Ичим гуё музлади, совуқ терга чўмдим, омонат жон ҳозирок танимни тарк этадигандек эди, унга ён босмоқ осон, аммо, ўз шаънимни, гурурим паноҳида бўлган бирдан-бир орзуимни пайхон қилишга ҳаққим йўқлигини англадим. Қаҳрдан олалини кетган кўзларга тик қараб, мислсиз хотиржамлик оғушида, бошимни саракладим. Назар чўк тушиб, Мусага имо қилди, Муса кўкрагимга тиззасини тираб, жон-жаҳди билан бугзимга ёпишди. Нафасим тикилиб, қароқларим хонасидан отилиб чиққудек бўлди. Қизгимтир сим дахшатли ялтираб кетганини элас-элас кўрдим, кейин Ойхол чинқиригини эшитдим, шу чинқириқ аралаш оғриқ борлигимга ёйилди. Хушдан кетдим, ҳамма нарса зим-зиё бўшлиқ қаърига сингиди. Ғалваларга тула олам энди фақат тушимга кирарди, олам булак-булақларга бўлиниб, хиралашиб қолган сокин тасаввуримда айланарди.

Қолгани тақдирга тобелик... Ташна кунгилда бино бўлган қаноат ҳисси охир-оқибат овунч бўлиш учун яраб-ярамай қолгани... Соқов харсанглар орасида, кейин эса жимжит палатада бенажот ётганим-

да, биродар, балки пушаймон менга ҳукмини утказгандир, лекин, бу ҳол ҳал қилувчи нарса эмас, камина ўзим танлаган аъмолни нолимай, қайғу чекмай, хайрихоҳ қаршиладимки, сиру синоат шунда...

Ҳамма нарсага шифохонада кўникдим, бу ерда тирикчилик ёлғизлик ва уззу-кун шифтга термилиб ётишдан иборат, гоҳида ўзингизга ўхшаган бирон кимса арзи-додига қулоқ тутиб овунмоқчи бўласиз. Баъзан ўзим ҳам ҳасрат қилардим, негадир мени ёқтиришмасди, бу дунёдаги энг катта нодон эканимни айтиб устимдан қилишарди.

Олди-қочди гаплар менга заррача таъсир қилмас, кўнглимга суянч бўлган ҳақиқатимга дахл қила оладиган куч бу оламдан топилмайдигандек эди. Жамоа фикрини назар-писанд қилмаётганимни кўрганлар менга темиртан одам деб таъриф беришди. Наҳотки улар ҳақ бўлишса? Чиндан ҳам бир кун ҳамшира меҳмон келганини айтиб суюнчи сўраганда кўнглимда ҳеч қандай ҳис уйғонмади. Кутилмаган хабарни тошдек қотиб қаршиладим. Шаҳри азимда ҳеч кимим йўқ, сўққабощман, ким ҳам йўқлаши мумкин. Битта-яримта бемори исмини адаштириб мени сўраган ёки ҳамшира янглишган.

Чала-чула ўйла-хаёл оғушида ўзимни ноунгай сезиб, тушакка ҳол-беҳол қапишиб оларканман, эшик аста ёпилди, юмшоқ қадам товушлари, энтикиб нафас олишлар эшитилди. Юрагим темирчи босқонидай гупиллай кетди. Кимсиз, дедим ниҳоят ютиниб; анчага-ча жавоб бўлмади, хонага чўккан сукунат гўё танимни янчиб юбораёзди.

— Мен! — ҳаяжон аралаш янгради ногоҳ қиз бола товуши.

— Ойхол! Ойхо-о-ол! Сенмисан!?

Гўё Гужумсойга қайтдим, ўзимни Гужумсой даштида кўрдим, бундан теримга сигмай қичқирдим, тулиб-тошиб, энтикиб, каловланиб қичқирдим. Овозимда заррача афсус-надомат йўқ, овозим қатъиятга мойил, фақат соғинч ва гурур ҳисси билан қоришиб эди. Аста турдим, юзимга ҳароратли нафас урилди, алланечук титраган куйи дилим тубида абадий ўрнашиб қолган ёноқларни аста-аста силадим, кўнғироқ сочларни силадим, момикдек юмшоқ қўлларни гоҳ қафтимга олиб, гоҳ кўксимга босиб телбаларча ўпа бошладим...

* * *

Оғайнижон, рости, ҳар кимга ҳам бунақа ёрилмайман, сизда бир сеҳр бор экан, қулфи-дилимни очиб қўйди. Бир вайсаш шунча бўлар-да, энсангиз қотиб кетгандир. Одам боласи, яхшими-ёмонми, хотираси билан тирикчилигини мендан кўра сиз яхшироқ тушунасиз. Эҳтимол шу ҳисга берилиб пича ҳаддимдан ошгандирман. Бу гуноҳим учун ҳам маъзур тутинг. Кечиримли банда зийрак ҳам бўлади, сизда шаксиз шу хислат бор, шу туфайли камина йўқотган нарсамни уша кўни, Ойхол қайтганда бошқатдан топганимни сездингиз. Ушандан бери дунёга Ойхол кўзлари билан қарайман, бу мен учун тенгсиз имкон, шу имкон бор экан, хўрликдан йироқ бўламан. Ишонмасангиз ўзидан сўранг, ана, Ойхол келаётир, мен уни қадам товушларидан танийман. Энди сизга битта савол: одам боласи тугал бахтга қачон етишади: дили кўзи очилиб, ўзини танигандами ёки нафсонияти голиблик даъвосига киришгандами?..

Кўчалар сокин

Йигит ҳайрон: илгари юрганми бу кўчаларда? Қўзиқориндай бодраган баланд иморатлар шаҳар шакл-шамойилдини ўзгартириб юборибди. Бу хилқатда ёлғизлиги, кирадиган эшиги ҳам, учрайдиган одами ҳам йўқлиги кўнглига аллатовур гашлик солди.

Нега ношукурлик қилаётир, онаизори-чи? Ахир, у изида бўзлаб қолмаганмиди? Ичини нимадир тимдалади. Аввал онаизори ачиниш ила фарёд қилгани тўғри, лекин кейин... Оҳ, кейин ул шўрпешона чор-ночор қўл силтаб, зорлана-зорлана қарганди. У эса без терди, сўнг, йўқлик комига кетди. Оллоҳ қаргаган гушадан товба-тазарру қилиб кетма-кет мактуб йўллади. Қаники жавоб келса. Ниҳоят, бир кун келди. Оқ оралаган сочлар бўйини туйгандай бўлди. Тариқ каби титилгудек бўлиб, четларига кўз ёшлари томчилаган вараққа нигоҳ югуртирди: «Болам, оқ сутимни кўкка соғдим...» Нарёғига ўтолмади. Бағрида қаҳру ғазаб жойланган варақ қўлидан оҳиста сирғалиб тушди. Жавоб битишга юраги бетламади. Хумрайган чордевор ичидаги ҳаётга кўниқолмай, иложини қилиб қочди. Кейин бош-адоғи йўқ дарбадарлик... Пана-пастқамда биқиниб юришлар... Яна надомат тузоғига илиниш... Ҳартугул шунда ҳам онаизорини унутмади, фақат, унга на ўлиги, на тиригидан хабар беролди. Умрининг энг ширага тулган онларини зим-зиё ер остида жойлашган маъдан кони укубатлари хазон қилди.

Шукур, бари ортда қолди, эсини таниган, кўчаларида оёғи изи қолган шаҳарга ошиқиб, юраги гуп-гуп уриб кирди. Онаизори ҳар лаҳза, ҳар кун интиғу интизор бўлиб, умид билан кутаётганига ишонарди. Балки, онаизори уни бир умрга йўқотиб қўйганига аллақачон иймон ўгиргандир? Буниси аламли... Лекин, ноумид шайтон... Тақдир эҳтимол бу гал қўллаб юборар, қолаверса, йўқлик комидаги азобларни, вақт деган нарса сувдек югуриклигини сўйлаш, тиз чўки кечирим сўраш истаги беадад соғинч билан қўшилиб дилини уртаганлари бир китобга сифмас.

Омади тагин чаппа қайтди. Маҳалласидан ному нишон топмади. Эски уйлар суриб ташланиб, ўрнига кўкпар иморатлар тикланибди. Музтар бўлди, ичини алам сидирди. Энди нима қилсин, осмон узок, ер қаттиқ!

Қайсидир торкўчада жойлашган маҳкамага бориб онаси кўчиб ўтган манзилни, умуман, кун кечириш ҳафта-ой сайин қийинлашиб бораётган шаҳарда бор-йўқлигини суриштирди. Сочи пахмайган қуралай кўзли семизгина қиз эрталабгача керакли маълумотни топиб қўйишини айтиб, йигитни хушнуд қилди. Буниси соз бўлди. Жойини аниқласа кифоя: буталоқдек бағрига отилади, ер ўпиб узр сўрайди. Ишқилиб тирикмикин?

Хилват боғда бўлиққина аёл билан танишиб қолди. Ўша билан машғул бўлиб, маҳкамани унутди. Эсига тушганда, қизил шароб нуқси урган қовоқларини ишқалаб: «Эртага борарман!» — дея узича

мингирлаб кўярди. Бева муҳаббати кўпга бормади. Қуруққул билан қатнайвергани боис туртинчи куни уни уйига киритмади. Тарамтарам ажин тушган пешонасига чор-ночор шапатилаб кўйди. Ноилож бир богда тунади. Эрталаб номаълумлик сари лукиллаб йулга тушди. Милёнли шаҳарда бир оғиз илиқ сўзга муштоқ бўлиб, ёржура орттиролмаб, биров билан дардлашолмай, хомушу паришон тентирашлар нарёқдаги фэйзсиз, таҳқирли, беимкон тирикчиликдан минг карра қайғули туюлди.

Нарёқда ошнаси канадай кўп эди, фақат ҳар бири эзма, ҳовлиқма бўлиб, игнача гапни туяча қилавериб жонидан тўйдирар, ўлганининг кунидан мурсоаи мадора қиларди. Кўз куриб қулоқ эшитмайдиган қитмирикларни тўсиб турадиган девор қаъридан тирик қутулиб чиқса, улар билан тоабод ош-қатиқ бўлмасликка қасам ичганини ҳам яширмайди.

Чувварани хом санабди. Ётлашиб қолган шаҳарда тузук-қуруқ ўрнашиб улгурмай изида жонсарак бир «соя» борлигини билди. Ранги сариқ чувак йигит ҳар қадамни пойларди. Бундай галамисликдан у гижинар, чорасизликда қийналиб, ўзини гофилликка соларди. Охири бир куни, хилват богда хиёл сархуш, хиёл маҳзун кайфиятда ўлтирганда, чувак сурбетлик билан келиб қитиқ пастига тегинди. Бир мушт билан суробини тўғирлаб кўймоқчи бўлди, «шеф» номини эшитиб, ноилож нафасини ичига ютди. Лаънати-ей, яна эски ашуласини айткизмоқчимиз? Бугун кечкурун Оқтерак кўчасидаги қовоҳхонада аллакимлар билан учрашмоғи шарт эмиш. Йўқса, азиз бошини сапчадай хор қилишармиш!

Кучалар сокинлигини... Тавба! Одамлар соат ун бўлмасдан ининларига биқиниб, гафлатнинг мужмал — аввали тотли, интиҳоси ачимсиқ нашидасини суришаётир. Ёки унга шундай туюлаётирми? Билганларини қилишсин, унга нима... Фақат... гофиллик нақадар даҳшатли, яхшики ўзи кўп балоларга шунинг касри туфайли йулиққанини кечроқ бўлса ҳам англади: Энди бу ҳақда уйлар-ўйламас юраги ҳовлиқади. Нимасини айтасиз, қарийб ун икки йил аждаҳо ҳалқуми ичра нималарни кечирмади, энди етар, энди бир кунлик умри қолган бўлса ҳам ёруғ оламда, онаизори ҳузурда, жамоа даврасида утказади.

Йигит кўп эзгу амалларга мойил эди. Кўнгли айниқса беозор уйқуни, холис ошначиликни, бирон-бир манфаатга бегона бордикелдини тусарди. Вужудини ўртаб, нақд жизганак қилаётган жами туйғуларидан кўра онаизорига интилиши дилида кучлироқ акс-садо бераётган эди. Наҳотки оралари ҳалиям олис? Қанча муддат дийдорига зор яшади. Энди кошки уни тезроқ топса, топса-да, ун икки йиллик оғриқ ва армонга чулганган бошини унинг укинч ва айрилиқ сулдирёвган кўксига кўйса, кўйибгина эркаланса. Охириги вақтларда ўзини нуқул умидбахш ниётлар билан овунтирди, насиб этажак дийдорлашув онларидан юпанч излади. Нарёқдан қутулдим деганда... изига бошқатдан танда кўйганлари аламли эмасми?

Ана, ўшалар ҳайҳотдек келадиган қовоҳхонани пойгадиган тургача эгаллаб олишган, хавотир билан кириб-чиқаётган ивирсиқ мижозлар ўшалар ройига дахл етказишни гуё ўлимга тенг кўришади. Ёши элликни қоралаб қолган ясси бурунли бошқон қамишдан бел боғлаб хизмат қиларди: жонсарак, ҳар имога маҳтал... У қуш табақали эшиқдан бепарво кириб келган баланд буйли чайир йигитни давра сари бошларкан, оғзидан лутф-эҳсон тушмасди. Даврада чувақдан ташқари тўрт киши бор эди. Турда кўр тўккан, тикилишидан заҳар томаётган кўкраги очик барваста йигит — тудабошини айтмаса, қолганлар ширакайф, юмшоқ курсиларда хиёл

эгилиб, миқ этмай ўтиришар, кўзлари юмалоқ ойначадек маъносиз йилтирарди.

— Ҳимм, Қилич сенми? Билиб қўй, камина Найзаман!

Тўдабош овози қалдироқдай экан, йигит ҳайрон қолди, «билиб қўй» дея кўп нарсага қодирлигини писанда қилгани эса унга оғир ботди. Сир бой бермай, мийиғида, қулди. Галварс, деди ичида, бу мени нима қилмоқчи, бурнимдан ип ўтказиб олмоқчи чоғи!?

Асли Қилич — исми, нарёқда лақаб ўрнида ҳам қўллашди. Бора-бора бунга ўзи ҳам кўникди. Қилич, дейишса, бас, ҳамма танир, тан ҳам оларди. Ҳатто мана-ман деган муштуми гурзилар рупарасида тиззалаб, бош эгишга тайёр эди. Фақат у бўйчан, лаби дурдоқ, манглайи билан ияғи олдинга туртиб чиққан айиқсифат «шеф» олдида ўзини бир қадар ожиз сезар, у шунча одамни гаҳ деса қўлига қўнадиган қилиб олганига ажабсинарди.

Найза бор гапни ётиғи билан тушунтирди, сўнг кўйнидан сопига садаф-гул нақшланган пичоқ олди, ғазабдан афти кўпчиб, қайноқ терга ботган Қилич қаршисига қўйди.

— Ол, сеники, — деди кейин дўриллаб.

Сўхбат боқий бўлди, Қилич қилт этмади, бир оздан кейин пешонасини кафти билан сидираркан, тошни тешгудек нигоҳини Найзадан чироқ ёруғида ялт-юлт қилаётган пичоққа кўчирди. Отилиб тургани, келиб тўдабоши ёқасига ёпишганини биров илғамай қолди.

— Қўйвор! — деди Найза типирчилаб. — Шуринг қисибди-да!

— Пишириб ермидиларинг, куппаклар!?

Қилич чидолмади, кутурган туядек бўқирди, русумни бузгани яшин тезлигида «шеф» қулоғига етишини биларди, билса ҳам овозини баралла қўйди. Сабр косаси тўлган бўлса нима қилсин. Ахир қачонгача бу ювиқсиз башаралардан дакки еркан, қачонгача бирига қўл, бирига енг бўларкан. Бас, энди уша айиқвой билан ҳам, оёғи тагидан чиққан манови майхўрлар билан ҳам ораси очик, ҳеч бирови билан қилча иши йўқ, унга ҳам тегинишмасин.

— Бу ердан соғ чиқмайсан, — дея пўнғиллади Найза.

Нарёқда Қилич ур-йиқитга аралашавериб пишиган, шу боис чучиш у ёқда турсин, одатича, жуда соз, дегандек, бепарво тиржайди. Қайрилма чопқи ўқталиб келган чувакни бир тепиб чўзилтирди. Найза имоси билан қолганлар баравар ёпирилди, аммо ҳаял ўтмай улар ҳам навбати билан ерга узала тушишди.

— Қойил, — деди Найза чапак чалиб, — ҳадисини опсан.

— Кел, синашасанми?

— Елкам лат еган-да. Кеча бир барзанги билан солишувдим. Сенга қойил, беш кетдим. Кел, улфат бўлайлик. Қорнинг ҳам очдир.

— Ишинг булмасин, — эшик томон жилди Қилич.

— Шошма, бунча гажирсан, ошна? Бердисини айтганча эшит!

— Була қол, кечикяпман. Бир жононга ваъда берувдим.

— Жонондан ғам ема, кўйнингга онаси ўпмаганларини солиб қўяман, — деди Найза қаншарини силаркан. — Бўпти, ҳалиги гап бекор, бошқасини ёллайман. «Шеф» билмаса бўлди.

— «Шеф»ингдан қўрқадиган жойим йўқ!

— Унақа дема, биласан-ку, аямайди.

Раҳм-шафқатдан уч кун кейин тугилган «шеф» иззат-нафсини оғритган одамни ўла қолса кечирмас, учини олиб хумори босилмагунча тинчимас. Энди бари ортда, у қўшдек озод, ўз дидига яраша, хоҳлаганича яшаш истагида, шундай бўлгач, уша олифта панада туриб қиладиган дағдаға чикора?! Барига чек қўйди, нарёқ энди унга ҳеч бир маъно англамайди. Фақат, э, тавба, бу дунё намунча

тор, намунча зимистон? Дунё борган сари хиралашиб, ранг-рўйини йўқотиб, яна бир гирдобига фарқ қилмоқчи-я!

— Юр, кетдик, — деди Найза кўзини қисиб.

Бу илон экан, уни авради, ийдирди, энди ажабмаски, бира-йўла узидан ўтиб тушадигани оғзига тикса! Ҳали ҳам кечмас, қайтгани, уз йўлига кетгани тузукмикин. Бир жони бўлса бирон тупканинг тубида ҳам асрар. Фақат... ўшанақасидан тўйган-да. Одамга ўхшаб ётиб-туришга нима етсин. Итдек чарчаган, жиндай ором олса бари унутилар. Эшикни очган мана бу жонон ким бўлди? Роса кетворган эканми?

Тирикчилик бундай бупти-да. Шинам хоналар, ҳарир дарпардалар, юмшоқ ўриндиқлар, ранго-ранг гиламлар, эҳ-ҳе, нимасини айтасиз, бари кўзни қамаштиргудек. Айниқса соҳиби хонадон жозибали жамоли бундаги ҳар нарсага муносиб тушган, таърифга сиймайдиган. Ҳаял ўтмай миз устида ҳозир бўлган ноз-неъматларга тикиларкан, йигит чиндан ҳам жаннатга кириб қолгандек сезди узини. Бало экан бу жувон, деб кўйди ичида...

Йигит, жигари ситилиб, бир пиёла май сипқорди, вужудида югурган сархушлик уни тамоm майиштириб, қулфи-дилини очиб, сузук кўзларга тобе қилди-кўйди...

Эшик оҳиста очилиб, тўдабоши шериклари мўралади. Шинам хона тўс-тўполон бўлиб, қовоқхонадан фарқ қилмай қолди. Шиша кетидан шиша бушади, узлуксиз чекилган сигареталар тутуни шифтда булутдек суза бошлади.

Ҳали яхшигина калтак еган шотирлар, орада ҳеч нарса кечмаган каби, Қилич билан муомалани куюқ қилишар, у кетма-кет бўшатаётган пиёлани бири кўйиб бири тулдирарди. Кейин шишага таслим бўлишди, шунча ичса ҳам кўрдим демаган Қилични унутишиб, бекага хушомад қилишга тушиб кетишди. Мақтовлар, қичиқ гаплар ёғилди. Яхшики бека унча-мунчага учадиганлар хилидан эмаскан, ҳалигиларни битта-битта суриб ташлади, ноз-истиғно билан келиб, Қилич тиззасига товусдек кўнди.

— Сиз паҳлавон экансиз, сизни йиқитиш қийин, — деди жилмайиб, ундан бўшаган қадаҳни оларкан.

Бу қочиримми, ҳазилми, нима бўлганда ҳам нашъали, беозор туюлди, фақат, негадир йигит миясининг қай бир бурчида мағлублик ҳақидаги мискин фикр чарх урди. Қизиқ, у баҳодир булса-да, буни ўзи билмаса. У билган нарса — дунё торлиги, дунё кенг бўлса ҳам унга сизмаслиги, бегоналиги... Йуқ, дунё жозиб, у уйлаганча бефайз эмас, қаловини топган бандани у ҳеч қачон бездирмаган, у қайғу изласанг — қайғу, юпанч изласанг — юпанч!

— Мен шунақа эканманми? Қаяқдан билдингиз?

Нечундир йигит товушида галати товланишга муте бўлишга мойилликми-ей, тушунуксиз шикасталикми-ей... Илгари ҳам кечирган бунақа ҳолатни, лекин ҳозиргидек бўлмаган. Ҳозир у майнинг тилсимли кучидан кўра кўпроқ аёл лобарлигидан сархушланди, аёл вужудидаги сирли таранглик уни адои тамоm қилаёзди. Нозли қарашлар, қаймоқдек ёқимли кулишлар, ипак каби эшилиб-буралишлар эс-хушини оғдириб қўйди.

Йигит ночор... Ҳар неки бори оламга ўт қўйишга қодир малак қарамоғига ўтди, ким бўлади, балки кейин аёл ўзи фидолик ихтиёр қилиб ўзини унга топширгандир. Хотимага тун гувоҳ, лекин тун ҳам, толиққан ва сармаст эмасмиди, ҳеч нарса ёдидамас. Эрталаб Қилич ҳам шундай аҳволда уйғонди — хотирида яхши-ёмондан асар ҳам қолмаган...

— Ҳой, аёл кўрмаган йигит, турмайсизми?

Овози мунча ёқимли. Дилни мумдек зритса-қўйса. Мана бу қир-

мизи дудоқлар, мана бу эркаловчи қўллар наҳотки кеча бўйи уни овутигани, унга нажот ва умидворлик бахш этгани рост бўлса?! Дунё латофати шу малак сиймоси ва дуркун қаддида қуриндимми? Балки?! Лекин ёдида яхшироқ қолган нарса борми? Упичлар... Кейин... бети ялтироғу ичи мислсиз сиру синоатга тўла сигареталар. Кейин қадаҳлар. Ушалар шарофати билан сафо деган ажойиб хилқатга етишмадимми? Фақат энди офтобда қолган қовунқоқидай буришиб ётиши — аламли. Томоғи қоқ бўлиб кетган, томирлари таранг, суяк-лари қоқшол. Давосини қилмаса бўлмас.

— Уламан, — деди қорнини ичига тортиб.

— Ҳозир сизни одам қиламан, — деди аёл чимирилиб.

— Сигаретадан борми?

— Унданам зурини топамиз.

Нозу истиғнода эмас, сахийликда ҳам пари-пайкар тенгсиз экан... Гуё, топган-тутганини йигит пой-қадамига тукиб ташлашга қасд қилган эди. Ҳозир, ҳа, ҳозир айшни тириклик мезони қадар мартабали санаган Қилич учун бир дона сигарета ҳатто олам хирожидан қимматлигини англаган эди. Фақат, ёпирай, қўлидаги наштарми? Кеча ҳам... Ишонгиси келмас. Зўри шу экан-да? Кейин нима бўлади? Ахир, бунақаси ҳар доим ҳам топилавермайди-ку!

— Йўқ! — деди аёл қўлини нари итариб.

— Во-ой, яхшилиқ ёқмаган!..

Шундай аянчли фурсатда, вужуди ситилиб, оғриқ ва зўриқишдан ўртаниб ётганда нажот фариштасининг ноз аралаш гинали боқиши, аразлаган каби истиғно билан терс ўгирилиб олишига тоб бероларканми. Асли унда сабр-бардош деган сабилдан бирон зарра қолганми? Ишонмайди қолганига, негаки, недир гайир куч борлигини тилсим қилган қўлф калити анов нина учидан ниҳон жодуда эканидан сим-сим огоҳ этаётир. Агар малак ушбу лаҳзада раҳму шафқат қилмаса ёруғ дунё унга қоронғу! Хайрият, қанчадир муддат ўтгач, у навозиш билан ўгирилди. Ҳанузга қадар йигит бенажот ва беимкон ётарди. Ширин бусадан кейинги ширин оғриқ уни талваса, лоҳаслик, мискин маломатдан халос этди.

— Гўрсўхталар қачон кетишди? — деди йигит, баданига жон кириб, ювиниб келгач.

— Саҳарда, — деди аёл, чой қуйиб узатаркан.

— Химм, тўйдим, — нолий кетди Қилич, чарчаб қолганини ошқоралаб. — Худди ер-замин шулар маҳрига тушган-ов! Менам... бир кучук... Нима дейишса қўлоқ қоқмай бажаришим керак эмиш!

— Эшитдим. Кеча ваъдани катта қилдингиз.

— Қанақа ваъда экан?

— Қайдан билай... Эслаб кўринг.

Юмшоқ уриндиқда ястаниб утирган аёл нигоҳи ажиб маъноларни жам қилганча яшинвор чақнади. Ногоҳ йигит мезоннинг ипакдай эшилиши, берилиб тикилиши, тубсиз қароқларидаги гамза сиру синоатга ўралиб бораётганини тўйди. Нима жин чалдики бунга илакишиб қолди. Энди аввал баданингни яралаб, қон оқизиб, сўнгра майин-майин силалашарни малҳам қилиб босадиган бу бармоқлар исканжасидан қочиб қўтулиш осонмас. Аёл зоти борки орзуси биргина: ҳўкмронлик — учраган бўш-баёв эркакни гаҳ деб қўлига қўндирса! На чора, бу савдони ҳам ўзи сотиб олди. Чидайди, чидашга мажбур... Фақат, ажабо, бурчақдаги журнал мизи устида турган анави пичоқ — ўша-ку! Қаёқдан пайдо бўла қолди? Ярамас Найза қолдириб кетибди-да!

— Найза бошқа одам топмоқчийди чоғи, — деди бушашиб, тигга мунгайиб тикилганча.

— Шуни кеча айтмайсизми, — деди бека хотиржам. — Ер тагидан булсаям топанам деб катта кетдингиз.

Суз беришдан ёмони йуқ: бажарса ҳам кулфат, бажармаса ҳам! Энди нима қилади, қайси сичқон инига кириб бекинсин. Кошки улар қўйса, гурдан ҳам қазиб олишар. Ҳануз гур экан: бу дунёда кўрмагани, эшитмагани қолмаган эса-да, барибир пишмапти. Шундайлигича утиб кетади чоғи!

— Хамирдай бушашиб қолдингиз, йигит? — деди бека меҳрибонлик билан. — Танти бўлинг, қолгани бекор!

— Ярамга туз сепманг, — деди Қилич қаҳрини зурга ютиб.

— Бир нарсани билиб қўйишингиз керак, — давом этди жувон динак бузмай. — «Шеф» эътиборини тортган уша аёл аламзада эмишми-ей, қасос олаётганмишми-ей... Уёғини билмадим-у, купдан бери оёғимиз тагида уралашгани уралашган. Яқинда уша манжалақчи касофатига қолиб беш кило нақдгина молдан ажради.

— Ҳали сиз ҳам... Яхшиси сизни чавақласам-чи?!

— Ҳазилингиз курсин... Ҳа, яна бир гап, мукофотингиз яхшигина, юз йилга етгудек... Фақат ҳаммаси енг ичида бўлиши керак.

Не кургилик: бир бегуноҳ банда қонини тўкасан, эвазига бойийсан, бир умр таралла-бедод қилиб яшайсан. Аждаҳо ҳалқумидагилар мулоҳазасига кўра, бунинг ёмон жойи йуқ! Тирикчилик бандасини нималарга мажбур қилмайди. Кейин... зўрдан зўр чиқади. Ожизлик доим мағлуб! У ғолиб бўлиб қолишни хоҳлайди. Ҳали ёш, билаклари кучга, юраги ғайратга тўла, демак, яшаши керак, яшганда ҳам одамларга ўхшаб!

Тақдир терсига олса ҳар қанақа улкан сийлов ҳам сариқ чақа — қадрини йўқотади. Тўғри, у кўпам анқов эмас, мўмай пул қўлига тегиши билан ҳовлиқиб қолмас, лаллайиб ҳам турмас — кўз ҳам, қадам ҳам етмайдиган жойларни мўлжалга олади. Хўш, шу билан азоблари тугарми, калава чигили батамом ечиларми? Илк маротаба рўй берганидек тутиб олишса-чи?

Эҳ, уша кун!.. Бир қаролиғ нишонига ёндашган экан-да! Буни қаёқдан ҳам билибди. Ҳокисорлик билан танилган қўшнисини кула-кула жойгинасини солди. Отаси дорилбақога эрта жунагани боис рўзгорларидан файз-барака кўтарилган эди. Ҳадеганда қозонлари қайнамасди. Етишмовчилик жон-жонидан ўтган маҳалда сахий қўшни тутқизган ўн дона бели синмаган юзталиқ нақд ичига олов ёқди. Сунг, у берган омонатни қўйнига яширганча Олой бозорига югурди. Излай-излай Муртазо дўкончини топди. Нимагадир дўкончи бўғилиб турарди, уни бошқа бир одамга йўллади. Ора йўлда оворасарсон чопқиллаб юрганда келишган бир йигит аста билагидан ушлади. Қани энди халтачанинг асл эгаси топила қолса, йўқ, топилмади, бариси унинг қилтириқ бўйнига юкланди...

Қанчалар аянчли бўлувди аҳволи... Бунақасини ғанимнинг бошига ҳам солмасин... Кўрган-кечиргани ҳавода муаллақ осилиб қолди. Аччиқ ичақдек чўзилиб кетган судда ўзига бино қўйган ҳакам бир оғиз ҳам гапини инобатга олмади. Буниси-ку майли, ёноқларини ювган кўзёшларига онаси ҳам шубҳа билан қаради. Мана шунисига куйиб кетди. Ниҳоят, ўчакишмакка ишқибоз қисмат изғирини билан машҳур жимжит ўрмонга, қулоқлари дикрайган итлар қуриқлайдиган симтүсикли баланд деворлар салтанатига элтиб ташлаганда шукур қилмақдан ўзга чора тополмади. Ахир, бундан ҳам ёмонроқ бўлиши мумкин эди-да!

Бетига қават-қават ниқоб тортган мўбҳам ҳаётни босиб-янчиб утганча шу ерга етиб келди. Аммо, ҳануз, гоҳо тасаввурида уша

совук, маҳзун манзараларнинг аянчли сояси липиллаб қолади. Таҳқирли онларни эслай бошлайди, умидлари чил-чил синиб, жони танига ортиқчадек туюлади. Негаки сароб ичида гумроҳлар билан курган-кечиргани ёшликка хос сабр-бардошини емириб тугатаёзган эди. Айниқса, узидан ҳам, одамлардан ҳам советтан ҳаёт устидан бадбин ҳулосалар чиқаришга одатланиб қолганини уйлаганда ичи куйишиб, пешонасини қайноқ тер қопларди. Гуё, танаси аллақачон тубсиз жар томонда-ю, ҳолсиз-мадорсиз қўллари билан узилай-узилай деб турган нозиккина бутоққа ёпишиб олганди. Уша бутоқ уни ҳавас ва иштиёқ жуш урган, чечаклари барқ уриб очилган, мусаффо ҳаволи сабззорлар кўйнига қайтаришга қодирмикин?

Умид қилади: қодир!.. Шарт шуки — шалпаймаса, тагин ҳавойи ҳисларга чалғиб, ўзини ўзи хору абгор қилмаса... Қайсидир ўқитувчиси, ҳар қандай чорасизликда чора бор, дегани эсида, аммо, у чора қидириш ўрнига инон-ихтиёрини ҳар хил икир-чикирларга бериб қўйганини гира-шира тасаввур қилиб ўқинарди.

Сулув бека хонадонини тарк этгандан сўнг, инсофга эниб, тагин ҳалиги маҳқамага борди. Бахтига қарши, қуралай кўзли қиз ойлик таътилга чиқиб кетибди. Бошқаси билан гаплашди, ваъда олди, ташқарига чиққан маҳали алланарса хумори беун жаваба билан гирибонидан тутаётганини сизди. Сўнг, у қийноқли оғриққа айланиб, бутун борлигига ёйилди. Худди шу лаҳзада уша жононсиз ҳоли хароблигини тан олишга мажбур бўлди. Бу кетишда тирикчилиги нима билан яқун топиши фақат Яратганга аён эди. Тагин, устига, «шеф»нинг янги топшириги оч биқинига қаттол ханжар янглиғ тиралган...

Куча кезишлар, намчил хиёбонларда жунжикиб мудрашларда маза-матра қолмади. Кўҳналиги ва ҳақлигини ҳадеб пеш қилаверадиган дунёнинг ўзи ҳам тутуруқсиз нарсасидак кўриниб қолди кузига. Фақат, ҳайронки, ён-вериди уша азалий оқим бир маромда ажиб галвалари билан узлуксиз давом этарди. Битта-яримта унга қайрилиб қарашни, итмисан ёки битмисан, дейишни ҳаёлига ҳам келтирмасди. Назарида, ер юзасини мур-малаҳдек босган кимсаларнинг ҳаммаси — бахтиёр, ўзига тинч, тўқ ва бадавлат... Фақат, тушунмайдики, шундай экан, унда нега улар очопат, нега улар шунча ичган-еган, умарган билан тўйишмайди, биттагина хурмачадек қоринлари гамига керак бўлса шўрлик ерни ҳам пуллаворишади, бир-бирларини ула-тирила алдашларини-ку асти қўяверинг.

Анови бека-чи? Буткул нажотсиз қолгандан сўнг кузига қайтадан ягона нажот фариштаси бўлиб кўрина бошлаган, меҳри билан барабар қучоғи ҳам иссиқ сулув-чи? Наҳотки у ҳам ушанақа қизганчиқлар тоифасидан бўлса? Янглишмаса, у — бошқача, ҳа, у юмшоқ феъли, ажиб таманноси билан ўзгалардан фарқ қилади. Ҳамиша эшиги очиқ, димоғ-фироққа бегона, миннат нималигини билмайди. Охири таниш эшикдан хиёл тортиниб кираркан, сулувнинг баҳоси йўқлиги яна бир бора исботланишига амин эди. Чиндан ҳам у кўринмай кетганини бетига солмади, бошқа бирон гина-қудурат ҳам қилиб утирмай, аксинча, хайрихоҳона лутфлар билан сийлади. Дас-турхони туқинлигини айтинг. Ер юзидаги энг сархил неъматларни зумда муҳайё қилди деса лоф бўлмас.

— Мунча паришонсиз, жоним? — зорли товушда сўради аёл, қадаҳ уриштираркан. — Гурбатларни унутинг. Бу дунё бор-йўғи уч кунлик!

— Ёлғизлик дарди шунақа, — деди Қилич шифтга тикилиб.

— Аммо бу эркинлик дегани!..

— Сиз учун шундайдир. Менга... кишан! Пешонамни қайси де-

ворга уришни билмайман! Қачонгача сиз садақа қилган наштар дардимни енгил қилади? Бошқа чораси йўқми?

— Бор, бойишингиз керак.

Нима десин йигит, мўлтираб, оғир хўрсинди, холос. Билмасми бу энг олий даражали чора эканини ва у жамолини очгандан сўнг обрў-иззат, амал, тўкинлик, куч-қувват ато этишини. О, беш панжа-дек билади. Фақат... иложи қанча! Ахир, ҳамма — ёш-қари ҳам, билимли-билимсиз ҳам ўш чораи-тадбир тагига етиш учун беҳудага интилмас. Нарёқдаги гумроҳ ошналари-ку шу нарсага етишмак учун ҳар қандай қабихликка тайёр эдилар. Таажжубки, улар орасида мияси ҳисоб-китоб машиналари каби тез ва адашмай ишлайдиган кимсаларни кўп учратди, бу ҳолни ҳазм қилолмади қийналди; гоҳ ўшаларга қўшилган ҳолда мол-дунё орттириш устида калла қотирди. Мана энди олдида ўша кезлар орзу қилгани — мислсиз бир имкон кўндаланг. Атиги бир қадам ташласа бас — бутун умрига етгулик давлатга кўмилади.

— Муддат тугайди эрта-индин...

Майи-ноб жилоланиб турган биллур қадаҳ билан муҳаббат шавқига мойил юпқа қирмизи лаблар сирли тарзда қовушди, ушбу ажиб манзарада зўхурланган назокату ибo, хайрихоҳлик ва карашма йигитга далда бағишлади, мумдек эриб, ширин-ширин антикарикан, у тоабад қолишни орзу қилган дунёсидан беихтиёр бошқа оламга кўчди.

Пахтадек мулоим кўллар чиндан ҳам нажотбахш... Нозик бормоқлар аро жойлашган анов ингичка игна эса афсус-надомат, армону алам, ёлғизлик ва фироқни таслим қилишга қодир... Бу игна ҳам, унда пинҳон бўлган сеҳру жоду ҳам малоҳати оламга татигулик бекага тегишли, не омадки, у куча-кўйда ўз соясидан чўчиб юрадиган нодонлар сингари ҳасис эмас. Айниқса, қароқларидаги тиниқ ёлқин, лабларидаги таманно қанчалар жозибали, даригким, буларни ташлаб кетиш осонмас. Аммо ўзга иложи йўқ, барини сабил қолдириши керак. Оҳ, игна керакли нуқтани топа олди. Жони, томирлари, шури тагин ҳузурга чулганди. Иссиқ бир бусадан кейин... чор-ночор хайрлашди.

— Омадингизни берсин, — деди бека елкасига осилиб.

Шу лаҳза омад илоҳий нарса эканини тушунди, фақат, ажабо, у кўкдан нур каби ёғилаётганда борлиқ ўлчамларига хос қайси хайрли чизиқлар билан кесишаркин? Кошки Қилич ўша чизиқларни топса, ўшалар бўйлаб ҳаёлидаги эзгу манзил — ғалва, адоват, хиёнатдан холи бўлган шафоат мамлакатига талпинса! Шунда бари бошқача кечармиди, шунда мурувватли бека хоҳишини эмас, ўз кўнглидагини адо этармиди...

Бу нима, бедодлик эмасми? Ахир у — ихтиёрсиз, тизгини илкидан чиқиб кетган... Гоҳ куча сокинлигига маҳлиё бўлади, жимжит куча аллатовур ўжарлик билан уни дунё ташвишларини бир қадар унутганча тушагида осуда ётган қўрбони қошига етаклаб боради. Масофа тобора қисқараётгани, мудҳиш лаҳзалар яқинлашаётганидан йигит саросимада... Ҳалитдан титраётган эса, қўрбони жон узолмай азоб чекишини кўриб турса ҳоли не кечар. Бас, ўзини қўлга олиши керак, шундай қилсинки, шўрлик қийналмасин, ҳатто нима гаплигини ҳам пайқамай қолсин. Охиратга уйқуси ичида имижимгина сафар қилсин. Ана шунда қаро тупроқ қаърига хотиржам киради, ёруғ дунёда қолганларга қайтиб халақит беролмайди.

Чапдастлигидан нолимайди, ҳа, барини оппа-осон, зув ичида битиради. Ҳар ишнинг қаловини билиш керак. Мўлжали — бино ёнбошидаги ут учирувчилар учун ўрнатилган темир нарвон... Битта-

яримта эътиборини тортмай томга чиқиб олса — тамом, уёғидан қўрқмайди. Сал хомроқ уйлаган экан, нарвондан кутарилишда қийналмадию, лекин, илгаги антенна тўсинига илдирилиб, иккинчи учи белига боғланган арқонга осилиб охирги — бешинчи қават айвонига тушгунга қадар қора терга ботди. Мана, куча чироқлари нимтатир ёритган кенгина бўлма — дим, осойишта... Қўрбони гафлатда — тепасида жонсарақ шарпа тўхтаганидан беҳабар ётибди. Сунг, пичоқ даманинг совуқ ялтираши, бўғиқ бир нолиш...

— Ваҳ! Жоним-а!

Йигит, ўзини ҳар қанча беғам-бепарво тутишга тиришмасин, илкис сесканиб тушди. Во ажаб, аёл товуши намуноча андуҳли? Бечора шундай бир ўқсиниш, шундай бир ғусса ва задалик аралаш сазо бердики, олам гувлаб, уй деворлари силкингандай бўлди. Сокин ҳавода анча маҳалгача титраниб турган ноланинг оғоҳ этувчи қуввати чиндан ҳам сеҳрли эди: адоғи кўринмаган жудолик, ушалмаган армон, туганмас соғинчлар... Бу изтироблар унга нақадар яқин, шу сабабданми, тезроқ жунаши зарурлигини билса-да, қимирлагиси келмай турар, аниқроғи, қимирлагани мажohlen етмай қолганди.

Яна, қандайдир тубсизлик қаъридан ингичка фиғон келди: «Беэга то-обу-уутим!» Бу кўпроқ синиқ-шикаста, залварли ингранишга ўшарди — таг-замирида хастахол дилда сабр-тоқат билан узоқ асралган умид ипи ногоҳ узилганига ишора қилгувчи маъно бордек... Беэғалик... Нақадар маҳзун, аламли — у ҳам шундай қисматга мубтало эмасми? Мубтало! Фақат у бундан ҳам кўпроқ нарса йўқотган. Эҳ, нечун келди бу ерга, нечун? Оёғи тортмаган эди-я!

Йигит, эс-хуши, идроки ва сезгилари айрича бир ғуссага ғарқ бўлган йигит ўзини ўзи идора қилолмай қолди. Қандайдир бир сирли хоҳиш тазйиқи остида беихтиёр чироқ тугмачасини босди. Сунг, чироқни ўзи эмас, биров ёққандек боягидан қаттиқроқ чучиб тушди. Ана қўрбони... тани ҳали совимаган, биқинидан оққан қон чойшабни бўяб, аста-аста гиламга томарди. Энди у муз қотган, бошқа нолиш қилмас, қилолмас эди.

Бўлди, шу ёғи кифоя, ишни битиришга битирди, энди ачиниб ўтиришга бало борми, энди минг эзилган билан бечорага қайтиб жон қирмайди. Тезроқ жуфтакни ростламаса ўзининг ҳоли хароб бўлади. Лекин, тавба, уни нима жин урди? Ўзини ҳеч қачон бунингдек лоҳас сезмаганди. Назарида, тик чўққи остида турарди-ю, танасини шиддат билан чуқнаган яшин чалиб юборган эди. Мана шу уриндикда бир пас чуқиб нафасини ростласами. Ёки диванда... Йук, бўлмас, бу — телбалик, эси борида этагини йиғиб, қорасини учирishi керак. Фақат... Не синоатки, хонада ўрнашган буюмлар, оҳанграбоси бордек, уни ўзига чорларди. Қудратли оҳанграбо туйқус тола-тола нурга айланиб, ажиб юмшоқлик билан юрагига оқиб кирди. Каловланди, секин кўксини ушлади. Беихтиёр бурчақдаги эски «Весна» телевизориға, кейин деворда осигли портретга тикилди. Не-не кунларни кечирган мато орқали маъюсгина қараб турган, синиқ жилмайишга мойил нигоҳ танишдай... Ҳей, ундоғмас, худди ўзиники, ўзининг нигоҳи!

— Эвоҳ! — деди титраниб.

Сунг, ер ўйилишини, тубсиз, қаттол ўпқон жисми-жонини абадиян комига тортишини кўтди. Ундай бўлмади, аста-аста нимадир шуурини мислсиз оғриқ бўлиб уради, қароқлари олдида сонсиз оқиш тангачалар живирлади, кўксини чангаллаганча, елкалари силкина-силкина, унсиз қулади мурда ёнига...

Хушиид Дўстмухаммад

ЗИЁЛИ ОДАМ

Ҳар қандай нарсадан қаттиқ таъсирлана оладиган муаллиф ёзган қатрани қайта-қайта ўқийман:

«Дунё шундай қурилганки, қаергадир доим нимадир қуниб туради. Ер юзига сув, ёвуз юзига тулқин, тулқин юзига кема, кема юзига одам қуниб туради. Эшик тепасига чирок, бутук тепасига япроқ, куз тепасига қош, ой тепасига юлдуз қуниб туради. Сим устига қалдирғоч, севги устига қалтироқ, жон устига қурқинч, дўст устига армон.

Менинг бошимга ари қуниб туради...»

Қайта ўқийман-у, муаллиф «мен»и бошига қунган арининг қандай ари эканини қургим келади. Уша арининг нияти нима эканини билгим келади.

Муаллиф шундоққина бошига қуниб турган митти ёвуз жондорнинг қора ниятидан қаттиқ қурқув остида унга илтижо қилаётганга ухшайди. Ари заҳарли игнасини суқмаслигини, уни уз ҳолига қуйишини жуда-жуда истайди, бинобарин, салгина эҳтиётсизлик қилса, ари муқаррар игнасини суқадигандек зур қурқув остида шикаста товушда тавалло қилади, дардли оҳангларда қоғоз қоралайди.

Бироқ қурқув юрагини олиб қуйган одам бу қадар неқбин руҳ билан меҳнаткаш, заҳматкаш була олмайди. Демак, у инсон аридан ҳам, арининг чақишидан ҳам чучимайди. Балки дунёда не-не бошларга ари қуниб туриши ва не-не зотлар қурқувдан юрак ҳовучлаб яшаётган булиши мумкинлигидан изтиробга тушади.

Таъсирчан одам ана шу изтиробларини тинмай қоғозга туқади, тўқкани сайин изтироблар қайнаб чиқаверади. Эҳтиқмол, бу инсон қунглига ҳавотир солаётган, изтиробларига изтироб қушаётган... бошидаги аридан айрилгиси келмайди. Ари учиб кетса, бандана хос қурқув, қурқувнинг изидан эса туганмас заҳматларга қувват бахш этгувчи изтироб йўқолади.

Бу инсон ана шу қурқувсиз, ана шу изтиробсиз яшай олмайди. Ёруғ дунёда олтмиш йил яшаб орттирган дунёси, суянган тоғи, ишонган боғи шу, бу инсоннинг!

Шу ҳаёлда у кишининг бошидан тушмайдиган арига ҳавас қиламан. Ҳавас қилган келарим ари арига эмас, балки эшик тепасидаги чирокқа, бутук тепасидаги япроққа, ой тепасидаги юлдузга ухшаб кетади назаримда...

Ҳар бир одамда муайян фазилатлар, қусурлар, ҳатто иллатлар мужассам. Ҳеч ким ёмон одам булишни истамайди, шунга қарамай, узидаги иллатлардан, ёқимсиз майллардан буткул қутула олмайди ҳам. «Беайб — Парвардигор, бандаси эмас», деган тамга урилган-да манглайига...

Миллатни, шу маънода бир кишига ухшатсак, унинг ҳам истаганча фазилати, қусурлари... иллатлари топиллади. Лекин инсондаги узини узи асраш майли миллатда ҳам булади. Зеро, миллат узини, узлигини асраш-сақлаш учун таркибини муттасил тозалаяди, сифат даражасини оширишга уринади. Шу тариқа оломонликдан халқ мақомига юксала боради.

Жамиятдаги мавжуд эзгу ниятли табақа вакиллари, инсонсевар ва маърифатли кишилар у ёки бу даражада миллатнинг сифат даражаси ошишига хизмат қилади. Лекин зиеллар куп қатори хизмат қилибгина қолмай, авомни халқлаштириб турувчи энг яхши фазилатларни тинимсиз ривожлантиради, уларга зийрак посбонлик қилади. Халқ табиатидаги иллатларга барҳам бериб туриш учун орасидан зиёли тоифа кишиларни етиштириб туради.

Хассос ҳунарманд усталар ун, эҳтимол юз йиллар маҳсули улароқ етишганлари каби асл зиеллар туппа-тусиндан яралиб қолмайди. Улар ҳам йиллар, авлодлар, сулодалар қаймоғи янглиғ жамиятда кечаётган энг қизгин жараёнлар сатҳида — эл-юртнинг назарида яшайдилар, фаолият юргизадилар.

Баъзан ҳаёл қочганда шундай саволлар туғилади: бир миллат аъзоларининг неча фоизи зиёли булиши кифоя? Ун фоизими, йигирма ё уттизими? Ё булар ҳам камми?.. Ҳама даврларда ҳам ҳар қандай миллатда зиеллар озчиликни ташкил этмаганларми?..

Йуқ, асл зиёли одам бунга кунмайди, у мудом бир эзгу мақсадда — бутун халқни зиёли қилиш мақсадида яшайди.

«Билишнинг даражаси — зиёлилик даражаси. Билишнинг одамийлик билан қушилиб, бир нарсага айланиб кетиши ҳақиқий зиёлиликнинг юзага чиқишидир».

Ният яхши, лекин бутун халқ оммавий равишда билишнинг одамийлик билан қушилиб кетишини бирдек англаб етиши мумкинми?

«Кишиларнинг оммавий тарзда саводхон ва маълумотли булишлари, турли замонавий ихтисосларни эгаллашлари жамиятдаги табақалар уртасидаги кескин ақлий фарқларни юмшатиб боради. Цивилизациянинг кучайиши ва ҳоким маккага эга булиши «зиёлий», «интеллегенция» деган тушунчаларга ўз-ўзидан барҳам беради. Авом бор ерда зиёли булади. Авомнинг афкорга айланиши, яъни ҳар бир ишда фикрлаши одатий ҳолга, табиий жараёнга айланиши оқибатида зиеллар бошқалардан фарқлиб, ажралиб турмайдиган буладилар».

Тугри, ҳар бир ишда фикрлаш одатий ва табиий жараёнга айлана бориши мумкин, лекин бу, табақалар уртасидаги кескин ақлий фарқларни юмшатишга, айниқса зиелларнинг бошқалардан ажралиб турмаслигига олиб келармикан? Авом афкорга айланиб бориши мумкин, лекин зиёли тўхтаб турмайди, балки ўз зиёси билан афкорга айлана бораётган авомдан юқорироқ кутарилади. Янада зиёллашади. Яшаш ва фикрлаш тарзида бошқалардан ажралиб турмайдиган зиёли зиёли була олмайди. «Зиёли» деган тушунчанинг буткул барҳам топиши ҳақидаку, суз ҳам булиши мумкин эмас.

Зиёли киши буну тушунмайдими? Тушунди. Тушунса, нега бундай мулоҳазаларни қатъият билан ёзади? Чунки у шундай будишини, яъни узидаги нур бутун халқни қамраб олишини, ўз қалбидан таралган чироқ шуъласи барча қалбларни еритишни истайди. Бошқача айтганда, зиёли халқи эзгу ҳаёлларнинг бари ҳаётда қарор топажигига ишонади.

Жаҳон мумтоз адабиётининг ўлмас қаҳрамонларига айланган Раскольников, князь Мишкин ҳам мохиятан зиёли кишилар образлари. Улар ҳаёлларига қурғошиндай қуйилиб қолган гоёга шу қадар ишонадиларки, шу йўлда на одам ўлдириндан, на-да ман-ман деган олий табақа киборларни шармандан шармисор қилишдан тап тортмайдилар. Ҳар иккала образнинг фалсафасига, қарашлари доирасига кириб олиш қийин. Умуман Достоевский ижоди купроқ зиеллар томонидан маъқул қуриб ва севиб ўқилишининг боиси ҳам шунда. Чунки жаҳон адабиетида Достоевскийдан қура ҳаёлпарастроқ, ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатларидан қура ҳаёлнинг тотли орзуларига ишонадиганроқ ва шу ишончига ўз китобхонини зур маҳорат билан ишонтира оладиганроқ ёзувчи кам. Минг афсуски, айни шу боисдан ҳам адибнинг асарлари оммалашиб кетавермайди.

«Жиноят ва жазо», «Телба», ҳатто «Қиморбоз» асарларини севиб ўқишқи, шунчалик мушкул экан, қандай одам уларни таржима қилиши мумкин?

Фақат зиёли одам!

«Зиёли одам» деганда кимни назарда тутаетганимиз энди аён будди чоғи?

Иброҳим Гафуровнинг ёзувчилик, танқидчилик, таржимонлик, публицистлик фаолиятини бир суз билан «зиёли инсон-фаолияти» дея улуғлаш мумкин. Ёзувчи сифатидаги утқир ва нафис нигоҳ, тадқиқотчи сифатидаги кенг илмий қўлама, таржимон сифатидаги заҳматқошлик, публицист сифатидаги ҳозиржавоб суззамоллик... буларнинг бари зиёли кишиларгагина хос фазилатлар эмасми?! Буларнинг

барини бирлаштириб, умумлаштириб турувчи яна бир куч — туганмас эҳтирос ва изтироб туйгулари-чи?!

Иброҳим аканинг ижодий биографиясини у кишининг эҳтирос ва изтироблари таржимаи ҳоли деб аташ ҳам мумкин. Чунки Иброҳим Гафуров феномени бошқий ва умуминсоний ҳамда миллий ва замонавий қадриятлар қоришигидан ташкил топган десак янглишмасак керак. Зеро, Иброҳим ака қадимий юнон-ҳинд меросини нечоғли муҳаббат билан улугласа, Алишер Навоий ижоди силлари олдидаги мафтунлигини айтиб ва ёзиб адо этолмаса, Мопассан ва Хемингуэй, Айтматов ва Распутин асарларини ҳам аввалгиларидан кам бўлмаган зур хайрат на ҳаяжон билан ўзбекчалаштиради. Данте... Фолькнер ижоди кенгликларидида эмин-эркин парвоз этгани ҳолда махсус тадқиққа арзimas «фигуралари»миз, бошловчи қаламкашларимиз ижодидан ҳаяжонли лавҳалар яратади.

Бунинг сирини урганиш учун кўп бош қотиришга тўғри келади. Ана шунда зиелилик психологияси, айниқса мудом эҳтирос ҳамроҳ булган, дунёни эҳтирос ва изтироб орқали қабул қиладиган зиёли инсон феноменининг туб илдизи топиладек бўлади.

Иброҳим ака ва Абдулла Қодирий ҳақидаги мақоласида «Суз унинг учун — ҳаёт, ҳаёт унинг учун — суз» деб ёзади. Бу таърифни ҳассос адибагина эмас, ҳар қандай қаламкаш зиёлига ҳам нисбат бериши мумкин. Жумладан, Иброҳим аканинг узларига ҳам. Зеро, Иброҳим аканинг кўп йиллик сермахсул ижоди суз санъатини эгаллаш, сузга эғалик қилиш, сузни энг улуг воситага айлантириш мактабига айланади. Ижоднинг қайси тури ё қайси жанрига қул урмасин Иброҳим ака суз билан ишлади. Сузга ҳалол на саводли муносабат бобида устозлик мақомига етди.

«Шоир ва шоирлик оддий ҳодиса эмас, — деб ёздилар устоз. — Унинг куксин доим гоёлар билан ёниб туради. У гоёлардан, Гегель айтгандек, пафос яратади. Пафос эса санъатнинг чинакам салтанатидир».

Ҳа-я, мен мақоланинг бошланишидан буён тополмаётган, баъзан эҳтирос ва изтироб деб атаётган туйғулар санъат илмида пафос деб юритилади. Иброҳим Гафур ижодидида пафос устун. У киши ҳар қандай воқеа-ҳодисадан зиё топмоқ истайди, излайди ва топиладан заррача зиё учкунини ўз хайрат мулкига айлантиради. (Иброҳим Гафуров таржимада ута «ўзбошимчалик» қилиб юборади) дейишди, менингча, Иброҳим акадаги муаллиф ва унинг ижодига булган муҳаббат шу қадар кунгил мулкига айланадики, азбаройи таржима асносида ошиқона эркалик сезилади, яъни, таржимон асл нусхага нисбатан узини анча эркин ҳис қилади. «Иброҳим Гафуров баъзан мақтовни ҳаддан ошириб юборади» дейишди, менингча, Иброҳим ака узиди хайрат ва ҳаяжон уйғотган биргина мисра таъсирида жунбишга келган пафос алангасини сундирмай, уни узидиға пафос «ҳисоби»дан янада аланга олдиради, бу, айримларга асоссиз мақтов, сунъий маҳзия булиб туюлади.) Зиёга булган чексиз муҳаббат мубталолик даражасига етади, мубтало кунгил учун эса бутун олам чарогон булиб кўринади на бу кунгил соҳиби турли тоифа ва савиядаги воқеа-ҳодисаларга бирдек кутаринки руҳда муносабат билдиради.

«Навоий асарларида завқ ва шиддат ҳаммадан ҳам қудратлироқ, — деб ёздилар устоз. — Унда ҳамма нарсага қудратли ҳиссий муносабат ҳоким. ... Нолакорлик ва дард унинг беш буюк дostonида бошқа барча хамсачилик дostonларидагига қараганда гоётда кучлироқдир».

Иброҳим Гафуров ижодини, ижод кредосини тулароқ ифодалашга имкон берадиган таърифларни ушбу иқтибосдан топиш мумкин. Завқ ва шиддат, қудратли ҳиссий муносабат, нолакорлик, нолакорлик ва дард... шулар эмасми, зиёкор қалбга маърифатли куч-қудрат, гайрат бахш этаётган омиллар?..

Бошқа бир устоз олимлардан бири Иброҳим Гафуров «ҳар икки йилда биттадан китоб нашр этиб турган» деб хайратини яширмаган эди. Ваҳоланки, бунинг ажабланарли жойи йўқ, ахир ҳозиргина санаб утилган куч-қудрат ва гайратларга тула кунгил соҳиблари... келинг, фикримизни давом эттириш учун Иброҳим Гафуровнинг Навоий таърифидаги мақоласидан яна бир кўчирма олайлик: «Унинг куйга тулган юрагида, онгининг нури қаватларида, «Ез! Ез!» деган садо тинимсиз такрорланади. У юрагининг шу гузал амрига буйсунади».

Бу сузларни Иброҳим ака узига қарата еки узиде келган ҳолат тасвири сифатида ёзганга ухшайдилар. Чунки зиёкорлик умрининг мазмунига айланган инсон ҳар қандай маърифатли қалб эгасидан шундай шиддатли, сермахсул меҳнат ва

самарани талаб этади. Зиёли одам электр қуввати ишлаб чиқараётган ускуна янглиг тиним билмай ишлайди.

Кейинги йиллар ўзбек насрида интеллектуаллашув тамойиллари кузатилаётгани ҳақида сўз юритганда Иброҳим Гафуров «Мансура»ларини тилга олмай илож йўқ.

Жанр сифатида «мансура» атамаси йўқ. Иброҳим аканинг насрий асарлари шеър эмас, эссега ҳам ўхшамайди. Эҳтиросларга тўйинган тафаккур ёхуд тафаккурга тўйинган нозик қалб кечинмалари деймизми, ҳар қалай адабиётимизда мансура жанри оммалашди. Бу сўз турфа лугатларда «зафарли», «голиб», «сочма» маънолари билан изоҳланади. «Навоний асарлари лугати»да «насрий», «прозаик» деган маънони англатиши ёзилган.

Мунозара уйғотиши мумкин булган бошқа мулоҳаза шундаки, сўз юритилаётган мансуралар-чи, улар шеърый ҳодисами ёки насрийми?

Мансураларнинг барчасида лирик қаҳрамон эҳтироси тепчиб туради. Мансуралар қаҳрамони — синчков эҳтирос! Воқеий сюжет булмагани сабабли мансураларнинг яхлитлигини таъминлаш оҳанг ва ритм «зиммаси»га тушади. Шу аломатига қўра (баъзан шаклига қўра) мансуралар шеърга яқиндай туюлади. Лекин насрда ҳам оҳанг ва ритмик кайфият тасвири биринчи уринга чиқётганини, у сюжет вазифасини утаётганини ҳам унутмаслик керак. (О. Мухтор, О. Отахон, Н. Эшонқул, Ш. Ҳамроев каби носирларимизнинг қатор асарларида бундай ҳодисани бемалол кузатиш мумкин.) Иброҳим Гафуров кунглига маъқул тушган бирор куй оҳангини муайян мансурада сўзга солишга уринган булиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Бу фараз нечоғли асосли эканлигидан қатъий назар мансуралар моҳиятига яширинган мағиз, мавзу прозаинг «нони»! Ихчам қатра даражасидаги мансураларда ҳам, «Абдулатиф», «Бобораҳимнинг сариқ гуллари» сингари ҳажман йирик мансураларда ҳам лирик қаҳрамон нияти шеърга ё сиғмайди, ё шеър қолипига жойлашолмайди.

Эҳтимол, муаллиф уларни росмана насрий асарлар шаклида баён этиши ҳам мумкин эди. Бироқ у узлигини ифода этишнинг айнаи шу услубини танлаган ва танлаган йулида гоҳ фавқулдода, гоҳ бундайроқ даражадаги мансуралар битаётган экан, бу ёғи тамомила муаллифнинг ихтиёрига ҳавола.

Иброҳим Гафуров мансуралари осон ўқилмайди, осон ҳазм қилинмайди. Айрим уринларда муаллифга, «мансурангизни тушунтириб берсангиз!» дея даъво қилгиси кслади ўқувчининг. Чунки, воқеабанд мансураларда ўқувчи диққатини сюжет «тутиб» турса, фикрлар сочма-тароқ келганда, қутилмаган ассоциациялар уйқашуви идрок этишини мушқуллаштиради. Зеро, мансураларда муаллиф «мен»и тўла ҳурлик мақомига кўтарилади. У ҳеч нарса билан ҳисоблашмайди, балки фақат ўз эрки, ўз руҳий ҳаловати учун ёзади.

Буюк Гегел, одамзод тарихи эрк-озодлик тўйғусининг ривожидан иборат, деган эди. Зиёли одам мудом шу тўйғунинг ривожлантириш йулларини излайди, турли шакл-шамойилларга қўл уришдан тап тортмайди. Негаки, ўзи шахслик мақомига етишса олманган кишининг авомни афкорга айлантириш йулидаги уринишлари зое кетади.

Ватанимиз мустақиллиги ўзбек зиёлиларига тамоман янги фаолият майдонини яратди. Яширишнинг ҳожати йўқ, 91-йилгача оқ-қорани таниб улгурган зиёлиларимиз шўро даври ариқларидан тўйиб сув ичишган, ўша сувнинг «отли» молдаларини узларича кашф этиб, мадҳиялар ҳам тўқишган. Мамлакатимизнинг сиёсий мустақиллигидан сўнг янада мураккаб босқич — тафаккур, онгу шуурдаги шўро сарқитларидан халос булиш босқичи бошланди. Президент И. Каримов, «Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади», деганида ўша сарқитлардан тезроқ поклана олган, узидagi бор куч-гайрат ва истёъдоби ватаниннг бугунги манфаатига сафарбар эта оладиган кишиларни назарда тутган эди.

Маънавий етуклик ана шу янги даврга, даврининг янги талабларига мослашишга тақозо этди. Шахс етуклиги ана шу мослаша билишда уз ифодасини топди.

Иброҳим Гафуров узидagi бор зиёлилик салоҳиятини истиқлол хизматига сафарбар этди. Узини-узлигини топаётган халқнинг илгор вакили сифатида етук жамоат арбобиغا айланади. Тажрибали зиёли («Зиёли» сўзига нисбатан ҳам «тажрибали» сифатини қўллаш мумкин экан!) энди халқнинг жуда кенг оммаси мустақилликни онгли идрок этишини истамоқда. Жамият аҳлида кузатилаётган айрим

сусткашликка тоқат қилолмаяпти у, чунки ундаги завқ ва шиддат, пафос давр узгаришларидан ортда қолиб кетишни мутлақо оқлай олмайди. Халқни янгиликдан чучимасликка ундайди, онгни эски тушунча қалаваларидан халос этишга даъват қилади, ҳар бир фуқарода жамиятга узини фарзанд деб тушуниш ҳисси шаклланмоғини истайди.

Заррача шубҳа йўқки, Иброҳим Гафуровнинг жамоат арбоби, бош муҳаррир сифатидаги фаолиятида у кишининг адиблик, олимлик, таржимонлик тажрибалари жуда-жуда қўл келмоқда.

Ўзбекистон «Тўғри сиёсат билан ечиб бўлмас тугунларни ечди. Тўғри сиёсат билан говларни уз йулидан улоқтириб ташлади. Тўғри сиёсат йулларни яқин қилди, бегоналарни дўстга айлантирди. Ва ҳамиша уз кучига таянди. Ақл-заковатига ишонди».

Бу ҳам тўғрилиқни, дўстлиқни, ақл-заковатни беҳад кадрловчи зиёкор инсоннинг мулоҳазалари. Иброҳим Гафуров қалб қатларидаги маърифат зиёси билан айна шундай тўғри йул излашда, кенг оммани тўғри йулга бошлашда давом этмоқда...

Устознинг қутлуг ёши баҳонасида табрик мақоласи мулоҳазалар, таҳлиллар, мунозараларга айланиб кетганини ҳам сезмабман. Бир чеккаси тинимсиз меҳнати, қалами ва сузига садоқати билан ёшларга ибрат бўлаётган Иброҳим аканинг ҳаш-паш дегунча 60 ни уриб қуйганларига ишонгим келмайди. Қолаверса, устознинг, «Ойбекнинг шеъри ҳақида суз айта олмақлик учун унинг порлоқ сузи қадар маънан юксалмоқ қанчалар шарт!» деб ёзганлари ҳаёлимни бирон лаҳза тарк этмади.

Ушбу истиҳолада «Иброҳим Гафур» дея аталмиш ўзбек зиёлиси феноменини қисман тадқиқ ва таҳлил этишга уриндим...

Иброҳим Фахруров

Куз Ўртининг софтоби

Кузнинг сузлари

Нисоланар сузлар — ороланиб сузлар, маънос бўлиб сузлар,
таслим бўлиб сузлар,
бағримга бош қуяр қатор булишиб —
аёлга ухшаб қолар сузлар —
қора қуш ёмгирида ивиган, бўртган, тиниқ тортган аёл шундай булар.
Шундай булар бағрингда не замон етилган сузлар
қаноатли аёлдан гузал аёл бўлмас —
мен шундай қонё-қаноатли сузларни кучаман —
упаман, эркалаб-эркалаб етаклайман —
кўксим майдонларида от чоптирар сузлар, чавгон уйнайди сузлар
Сузларнинг кўксидан тизиллаб отилар сутлар
мен ичолмайман
лек
бола каби
сузлар олдида ожизман: толибман, ошиқман, бандаман сузларга.
Қора қушлар утишар
қуюн тортишиб,
нисоланар сузлар кузги бодринг каби кўм-кўк, карсилдоқ, —
мен уларни бағримга босаман
муқаддас нима бор сузлардан ортиқ.
Койноддан янграб тушган суз
Болам —
муқаддас нима бор
сўзингдан ортиқ!

Бир бугин оҳанг

Қора қушлар келди. Дарахтлар саргайди.

Осмонларни шопирар қора қушлар
Шалолодек отилиб,
шалолодек қуолиб ҳаволарни тоширар қора қушлар —
Эгамнинг донишмандлари.
Уларга бир неча куй берди Аллоҳ. Куп эмас, фақат бир неча.
Фақат бир неча оҳанг билан яшамоқ лаззатин берди.
Шу қисқа куй билан яшарлар асрлар.
Миллионлаб йиллар утар,
куйлари узгармас
Худо билан сўзлашарлар,
арзи ҳол қиларлар шу содда бир бугин тилда.
Одамга океанларча сўз берди Аллоҳ,
лек табиат қошида лол турар одам,
сўзлай олмас.
ва яшар океанларча сўзлар ичра беркиниб,
чалкашиб, толиб, қоқилиб.
Билмас:
нега ўзи бор?
нега бор қарга?
нега ўзи қон тўкар?
нега қарга шоп-урар?
Океанларча сўзлар мажолсиз
Саволлар жавобсиз.
Худойим,
қаргаларингни севмас,
еқтирмас одам
Шунинг учун
қаргаларинг
кулиб утарми
то абад
одамларингдан!

Томчи

Боғда кеч кузнинг гуллари купиради. Ёмгирлардан, тунги шабнамлардан, сахар кезнинг салқинларидан гулларнинг ранги тиниқ тортади. Гуляпроқлар юпқа тортади. Ҳарир япроқларда эса кундузнинг зиёси, қуёшнинг нурлари узгача товланади.
Биллурий бу шоҳона рангларни юрагимга қуяман.
Ҳидлари димогимга шарбатланиб киради.
Куксим ноаён нашъаларга тўлади.
Ишкомлардан узумлар залворли осилади.
Севаман узумнинг чўнг ёғдули куксини
юзимни босаман муздек муаттар узумвошларига
Токнинг тирик кўкраги қаншарим, бурнимга тегиб
сарин ҳаёт бағишлар —
нимага қиёсласам экан бунинг роҳатини?
буйсира қизларнинг юзларидай ипак десамми,
ё найсон ёмгири каби шаффоф, бокира?
Бурнимни эзиб босаман узумнинг осилган баркамол кўкрагига.
Онамни эслайман.
Онамнинг ҳиди келади узумнинг талқонлаб қотган гулларидан.
Соғинч ҳидларига чуқаман.
Мен кўзда гуллар купирганда,

боғлар етилганда
ор қилмасман юзимни
олмаларга, узумлар, шафтолилар, бошоқларга босмоқдан.
Улар эгилиб, солланиб, малаклардай маъсума ишқини ҳада этади менга.
Боғларнинг етилган буйларини севаман, боғлар буйини...
Соғинган бағрига чўмамман.
Онамнинг буйи келади боғлардан.
Ва сингиб кетаман боғларга
Бир томчи сувдай.

Ватандошларим

Мана шулар —
менинг ватандошларим,
бошқасини қайдан оламан.
Уй солишни севишар
туй қилишса, қувишар,
аза келса, туришар,
вазминликни суйишар —
мана шулар —
менинг ватандошларим,
бошқасини қайдан оламан.
Офтобликка аста чиқишар,
жаҳон билан секин сурашар,
эҳтиётни унга ярашар —
мана шулар —
менинг ватандошларим,
бошқасини қайдан оламан...
Жиқ бўлиб кетдим фикр чопқинларида
Тун-кун олишар фикр азаматлари,
ақл алллари узар асрий занжирларни,
азамат жанглардир — фикр жанглари,
жиқ ҳул буламан чопқинларида.
жанг қиламан узини танимас
узини таниган, албатта
танийди Худони.
Худони таниган йўлни йўқотмас.
мана шулар —
менинг ватандошларим,
бошқасини нима қиламан...

Алвидо, хусумат!

Авзойи бузидди ҳавонинг
ҳозиргина порлаган ранглар сунди,
бузариб осмон, бузарди гир айланган уфқлар,
мен танимас шамоллар юмалоқ булутларни итқитар тоғлар
бошига
заранг кўнглим юмшайди булутлар билан оқиб тоғ зирваларига
туялардай булутларга миниб ҳаёлим —
ҳайратланар,
ҳавасланар,

эриб кетар
уз юртимнинг бошида.
Зарра бўлиб томаман
энг тоза ерга.
Хаёлимнинг булутлари
егдилар,
егдилар,
ва ганимнинг гувалаклари эриб кетдилар.
Шиддатланган хонин гайрлик етмас маррага!
Хайр, ганим!
Оҳ, мунча юрагинг тор,
мунча кичкина бошинг!

Товус

Қавс кирди. Богимдан тароват кетди. Саргайиб шивирлашар
дарахтлар.
Ер ағдариб куксим қизийди. Маймунжон ейман ариқ лабига утириб.
Лаззатли маймунжон шира бойлар тамогимда. Уткир тиниқ, танги ма-
заси кукрагимга ҳузур бўлиб оқади. Жуда майин тукчалари
қитиқлар лабларимни.
Қора қумғонда шақиллаб сув қайнайди.
Тудаланиб келган булутлардан бир-икки томчи ёмғир ташлайди.
Куз аста-секин шиддатга кирар. Ҳамма нарсаларга сулим ранг берар.
Маймунжон егач, чой ичгим келмай қолди.
Туш будди. Йигилиб келишар турт ёши утаётган одам. Уларни ҳали
қари деб бўлмас. Лекин буйинларда пайлар маюс осилар ва овозлардан
кетар шира, шаҳдамик. Уларни қари деб бўлмас, лекин қовоқлардан
сув қочган, рангсиздир ранглар.
Фақат сузлар маънилик. Гаплар осуда. Беозор ва бари ўтмишдан қилар
ҳикоя.
Друстим қарс этиб кузак олмасини бир тишлади. Сунг анчагача утирди
жагини ушлаб.
Қаргалар келаёттир.
Шунгиб учаёттир.
Қарга фасл.
Биздан олисда солланиб бог йулидан ўтиб борарди товус.

Нақш олма

Кимсасиз бог йўли. Тупроққа думалаб ётар иккита қип-қизил олма.
Кафтим билан авайлаб олманинг юзини артаман:
ярақлаб кетади
қизили яна қизил бўлади,
тарами яна тарам бўлади,
Яллиги яна яллиг бўлади.
Томогим қақраган. Куз уртанинг офтоби куйдирди мени:
томогим қақради.
Чоғландим қип-қизил олмани емоққа.
Негадир... қизгандим, шу қип-қизил олмани нафсимга қурбон қилмоққа.
Чунтагимга солдим. Нега сақладим олмани? — деб уйлаб бордим.
Фақат қизганишми? Фақат келгани учунми нафсни тияр пайт?

Билмадим,
Сал утгач, англадим:
бу олмалар... ухшар эди набирамнинг нақш ёноғига...
Қалбимни шу олма ичига жойладим.
набирамга олмалар тортиқ этаман
Нима бор бундан ортиқ?..

Интизорлик

Бурчақда ўлтирар —
таржима қилинмаган сўз —
мунгайиб,
увишиб —
бурчақда ўлтирар қалбга киролмаган сўз —
юз минг йил қинидан чиқмаган бебаҳо ханжар —
қалбимга киролмаган сўз.
Ҳеч кимса меҳмонга чақирмаган сўз —
ҳеч кимса душманга айтолмаган сўз —
ҳеч кимса ёрига шипшимаган сўз —
ҳеч кимса дустини юпатмаган сўз —
бурчақда ўлтирар —
юртининг
элининг
миллатнинг
манглайини оқартмаган сўз —
увишиб,
қунишиб,
миқ этмай ўлтирар —
бурчақда ўлтирар —
дунёдан бегонасираган сўз
У уз илоҳий томчисини кутар —
кутар ўз Одамини.
Неча аср бўлса ҳам кутади.
Замон-замонлар кутади —
қалбга кирмаган сўз.

Эҳтирос

«Мен хафа бўлдим», дейсан мудом —
жуда яхши кўрасан, тавба, хафа бўлишни —
ориқлаб кетасан бирон дам агар хафа бўлиб турмасанг,
нақадар —
эҳтирос билан айтасан бу сўзни
ва сенга ҳар дамда топилиб туради сафаблар ҳар турли
рангоранг
шу сўзни айтмасанг,
яхши кўрмасанг шу сўзни нима қилади?
Хафачиликларга алишиб утирасанми ноёб умрингни.
Сен ўзинг ҳеч кимни хафа қилма.
Сен хафа қилма ва —
мақтанма —
«мен хафа бўлдим» деб!

Юрт

Узингни четта олиб турсангмикин, жигарим,
балчиқларни ийлаб келаётганлар ўтиб кетсинлар.
Узингни четта ол,
лойга ботган думларини чир-чир айлантириб, утиб кетишсин
суронлар солиб.
Ўтиб кетсинлар, чеккага чиқ.
Янги балчиқларни ийлагали шовқинлаб, лунжларини шишириб,
карнайлар чалиб, ошиқиб боришар.
Четта ут,
Суз кор қилмас бу издиҳомга
Ҳавасинг келмасин уларнинг илҳомларига ва
солган томларига.
Четта чиқ. Бирпас, бирпас, бирпагина четта чиқ.
Сенинг вақтинг эмас.
Қурқаман уларга қушилиб, сурон солиб, сен ҳам кетиб қоласанми деб!
Сокин оқшом тушди,
Ер юзида ҳеч ким қолмагандай, сукунат.
Жаннатнинг шабадаси эсиб келаётир.
Тузон, туфон босилди.
Издиҳом излари йулардан аста ўчди. Шамол супуриб кетди васваса-
нинг изларин.
Замин узра ҳеч қачон балчиқлар булмагандай. Ўтмагандай одамзод
ботқоқлардан. Юрмагандай ёвуз издиҳомлар.
Мангунинг сарин шабадаси қолди,
Сен қолдинг —
кузим қароси —
юртим.

Иқдош ЭҶИБЕК

УМРИ МАЛҲАМ

Достон

Бир замонлар бир мамлакатга халоскор сифатида кириб келган «шунқорчилар» ҳар қандай босқин пайти бўлганидек, юртни булғайдилар, оқибатда бузилиш ва хасталиклар бошланади. Баҳодир Бунёд Буюк Ҳаким ҳузурига йул олади...

...Одамлари зўр, полвон,
Уйнаб-кулиб яшаркан,
Ўз юртин ҳур пайтига
Бу мамлакат ўхшаркан.
Бахт, барака ва қутдан
Омад кук нур тушаркан,
Мангу баҳор бу юртда
Буюк Ҳаким яшаркан.
Ҳаким уйин атрофи
Одам билан лиқ тула,
Аянчлидир оҳ-воҳи,
Бири сил, бири мўла.
Булар тоғлар, чуллардан
Ошиб, қистаб келганлар,
Узоқ-узоқ эллардан
Шифо истаб келганлар.
Буларнинг орасида
Ҳамюртлари бор экан —
«Шунқорчилар» зарбидан
Тан-жони озор еган.
Гуё дунё ишлари
Шу ҳовлида мужассам.

Бемор кўпдир.
Ҳаким бир.
Озор кўпдир.
Шифо кам!
Бирок, дунёдан кўра,
Одилроқ бу остона.
Ҳаким дил — малҳам, урар
Меҳри билан хастани.
Бу — яъни, Бунёд бориб
Олди навбат қаторни.
Ҳаким тез ишлар ҳориб,
Сурар ҳар кунгул зорин.
Энг аввало хуш калом,
Салом, яна хуш калом...

* * *

— Ассалому алайкум!
— Ва алайкум ассалом!
Исму шарифинг... ўғлим?...
...Илик, ҳаттоки, аъло
Қаршилар уни Бобо.

Ҳакимнинг ҳар сўзидан,
Нурли юзу кўзидан
Ёғиларди улуглик,
Дилдан тавоф қилгулик.
Кўриши билан Бунёд,
Ғамлар тарқаб кетгандай,
Гўзал экан-ку ҳаёт,
Муродига етгандай,
Ётсираш, бегоналик
Йўқолиб кетди бирдан.
Камтарлик ва донолик
Йўқолмас тақдирдан.
Инсон кўнгул мангу шод,
Мангу чарақлар ҳаёт!
Камтар, буюк инсонни
Кўрган — бахтли ва обод!
— Энди бошланган жигар,
Ҳозир...

Мана...

Вассалом!

...Бунёднинг қорнин силар,
Тил тагин «кўрар» ...Тамом.
Парҳез...

Гиёҳ...

Маслаҳат...

Боқиб турар бир муддат.
Кейин қулиб,
Дил хушлаб,
Томирин кўрар ушлаб.
— Ҳеч гапмас.

Ёшсиз.

Юрак —

Қувватга кириш керак —
Сал парвариш қилингиз,
Жигардан «қутул» дингиз».

Энг муҳими бу эмас,
Сизда асаб чарчоғи,
Сайрни қилинг ҳавас,
Соф ҳаво кўнгул доғин
Қувар,

тозалар,

ювар —

Гўё энг зилол сувлар
Каби равшан қиладур,
Хайр!

— Раҳмат! Ташаккур!

* * *

Беш дақиқа...
Бор-йўғи,
Равшан қилган ҳавомас,
Сувмас,
дору
шифомас,

Бўлмаса гар дил чуғи —
Инсон меҳри, ҳиммати,
Хаста бўлур
жон,

кўнгул,

Беш дақиқа қимматин
Беш асрдан зиёд бил.
Беш кўнлик эмас дунё,
Беш дақиқа экан-ку.
Утган умрим бари оҳ,
Гулмас, нуқул тикан-ку.
Ҳар дақиқа,
Ҳар кўни,
Эл деб
Ғам чекдим ортиқ.
Бироқ, нима қилолдим,
Не қилдим элга тортиқ?!.

* * *

Шу уйлар оғушида
Сайр этар ҳар кечқурун.
Тунлари у тушида
Юртин кўрар — бағри хун.
Болаликда билмасди,
Югурарди шод, хуррам.
Асло парво қилмасди.
Нима Ватан?
Недир ғам?
Аста-аста англади,
Шод пайтлар юрт билинмас,
Ондай,
соғлик каби,
Қўлдан кетса,
Инграб сас —
Қўшиқларинг ғам бўлар,
Алам булар баётинг.
Ҳаётингда кам бўлар,
Балки азиз нажотинг.
Лекин, барибир Бунёд
Бардам тортиб борарди.
Юрт деб қилар муножот —
Кимгадир елборарди.
«Кўп ўқидим, тингладим,
Барибир бу билганим
Доноларнинг қошида
Гардча экан — англадим.
О, бу тигли андиша —
Эл деб ёндим ҳамиша.
Элим, аввал ўзимни —
Уйғотай дил кўзимни.
Демак, Ҳакимга яқин
Боришим керак олдин,
Билай, недир табобат,
Эл шифога зор беҳад.

* * *

— ...Майли, соғайиб қолдинг,
Энди ўзимга олгум,
Этибсан илм ихтиёр,
Оллоҳ бўлсин мададкор,
Илм сари йулласин,
Зур луқмонлар қўлласин,
Шифокорга муносиб,
Юлдузинг жуда иссиқ...

* * *

Табобот илмин Бунёд
Тез урганиб бормоқда.
Қараб Ҳаким бўлар шод,
Ҳатто қойил қолмоқда.
Нозик дил,
Ўткир ақл,
Кўп чеккан озорларни.
Энди Бунёд мустақил
Қарайди беморларни.
Бир гал ғалат воқеа
Дил қўлфин оча олди.
Содир бўлди ажиб кун,
Мангу ёдида қолди...

* * *

Бунёд сўзлади тўлиб
Халқининг дардларини,
«Шунқорчи»га қўл бўлиб
Қолган зур «мард»ларини.
Қурбон бўлиб тахтига,
Бойликка бўлиб қурбон,
Тупуриб эл бахтига
Айш сурган сохта полвон —
Лашкарбоши, қўмондон,
Вазир, нозир, кўп посбон,
Бўлгулик амалдорлар,
Мансабпараст беорлар,
«Шунқорчи»га хушомад
Қилиб, орттирган давлат.
Ўзгартган кийим-тўсин,
Ҳатто гўдагин исмин
Био, Сино, Чино деб,
Юрар мудом суяк еб.
Бу «шунқорчи» юзсизлар
Ҳар галда таъма қилар,
Сизни қўтқардик бизлар,
Деб доим таъна қилар.
Кўп одамлар соддадил,
Учиб юрар ташвиққа.
Тарғиб қилишар нуқул,
Ишонар бетовфиққа.

Бойлик орттирмоқ учун
«Ёрдам» қилган айёрлар,
Элимни қилиб тутқун,
Айлади кўп беморлар.
Ҳаром-ҳариш ишларга
Кўппа-кўндуз берилган,
Қўл силтаб ташвишларга
Ҳокимона керилган.
Гоҳо ярим ялонғоч,
Юҳодай баднафсу оч,
Не дуч келса йўлида,
Неки тушса қўлига,
Фарқсиз ҳалолми, ҳаром,
Еб битирар батамом.
Шу сабабми эл-юртда
Ошиб кетди хасталик.
Олиб келишган бирга
Турфа хил шикасталик.
Касалликлар...
Қилиқлар...
Яна не кўргуликлар.
Кекса демай,
Демай ёш,
Аёлми ё эркакми,
Чумилишар аралаш,
Кечми ёки эртами.
Хаста бўлар балиқлар,
Булғанади ариқлар,
Дарё, сой, шаҳарликлар,
Оғришар қишлоқликлар.

* * *

... Бир кун, бир анжуманда,
Айтди Бунёд туманга,
Сайилмиди, ё байрам,
Тўлиб кўксига алам,
Ҳазаб билан сўзлади,
Ҳатто кўплар бузлади —
Тўйиб кетдик, бўлди деб,
Сабр-қоса тўлди деб.
Одам кўп, давра ҳам кенг,
Ҳала-ғовур бўлди денг.
Ёш бошинга шум савдо
Солдинг, деганлар қанча,
Фалокатнинг домида
Қолдинг, деганлар қанча,
«Исёнқору, ҳақ қани,
Кўрқмас, шердил халқ қани?!
Қани, зур гурур, имон,
Тушунсанг-чи, оломон?!»
Э, деб кўплар қўл силтар,
Яна қанча бадгумон...
«Раҳна солдинг дўстликка,
«Шунқорчи»лар ёрдамин

Унутдингми дүстим-а,
Шундай гамхур, ҳамдамни!»
«Шунқорчи»лар эмас-ку,
Халоскор Шунқор эди!»
«Йуқолмасди ҳаттоки,
Елгиз Шунқор бир девор!»
Халқ шундай пароканда...
Тарқалишиб кетдилар.
Бунёд дилини шундан
Қувончлар тарк этдилар.

* * *

Тун.
Оила,
Дастурхон.
Бир ваҳима ногаҳон.
Қасир-қусур.
Тақа-туқ.
Эшик урилар қаттиқ.
Бузишдилар эшикни,
Киришди беш-ўн киши.
Барвастаю келишган,
Қурол тақиб олишган.
Бундайлар ўз отасин
Қилгин десалар қатл,
Ҳақ отага болтасин
Кўтариб борар дадил.
Жамулжам оилани
Тинчидан айирдилар.
Беш-олтиси Бунёднинг
Қулини қайирдилар.
Вайрона эсхонаси —
Қотиб қолган онаси.
Хотин қаргай-қаргай-а
Уғил, қизин бағрига
Босиб ёшин тўкади,
Бошин пастга букади,
Кўрмай деб,
Кўрмасин деб —
Болалар кўрқмасин деб,
Қараманг деб, қарайди,
Кўзда ёш ялтирайди.
Кўз олдида жаллодлар,
Калтак...
Ҳаёт...
Мамотлар...
Болаларнинг кўзича
Отасини урарди.
Ёш олмайин кўзига
Бунёд қаттиқ турарди.
Қўндоқларнинг зарбидан
Қалтираб кетса ҳам тан.
Чидаб ҳар бир тавққа,
У турарди оёқда.
Ниҳоят кўндоқ билан

Бунёд бошин ёрдилар.
Бунёдни, оилани
Қора қонга қордилар.
Бардам бўлинг, дер Бунёд,
Онаси, боласига.
Чиданг дейди, чайқалган
Уйи, оиласига.
Ниҳоят тилга кирди,
Сарҳади бор тоқатнинг.
Юзини мағрур бурди,
Уларга боқди дадил:
— Жаллодлар қулоқ солинг,
Сурамайман мен шафқат.
Чавақланг, қатл қилинг,
Уйимда эмас фақат.
Болаларни қолдилинг,
Қолдилинг оиламни.
Арз қиламан вазирга,
Қирдираман ҳаммангни!
Купчилик билар эди,
Қариндош эди вазир,
Қаҳри тошни ёрарди,
Югурар эди зир-зир:
Мулозимлар, куллар ҳам,
Саройдаги «гул»лар ҳам.
Бироқ худди шу вазир
Юборган жаллодларин:
— Ҳибс қил, майли улдир,
Қон қилгин ҳаётларин!
Анжуманда сўзлаган
Бунёднинг ҳар бир сўзи
Найза — шоҳни кўзлаган,
Шоҳ — огоҳ.
Уйнаб кўзи —
Вазир булган безовта;
Фитна деб уйлайди шоҳ,
«Шунқор»чилар қўлида
Шоҳ, ахир, бир кўғирчоқ!
Мендан кўнгу қолар деб,
Амалимдан олар деб.
Вазир юборган жаллод,
Қариндош ҳам энди ёт.
— Каттасига айтмайсанми,
Ким қуйибди, лаънати,
Сенга шоҳни, давлатни,
Қоралашни, оқлашни,
Эл-улусни ёқлашни.
Элу юртга мададкор,
Шунқорчилар халоскор.
Дўстлик санга ёқмаса,
Дилингда нур оқмаса,
Мана, кўр, — деб онасин
Ва хотинин чопди-ку!
Бунёд кўзин беркитди,
Қули билан ёғди-ку.

Яна қўлин қайириб
Бойлаб, қўзин очдилар.
Болалари чириллаб,
Уй бурчига қочдилар.
Олти яшар ўғлини
Тутиб боғлаб қўлини,
Теппага қайирдилар,
Қамчин билан урдилар.
Тилдилар товонини —
Туз тикдилар. Жониңи
Ачитиб кетаверди,
Суяқдан ўтаверди.
Буни кўрган тўрт ёшар
Қизи қўзини ёшлар,
Чириллайди, йиғлайди,
Бунёд бағрин тиглайди:
— Йиғламагин, жон қизим,
Қурқмагин, ширин сузим,
Аканг мард, сенинг аканг,
Чидайди оғриққа ҳам.
Қиз бўлсанг-да эрдай бўл,
Қасос олгин, ганимдан.
Қасос олсанг ганимдан,
Рухим ҳамда жонимдан
Оғриқ йитгандай булар,
Армон кетгандай булар.
Ясовуллар, жаллодлар,
Боғлар Бунёд оғзини.
Ўгли илиғлик турар,
Тилар энди тизини.
Бунёд унсиз тўлганиб,
Турдию калла қилди —
Тепди уларни қониб,
Уч-тўрттаси чузилди.
Уч-тўрттаси бирлашиб
Боғлар Бунёд оғгин,
Янада ваҳшийлашиб,
Булут босиб сиёгин.
Энди навбат қизига,
Бири босиб тизига,
Жажжи-жажжи бармогин
Синдириша бошлади.
Қизалоқнинг ингроғи...
Жаллодларнинг қийноғи
Бунёд дилин тошлади.
— Не иш келар қўлингдан,
Қайтмайсанми йулингдан?!
— Йуқ! —
Деди Бунёд
кучли.
Ҳуши танидан учди.

* * *

— Дилим беҳад вайрона,
Шундай дарвеш, девона

Булдим йўлга равона,
Йўл олдим сизга устоз!
Волидамдан айрилиб,
Қанотларим қайрилиб,
Гоҳ йўлларда тайрилиб,
Йўл олдим сизга, устоз!
Бунёд эдим, барбод булдим,
Ғаму аламга тўлдим,
Гоҳ саргайдим, гоҳ сўлдим,
Йўл олдим сизга, устоз!
Айрилиб қиз, уғлимдан,
Ёрим — дили чўғлимдан,
Жудо бўлиб элимдан,
Йўл олдим сизга, устоз!
Вайрон бўларман, дедим.
Хор-зор уларман, дедим,
Умид қўлларман, деди,
Йўл олдим сизга, устоз!
— Ё фалак!
Вафонг қани?
Бир жонга,
Бир инсонга,
Битта қобил меҳмонга,
Шунча жафонгми сани?!
Ғамгин кунгул уйини
Бир кун обод қиларсан.
Ёлғиз сезма узингни
Қиёматли боламсан!
Бир кун ўксук элингни
Болам, қуп шод этарсан.
Шифолаб эл дилини
Бахтлар бунёд этарсан.
...Истагимдан зиёда —
Кун кўргайсан дунёда.
Элингга йўл олгайсан,
Дуо қилиб қолгайман.

* * *

Йўл узун, йўллар узун,
Яшнаган чўллар узун.
Энди бу йўловчи шод —
Ва ғамгин қўллар узун.
Дунёга келиб одам,
Тотиб қанча-қанча ғам,
Бўлса ҳамдард бир дуо —
Эсдан чиқар бор алам!
От чопар,
Шод-шод чопар,
Дам олар,
Бот-бот чопар,
Соҳибидан ғамли эл
Куч олар,
Шифо топар.
Йўллар йўргалаб чопар,

Суллар сирғалиб қочар,
Унғлар ўраниб қолар,
Чуллар чўзилиб толар.
От чопар, туғидан
Ўрлар узилиб қолар.
Йуллар уралиб чопар,
Бели буралиб чопар,
Суллар сурилиб чопар,
Тоққа урилиб чопар.
Тоғлар айланиб қолар,
Боғлар бойланиб қолар.
Бошқа отлар, туялар
Йулда қолиб боради,
Тепаликни қиялаб
Белбоғ солиб боради.
Чопонини тўшайди,
Гоҳ йўлларда чарчайди,
Толми бирор арчани
Паноҳ олиб боради.
Дору гиёҳлар териб,
Ширин умидда эриб,
Гоҳо куксини кериб,
Чопиб, қолиб боради.
Дардли инсон — мард инсон
Ва аҳдли жумард инсон,
Неча дарахт, неча жон
Лип-лип қолиб боради.
Шодумон чарх ургайлар,
Уни мовий кўргайлар,
Тиниқ кўкда тўргайлар.
Мовий нолиб боради.
Узун-узун турналар,
Қизил кўкиш турналар,
Бир-бирига уланар,
Арқон солиб боради.
Йулини тўгри солар,
От жонивор йўргалар,
Бош уриб ел сирғалар,
Толиб-толиб боради.
Еллари дириллайди,
Оловдай гуриллайди,
Чарчаб қолган шамоллар
Бу утда зириллайди.
От авжини олди, деб,
Йуллар йулда толди, деб,
Шоддир Бунёд баҳодир,
Юрт қуриниб қолди, деб.

* * *

Мана, юрт остонаси,
Кимнинг кулбахонаси?
Куйманишар одамлар,
Уймалашар мотамдай.
Юзларида зил ғамлар

Чўктирмоққа гуё шай,
Демак, одамлар ночор —
Ҳануз юртда ғусса бор.
Ўз-ўзидан тўхтар от,
Олгандай юрт ҳидини.
Қол-аҳвол сўрар Бунёд,
Салом берар ютиниб.
Кўнгул кулфатни сезар,
Недир буларни эзган?
«Достони узун бунинг»,
Уф тортиб деди бир чол.
Хуллас, бизлар қариндош —
Уйда бемор кўп беҳол.
Бунёд ижозат сураб,
Ичкарига киради.
Беморнинг бошин ўраб,
Кўплар йиғлаб турарди.
Не-не азоблар билан
Беморга уннар Бунёд.
Болаларин қотили —
Бемор. — уша... бир «жаллод».
Яъни, жаллоддан баттар,
Уша ясовул ётар.
Улимнинг тиғи ботар,
Сўнги кун дардин тортар.
Ёрмоққа у шайлади,
Даркор асбоблар тайёр.
Бир ўспирин айланди —
Қўлида болтаси бор...
Жарроҳлик истеъдодин,
Бор илмин ишга солди.
... Бемор омон.
Оломон
Қолди бу ишдан ҳайрон.
Болта кутарган бола
Зумда кўздан йўқолди.
Бемор келди ўзига,
Боқди табиб кузига.
Балки танимас эди,
Эҳ-ҳе, қанча бош кесди.
Қанча-қанча инсонни,
Қийнади қанча жонни.
Лекин ушбу хасталик
Сабабкори Бунёддир —
Тепган эди ушанда,
Қовугига жаллоднинг.

* * *

Мамлакатни Бунёднинг
Довруғи тутиб кетди.
Қанчалар бенажотнинг
Жонига шифо етди.
Қанча шаҳар, қишлоқнинг
Беморларин соғ этди.

Бойми ёки қашшоқнинг
Димоғларин чоғ этди.
Бирдай қарар бекми у,
Деҳқонми, омборчими?
Ёмонми, кекчимми у,
Яхшимми, «шунқорчи»ми?
Бари бирдай ожиз, зор,
Бериб бўлмас ҳеч озор.
Шифога муҳтож, хордир —
Ўз номи-ла бемордир.

Қолаб минг-минг андиша,
Бу гапларни хув уша —
Болта тутган ўспирин
Тинглар эди жим туриб.
Кунглу меҳрга тўлиб,
Келганди шогирд бўлиб.
Орада не гап утган,
Отасидан эшитган.
Шогирдликни ўтинган,
Ота-бола тутинган.
Уялиб узр деган,
Мен сиз билан қоламан,
Болангизнинг ўрнига
Мен тоабод боламан!

* * *

— Қушиқ битар эмишсан,
Улуглаб элимизни.
Қутул бундай ташвишдан,
Эмлагин келиб бизни.
Бунда шоҳона базм,
Бахшилиқ ҳам қилгайсан.
Қушиқ, рақс ва назм...
Бош табиб ҳам бўлгайсан.
Эл нима, куйгин элни,
Сарой — бахт, дарров келгин,
Фаришталар бундадир,
Бунда байрам кундадир.
— Ҳазратим, қуллуқ, аммо.
— Нима?
— Кечиргайсиз, кечгайсиз,
Битта қошиқ қонимдан.
— Гапир!
— Қирқ кун муҳлат бергайсиз,
Ундан сунг жоним билан.
— Нечун?
— Гиёҳ йигмоқлик учун.
— Рухсат.
— Раҳмат!
Қуллуқ, он ҳазрат!

* * *

Бунёднинг елкасига
Тоғ қулади, оғир тоғ.

Жонажон ўлкасидан
Яна кетмоқ...
Ҳижрат, оҳ!..
Шогирдларин ярмини
Қолдириб ўз юртида,
Ярминни олиб жунара
Ҳақимнинг ҳузурига.

* * *

— Сенинг бошинга болам,
Билгандим ташвиш тушар.
Эли чекканда алам,
Эр бошига иш тушар.
Одам тўллаб — лашкарни
Жунатмоққа қурбим бор.
Аммо, ҳеч қачон ҳарбни
Кўрмаган ҳур юртим бор.
Бизнинг юрт фуқароси
Биласан, урушмаган.
Ўзга юртни ҳеч босиб
Олмаган, юришмаган.
Аммо, дўстнинг бошига
Иш тушса қочган номард,
Биз ҳам қараб турмаймиз,
Ҳа деган ҳам бир мадад.
Аммо, Ганжиравонга
Кумак сураб бормак шарт.
Йўлга бўлгин равона,
Ганжнинг шоҳи одил, мард.
Вазири дўстим, мактуб
Битиб, кумак сўраймиз.
Сен келгунча биз кутиб,
Одам тўллаб тургаймиз.

* * *

Ганжиравон элининг
Шоҳи Бунёд юртидан,
Бунёд умид чулининг
Баракаси қутидан
Ҳаёлига сув томиб,
Ташна кирди бу элга.
Дилида орзу ёниб,
Яшнаб кирди бу элга.

* * *

Ҳаста шоҳни даволаб,
Шодлик берди бир олам:
— Хўш, қариндош экансан,
Тилагин тилагингни.
Ҳаммамиз ҳам бандамиз,
Очавер юрагингни.

Бу сўзлардан қувониб,
Умиддан қувват олиб,
Бунёд айтди: — Мен мадад
Сўраб келдим, он ҳазрат!
Қариндошлар хору зор,
Элимиз тамом абгор,
«Шунқорчи»лар касридан,
Омадсиз ҳамда бемор.
Йуқ деманг, лашкар беринг,
Пул эмас, аскар беринг!

Бунёд эл дарди учун
Ялинди ҳам ёлборди.
Шоҳ хўп деди,
Дил бушаб —
Кўзларига ёш олди.

* * *

Бунёд лашкари билан
Элига кириб келди.
Қишлоқларда нутқ сўзлаб,
Йулларда елдай елди.
Меҳнаткашлар берилиб
Тинглади Бунёд сўзин.
Уни йулбошчи билиб,
Тикдилар умид кўзин.
Берилиб тингладилар,
Куйлади, англадилар.
— Эй, менинг азиз элим,
Умидим, кўзим, кўлим,
Кўшигим, куйим сўлим,
Кўзгол! Кўзгол!
Ишга басма-бас келдик,
Омадга чапдаст келдик,
Наҳот пастга паст келдик,
Кўзгол! Кўзгол!
Болалар хаста, бемор,
Оналарга турмуш дор,
«Шунқорчи» обод, эл хор,
Кўзгол! Кўзгол!
Енгмоқ дилда аҳд бўлсин,
Зур ғалаба шарт бўлсин,
Қайтганлар номард бўлсин,
Кўзгол! Кўзгол!
Элга толе ёр бўлсин,
Юрт обод, бедор бўлсин,
Оллоҳ мадакор бўлсин,
Кўзгол, Кўзгол!

* * *

Эл отланди, кўзголди,
Сарой сари йул олди.

Карвон кучгандай бўлди,
Кучалар элга тулди.

* * *

Буюк Ҳаким аскари,
Ганжиравон лашкари,
Саройни қуршаб олди,
Лак-лак одамнинг бари.
Чексиз, сонсиз, саноксиз,
Исёнкорлар адоқсиз,
Сарой илож тополмас,
Эшикларин ёполмас.
Кулга олинди подшо,
Ночор сарой, салтанат.
«Шунқорчи»лар ноилож...
Озод бўлди мамлакат...
Бу ишни ҳар ким бидмас,
Ҳар ким кўлидан келмас.
Бунёд буюк исёнкор,
Режаси элга мадор.
Бунёд чуқур уйларди,
Эл аҳволин биларди.
Ҳаким...
Ганжа... дусларсиз,
Эл нима ҳам қиларди?!

* * *

Қайсидир замонларда,
Кўп узоқ томонларда,
Эл шундай қолган омон,
Бўлган буюк кўзголон!

* * *

Узоқ яшаб кўп уйлаб,
Китоблар битди табиб.
Хаста элни шифолаб,
Кўшиқлар айтди табиб.
Мангуликнинг дориси —
Битта малҳам кашф этди,
Малҳамларнинг сарасин,
Диёрга сепиб кетди.
Бу юртда унган гиёҳ
Малҳам бўлиб кўкаргай,
Ҳатто бошқа юртларнинг
Озорини кўтаргай.
Бу диёрда ҳар инсон
Усибди бўлиб полвон,
Эслашаркан Табибни,
Умри малҳам ҳабибни...

Шемирбек

Қисса

Йўл буйидаги супа

— Сиз айтсангиз бўмайдими, ахир. Отам биззи ҳаммага кулки қиватгила-ку! Ҳа, кучада утиришам сал эви билан-да!

— Утирса утирипти-да... Ё сенларга куча етмай қолдими? Отанг борақан утирипти.

«Дум» — Бойқишлоқнинг адиридаги қабристон. Угилни қабристон сокинлиги босди шекилли, бошқа сузга утмай ишига кета қолди.

Угилни онага бетлантирган асли ота. Қолаверса, полвоннинг янги чиқарган «қилиги». Мамат полвоннинг бу «қилиги» Мапрат ачанинг ҳам жон-жонидан утиб кетган булса ҳам болаларига сир бермай, чолиннинг тарафини олиб келарди. Чоли — Мамат полвон эса, бундан беҳабар. Кучада, дарвозаси олдидаги супада утиргани-утирган.

Унинг супада қилар иши — кун буйи хаёл суриш.

Хаёллари отидан айрилган дамларига етганда беихтиёр тиззаларини кучоқлаб, бошини унинг устига қўяди. Бундай пайтларда Мамат полвон супадалигини, нафақат супадалиги, балки Бойқишлоқдалигини унутади. Утган-кетганни ҳам сезмайди. Саломлар аликсиз қолаверади.

Унинг хаёллари оти билан доврўқ таратган дамларига етганда, беихтиёр ёнбошлаб олади. Утган-кетганни эса ким булишидан қатъи назар, ёнига чорлайверади. Улар билан гаплашгиси, чой ичгиси келиб қолади. Уй томон овоз бериб, чой чақиради. Мапрат ача эса, чолиннинг кучада чой ичишидан жаҳли чиқади. Жаҳли чиқса-да, лекин чойсиз қўймайди. Келинидан чиқаради.

Баъзан эса, чоли чақирмаса-да, узи чиқиб келади. Кичкинагина чойнак, бир жуфт пиёла, сочиқ кутариб чиқади.

— Яхши утирибсизми? — деб кунгил сураб ҳам қуяди.

От хаёли билан утирган Мамат полвон кутилмаганда кампирини қуриб, хурсанд бўлиб кетади. Хурсандчилик билан бўлиб кампирининг нолишини унутиб: «Узингам утир», дейди.

Чолининг меҳрибончилиги кампирнинг ҳам уйида уйлаб чиққанларини унуттиради.

— Вой, гап бумай қосин, кўрганлар нима дейди?

— Нима деса дер!

— Уйга кира қолсак бумайдими?

— Йуқ! Бумайди.

— Нимага?

— Сиқилиб кетаман.

Кампирнинг чолига раҳми келиб, беихтиёр унинг ёнига чуқади.

Чойнак оқ. Пиёла оқ. Унинг устига ташлаб қуйган сочиғи оқ. Буни-сининг яқтак-иштони, унисининг куйлағи оқ. Оқ. Оқ. Оқ. Энг муҳими, ҳар иккаласининг кунгиллари оқ. Уларни Бойқишлоқнинг оддий чолу кампирлари эмас, фаришталар дейсиз.

Мапрат ача утиришга утиради-ю, узини ноқулай сезади. Бирдан болаларининг гапи ёдига тушади. Чолининг кунглини олиб, «йўл»га солмоқчи бўлади:

— Отаси? Шу утиришингиз эпми? — дейди оҳиста.

— Нимаси эпмас? — дея норозиланади Мамат полвон.

— Ҳарқалай катта куча. Еш-яланг, хотин-халаж утиши бор.

— Э, онаси, у сан айтган оқсоқолдан ийманадиганлар қоптими?

Мамат полвон ҳақ! Буни Мапрат ача ҳам билади. Билгани учун ҳам оғзига мум солади. Қулидан келгани уларга Оллоҳдан инсоф тилайди. Чолининг ҳали замон намозга киришига умид боғлаб, астагина урнидан туради. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, чоли пешин намозига киради-ю, намозини ўқиб бўлибоқ, яна супага чопади. Мапрат ачага ҳаммасидан ҳам шуниси алам қилади. Узини босолмай:

— Нима бало, уйингиздан илон чиққанми? — деб юборганини узи билмай қолади.

Бу, албатта полвонга оғир ботади. Лекин бир сўз демай қаҳрланиб қарайди. Кампири хатосини сезиб, уни тузатишга шошилади:

— Жойин қилип, чойин дамлап, кутуп утурупман. Худога шукр деп енбошлап ётиш урнига, яна кучага кетвотганингизга куяман-да, отаси?

Мамат полвон кампирининг бир поғона паслаганидан эмас, ҳар қалай қарашларида нимадир қолганлигидан бироз кунгли кутарилади. Шундай бўлса-да, олдинги оҳангда:

— Бу суппанг нима-ю, у суппа нима? — дея пинак бузмай яна паккасига чиқиб кетди. Мапрат ача эса, «Энди то узи сурап кирмагунча чой дамлап берип бумман», — дея тўнини тескари кийиб, уйида қола берди.

Инсонни овутадиган нарсалардан бири — иш.

Мапрат ача чолидан ололмаган учини энди ишдан олади. Келинининг «будди»си-ю, «мен қилиб қўя қолайин»ига кўнмайди. Ҳовлида куймаланаверади, куймаланаверади... Ташқарида эса...

Қоқ туш. Гир этган на бир шабада бор, на кимир этган бир жон. Қишлоқ осуда. Узоқдан Қорасувнинг шовуллаши элас-элас келиб турибди. Мамат полвон белбоғи билан елиниб узоқ-узоқларга термулади. Термулади, термулаверади... Бу чоли қўрмагур, уша томонда нимани кўради? Нимага тикилади? Ҳеч ким тушунмайди. Сураганлар ҳам аниқ жавоб ололмаган. Кампири неча бор «Шу томонда нима бор узи?» —

дея сўраганда, ҳар сафар, «Сан нимани билардинг?» деган жавоб олган. Мапрат ачанинг кайфияти яхши бўлса, «Сиз билсангиз бўлди», ёмон бўлса «Ҳаммасини сиз биласиз, сочим оқарсам ман ҳеч нарса билмайман», деб койинишдан нарига ўтмаган.

Мамат полвоннинг ҳовлисини қўшниларниқидан айтарли фарқи йўқ, эл қатори Бойқишлоқни оралаб ўтган йўлнинг ёқасида. Битта фарқи, икки-уч ҳовли қаршисида қўшнилари йўқ. Йўлнинг шу жойи пастлиқ бўлгани учун уй-жой қилинмай, экин майдонича қолаверган. Йўл бўйидаги ариқни ҳамма қўшниси билан шериклашиб чопса, Мамат полвон бир ўзи чопарди. Унга бу иш малол келарди. Унинг учун шу йигирма-ўттиз қулоч ариг чопишдан кўра, аравага от қўшиб Наманган ёки Учқўрғонга бориб келиш осонроқ эди.

Аравакашлик асли унга ота касб эмас. Чунки отасининг замонида колхоз бўлмаган. Бойқишлоққа аравакашлик колхоз билан бирга кириб келди. Буларнинг колхозлари вилоятда номи чиққан, ўз оти билан «Намуна» эди. Раиси Сонсизбаевнинг саводи озмунча эмасди. Тил билгич эди. Қайсидир юртлардан саман отлар олиб келди. Мамат полвон шу отлардан бирини бер, деб куп югурди, раис рўйхушлик бермади. Отига қизиқиб аравакашлик қилди.

Саманларининг иккаласи ҳам бир-биридан қолишмас эди. Мамат полвон пургон аравага икки саманни қўшиб, қарвонбоши бўлиб борарди. Унинг ўша пайтлардаги обрусси, ҳозирги «камаз»чилардан муқаддамроқ эди.

Кечаси отларни отхонага боғламас, бедапояга қўйвориб, юлдузлар билан суҳбатлашар эди. Колхознинг ҳамма юклари ана шу араваларда ташиларди.

Мамат полвонга, айниқса, аравада Бойқишлоқнинг тупроқ кўчаларидан беда босиб ўтиш завқли эди. У отларининг кучига ишониб, бедани босаверарди. Беда гарам бўлиб, симёғоч баробар бўлиб кетарди. Қамчисининг урмасига қўшиб, беш қулочча қилиб олганди. Унинг беда олиб ўтишини маҳалла болалари сабрсизлик билан пойлашарди.

Мамат полвоннинг араваси кўриниши биланоқ бевош «беда ўтрилари» ўзларини дарвоза панасига олишарди. Беда гарамини паналаб бориб кўчага беда «экишарди». Мамат полвон эса кўчада тушиб қолаётган бедалардан тахминлаб қамчи урарди. Кўпинча қамчи мўлжалга беҳато тегиб, болаларни ҳайратга соларди. Уларнинг назарида, Полвон қандайдир сеҳрарга айланарди.

Қайтишда бўш араванинг қоқ ўртасига тик туриб олган Полвон болалар олдидан голибона, қаттиқроқ от чоптириб ўтарди. Оғир юқдан ҳалос бўлган саманлар бир-бири билан ўйноқлашиб, чопишар экан, гуё томошабинларга нафақат ўзларини, полвонни ҳам куз-куз қилаётгандек болаларнинг завқини тоширар эди.

Ана шундай кунларнинг бирида, нима бўлди-ю, колхозга трактор дегани келди. Дастлабки пайтда ундан чўчиб, ҳуркиб юрган отларнинг иши бора-бора анча енгиллашди. Бахтга қарши, раис алмашиш ўйини ҳам тезлашиб кетиб, ҳаммаси техникага зўр берди. Ҳаммасининг фикру хаёлида пахта бўлиб, бедазорлар камая бошлади.

От жониворлар билиб техникадан ҳурккан экан, кундан-кунга отларга иш қолмай борди. Аравалар бирин-кетин отхонадан чиқмайдиган, аравакашларнинг уйлари олдига оилаб отга қўшилмай ётадиган бўлиб қолди. Бориб-бориб ёппасига дала-тузни техника эгаллади. Раислар отларни сотишга, ҳатто сўйишга рухсат бера бошладилар.

Йилдан-йилга тўйлар улоқсиз ўтадиган бўлди. Йилдан-йилга одамлар уловсиз бўла борди. Мамат полвон ҳам кўпчилик қаторига қўшилди...

Асли Мамат полвон кучага, кучаки, дарвозаси олдадаги супага оти-
дан айрилганидан сунг чиққан эди.

У уйдан чиқиши биланоқ Турдиобод ва Хуморобод адирлари кури-
нади. Бу бепоён адирлар чузилиб бориб, Почча ота ва Буспи тоғларига
уланиб кетади. Уйдан чиқа солиб ана шу бепоён адирларга тикилади.
Утлаб юрган йилқиларни излайди. Адирлардан адирларга илтижоли тер-
мулади. Ҳеч булмаганда от миниб, қуй боқиб юрганларни кўргиси
келади.

У адирлардан от излай-излай, тоғларга утади. Гарчи куринмаса-да,
тоғларда от борлигини билади. Қирғиз отдан воз кечмаганлигини сеза-
ди. Унинг кунгли тоғ ортида юрган йилқиларга кетади. У тоғ ортида
юрган отларни қалб кузи билан кўради.

Саратон булишига қарамай, тоғ чуққилари оппоқ. Тоғларнинг ана
шу оппоқ чуққилари унга саман отлари бўлиб кўринади. У термулаве-
ради, термулаверади. Ҳеч тўймайди. Термулишни ҳам қўймайди. Отла-
рини уйлайди.

Унинг ёлғиз овунчоги — шу!
Унинг ёлғиз совунчоги — шу!
Унинг ёлғиз «ёпинчоги» — шу!
Унинг ёлғиз «қоқинчоги» — шу!
Унинг ёлғиз тоқинчоги — шу!
Унинг ёлғиз топунчоги — шу!

Колхоздан от кетди. Қишлоқдан от кетди. Далалардан от кетди.
Адирлардан от кетди. Куча-қўйдан от кетди. Ундан ҳам от кетди.

Энди, фақат от ҳақида уйлашгина қолди!
Энди, фақат от ҳақида сўйлашгина қолди!
Энди, фақат от ҳақида йиғлашгина қолди!
Энди, фақат от ҳақида қуйлашгина қолди!

Йуқ, йуқ, отлар кетмайди! Йуқ, йуқ, отлар қайтиб келади! У аниқ
ишонадики, отлар бир кун қишлоғига қайтиб келади. У аниқ ишонадики,
отлар адирларига қайтиб келади. У аниқ ишонадики, отлар бир кун
кучаларига қайтиб келади. У аниқ ишонадики, бир кун унинг уйига ҳам от
қайтиб келади. У аниқ ишонадики, бир кун унинг уйига ҳаёт қайтиб
келади.

У ҳали қишлоғида отлар кишнашини кўради. У ҳали адирларида
отлар кишнашини кўради. У ҳали кўчасида отлар кишнашини кўради. У
ҳали отхонасида отлар кишнашини кўради.

Фақат, умр вафо қилса бас!
Фақат, умр вафо қилса бас!!
Фақат, умр вафо қилса бас!!!

Супадаги суҳбат

Мамат полвоннинг хаёлини йўл четига келиб тўхтаган машина бу-
либ юборди. Полвон куз қири билан ўзига томон келаётган алпқомат,
урта еншлардаги йигитга қараб қўйди. Енбошлаган кўйи кунглидан: «Ту-
зук йигит. Қўли куксида, машинасини секинлатиб утади. Халққа яқин-
да, шопирдан чиққан. Шопирлигида бир ўзи моторри олиб қўйиши —
Бойқишлоқда достон бўлиб кетганди. Ҳа, бу куч билан буқани йиқитса
булади», деган уй утди. Шу аснода «Ассалому алайкум,

полвон ота!» дея совхоз директори унинг ёнига келди ва туядай гавдасини букиб, қушқуллаб сўрашди-да, чордона қуриб утирди.

Мамат полвон сал қимтиниб, алик олди. Дилида «Нишоновни дуди бор хумпарда, ишқилиб ёмон кўздан ўзи асрасин», деб қўйди.

Директор бўш эканми, ё чолга ҳавасландими, у узатган чойни пиёлада бир қўр айлантирди-да, бамайлихотир хуплади. Чол гайратланди, дилидагини тилига чиқарди:

— Ху-у! раис бопсан-да, полвон!

Мамат полвон гарчи қишлоқнинг улутларидан бўлса-да, фақат кўнглига яқинларнигина сенсирайди. Директорни сенсирашни эса ҳамқишлоқликдан ташқари, яна полвонлиги туфайли.

У ҳам қувлик билан:

— Раисдан қайтим кам? — деди.

Полвон эса ўйлаб ҳам утирмай: «Камликка каммассан-ку, лекигин раис ҳаммассан-да!» деди.

Кенг манглайли, чўяндай қоп-қора Иброҳим Мамат полвоннинг дангалчилigidан роҳатланди. Чолнинг чоққини супаси янада ёришиб кетгандай бўлди.

— Раис бўлиш учун совхоззи колхоз қилиш керак-да!

— Унда-ку, зур бўларди-я! — деди Мамат полвон тоғу тошлар-у, адирлар томон бир қараб олиб, унинг қаршисида утирган директор Иброҳим эмас, унга колхозни, от тула кўчаларни қайтариб бергувчи муқаддас кишидек кўриниб, ширин-ширин хаёллар босиб кела бошлади. Кўзларига тушиб турувчи суяқ қошлари кўтарилиди, юзлари ёришди. Қадрдон адирлари томон юзланди. Полвон ўзини-да унутди. Иброҳимни-да унутди. Иброҳим унинг хаёлига халал бермади. Мамат полвон ўзи билан ўзи бўлиб: «Колхоз зўрийди!» деди.

Директорнинг бу содда полвонга меҳри товланди. Унинг кўнглини кўтаргиси келди-ю, «Колхоз зўрмасди!» деди.

Мамат полвоннинг бошига гурзи тушгандек бўлди. Қаршисида утирганга қаттиқ қараб: «Э-э-э!» деди-ю, оғзига келган Иброҳимни тутатиб юборадиган гапини тўхтатиб қолишга куч-қувват топди ва «Сен қайдан биласан?» деди.

Иброҳим хурсанд ҳолда: «Биламан-да!» деди. Буниси олдингисидан ҳам кўпроқ ботган бўлса-да, полвон ўзини босди. Ёшини ҳисобга олди ва: «Китопдан ўқиганинг ҳисобмас, бола-м-м», деди. Аслида эса, «Бола» демоқчийди.

Иброҳими қўрғур уни «болам»идан куч олди ва яна «Ўша сиз билган колхозам зўрмасди!» деди.

Мамат полвон бор қаҳри билан қаради-ю, яна бир бора аяди: «Қўрган мен биламанми, эшитган сен?» — деди.

Айтмоқчи бўлгани Мамат полвонни хурсанд этишини аниқ билган директор яна бамайлихотир: «Мен ҳали гапириб бўлмадим, давомини эшитмайсизми?» деди.

Иброҳимнинг бундай оҳангда гапириши Мамат полвонга менсимётгандек, «Сен нима билардинг?» деяётгандек туюлиб, «Буларни ҳаммаси бир гур», деган қарорга келди-ю: «Эшитадиган жойи қолмади. Чойи ич!» деди.

Полвонда пайдо бўла бошлаган хурсандчилик зумда йўқолди. Иброҳим ўз ўйлари билан бўлиб, худди олдинги оҳангда яна:

— Колхоз зўрмасди! — деди.

Тамом. Полвон энди аямайди!

«Оммо, шу ёшга кириб, одамда бунақа адашмагандим. Ху...»

— Маниям гапиртирасизми?!

Иброҳим чаққонлик қилиб қолди. Мамат полвон охирги марта кечирдими, ўзи ҳам билиб-билмай «Қани гапир-чи?» деди.

Иброҳимнинг қизиқ одати бор. Мақсадини тушунтирмақчи бўлса, бир сўзни ушлаб олади-да, неча бор қайтариб такрорлайверади. Биринчиси, асл мақсадда айtilса, кейингилари беихтиёр, фикр жамлаш учун айtilади. Бундай пайтларда у гапининг суҳбатдошига қандай таъсир этаётганига эътибор бермайди. Чунки унинг фикри-хаёли айтадиган гапидан бўлади. Худди шу мақсадда яна бир қайтаради.

Мамат полвоннинг илгариги даври бўлганда, мана бу қаршисида утирган киши совхоз директори эмас, ундан каттаси бўлгандай иккинчи марта қайтармаган буларди. Мамат полвон негадир, ушандай ишни ёшига муносиб билмади, гарчи ҳозир ҳам бир йигитнинг кучи бўлса-да, «шайтонга ҳай бера қолди». Иброҳимнинг қўлидаги пивлага қаради. Мақсади чойини ичиб бўлган бўлса, фотиҳа қилиб, уйига кириб кетмоқчи эди. Иброҳим ҳам чойига қаради. Чойдан бир хуплаб, гапининг давомини айтди. Полвон кўзига тик қараб турган йигитни яна бир бор тухтатиб қололмади. Иброҳим бамайлихотир:

— Колхозамас, колхоззи колхоз қилган сиздай покиза, ҳалол одамлар зуриди! — деди.

Мамат полвон нима дейишини билмай қолди. Чунки Иброҳим ҳақ эди. Уша пайтда бирга ишлаганларининг деярли кўпчилиги Иброҳим айтганидай ҳалол, пок одамлар эди. Мамат полвон енгил тин олди:

— Бўлса... бордир.

Мамат полвоннинг кўнгли олдингидай ёриша бошлади. Иброҳимни яна ўзига яқин ола бошлади.

— Ҳа, бор гапинг шуюкан-у, мунча чўздинг, аччиқ ичақдек!

«Аччиқ ичак» сўздан кейин «Мабодо ота-буванг темирчи утмагани» демоқчи бўлди-ю, бирдан қаҳқаҳа отиб юборди.

— Э, хумпар, сандан бекорга хафа бупман-у! — деди гуё тилла топгандек севиниб. Мамат полвоннинг бу гапи Иброҳимга «Санам одаммисан, сендан хафа бўлиб бўладими?» деган маънода етиб борди.

Иброҳим бошланишига бузаринди, орқасидан оқаринди, қолишига қизаринди. Иброҳимдаги бундай ўзгаришларга Полвон эътибор ҳам бермади. Иброҳим ҳам сездирмасликка ҳаракат қилиб «Нимага?» дея савол берди. Мамат полвон бамайлихотир жавоб берди.

— Ҳа-а, сани каттатанг темирчи утган-ку! — дея лукиллаб кула бошлади. Чолнинг мақсадини тушунгач, Иброҳим ҳам қўшилишиб кула бошлади. Мия-мияларигача дам олгандек бўлди. Мамат полвон кулгидан ёшланган кўзларини белбоғи билан артаркан, Иброҳимдан сўради:

— Биласанми?

— Ушандай каттатом бўлади-ю, билмайми?

— Унда тузуксан! Ҳозир дуппи кийиб юрганларнинг кўпи отабуваси ҳақида билгани битта-иккита бўлмаса, билмагани биттасиниям билмайди.

Мамат полвон ҳақ эди. Аммо Оллоҳга минг бора шукрларким, Иброҳимнинг дупписи ҳаққоний дуппи эди. У етти пуштини беш қўлдай биларди. У шу хусусиятидан хурсанд бўлиб кетдими ва ё Полвонни хурсанд қилмоқчи бўлдими, ўзи ҳам аниқ билмаган ҳолда:

— Устаҳол каттатом Николаёйи сулкавойини шарт синдириб ташлаганаканлар! — деди.

Иброҳимнинг бобоси Устаҳол устани ҳаддан ташқари кучли бўлганлиги-ю, Николаёйинг сулкавойи билан боғлиқ ҳангомани Мамат полвон ҳам биларди. Билса-да, билмади. Билмаса-да, билди. Полвон Иброҳимнинг ана шу гапидан гайратта келди, ёшлиги қайтиб келгандек бўлди. Узини мана шу норгул йигитга тенг олди. Бироз қитмирлиги тутди.

— Йуге, сулкавойийа, қандай қилип синдирганакан?

Иброҳим кунглидан «Полвон полвонни куролмаслиги тугрийкан, наҳотки, ман эшиттанин Мамат ота эшитмаган булса? Булиши мумкин эмас!» деган фикр утди ва ҳикоясини журттага шундай бошлади.

— Устаҳол каттатомга дарёнинг бу томонида тенг келадигани йуга-кан. Аммо шоҳнинг душмани шоҳ деганларидай...

У шундай деб Полвонга назар ташлади. Унингча Полвон бу гаплардан сапчиб ўридан туриб кетиши керак эди. Полвон эса, ёқимли муסיқа тинглаётгандек эриб, бошини қуйи солиб, унинг фикрини қувватларди. Иброҳим Полвонни билмаслигидан унғайсизланди. Ўзидан уялди. Олдингидан узгачароқ оҳангда давом этди.

— Каттатомни қирғиз полвони тилини қисиб қўяман деб, бир куни темирчихонага кириб келиб, «Тақанг қанча?» деб сурабди. Каттатом, «Бир танга», дебдилар. Ҳалиги полвон «Мен келаси ҳафтага келаман. Туртта отникини битта қилиб, қулинг ўргилсин тақа ясаб бер», дебди. Каттатом айтганидан ҳам тузукроқ тақа ясаб қўйибдилар. Ҳалиги қирғиз келаси бозор келибди. Тақани қулига ушлаб атайлабми ё ҳақиқатан ёқмабдими, менимча кучини курсатиб қўймоқчи булган булса керак, тақани худди нон ушатгандек иккига булиб, устма-уст қўйиб, яна бир, бора синдириб, турт булак қилиб каттатомнинг олдига ташлабди. Каттатом ҳайрон булиб турса, ёнини кавлаб бир сулкавой олиб, «Ма, пулини! Тақанг асл тақа булмабди», дебди. Дабдурустдан булган бу ишга аввалига каттатом ҳайрон булиб, сулкавойий қулига олибди, кейин жаҳлланиб уни худди қирғиз полвондек олдин иккига, кейин туртта булиб «Сулкавойингам аслмасакан», дебдилар. Шунда қирғиз полвон каттатомга қойил қолиб, «Бу дунёда сан-мандан ташқариси аслмасакан», деб, отини келаси ҳафтасига тақалатиб кетган экан», деб Полвонга қаради.

Иброҳимнинг ҳикояси гарчи аслидан анчагина бошқача булиб кетган булса-да, Мамат полвонга ёқди. Айниқса, уни «каттатом» дегандаги фахрланиши кунглини сел қилиб юборди...

Мамат полвон ҳаволанди. Ҳа, Мамат полвон ҳавасланди. Мамат полвон орзуланди. Қани, энди Полвоннинг ҳам томирлари у тугрикида Иброҳимдай мақтаниб юришса! Унинг полвонлиги ҳам Устаҳоликидан қолишмайди. Мақтанса, мақтангудек! Ҳеч булмаганда Норин воқеасини эслашсаям майлийди.

«Ушанда Мамат полвоннинг роса кучга тулган вақти эди. Улар етти ака-ука улоққа тушишарди. Ака-укадан, ука-акадан тортишмаса-да, бир-бирига ёрдамлашмасди ҳам. Майдон мардники эди. Отаси гарчи улоқ тортишмаса-да, болалари билан теппа-тенг улоқда юрарди. Энди уйлаб қараса, отасидан бахтли одам булмаганакан.

Мамат полвон отасининг учинчи угли эди. Ушанда улоқ Учқурғонда булганди. Бу ёғи Чотқола Ўш, у ёғи Самарқанду Жиззахнинг энг номдор полвонлари келган.

Ушанда омад чин маънода Мамат полвонга кулиб боқди, икки бора устма-уст улоқ ташлади. Совринга туя олди. Эрталаб, улоққа кетаётганида, улоқ чиқаришини кунгли сезди, аммо «Олди-олдиси»ни уйлаганда юраги бир увишиб олди.

«Олди-олди» — бу Наманган воҳасида улоқнинг асосийси булиб, унга улоқ эгалари ҳам хужайинлик қилолмайди. Улоқчининг зури олиб чиқади ва хоҳласа уйига олиб кетади, хоҳласа тўй эгаларига ташлаб кетади. Мамат полвон икки йилдирки, қайда улоққа борган булса «олди-олди»сини олмай қўймасди. Аммо бирор марта булсин уйига олиб келмайди, ҳар сафар қишлоқ гузарига «Нуронийлар» чойхонасига олиб келиб ташларди. Бу ҳол одатий тусга айланиб, «Мамат полвон

улоққа кетди», дейилса, улоққа боролмай қолган катта-кичик улоқчилар уни чойхонада кутадиган бўлишганди...

Омад бир чопса чопавераркан. Бўлмаса, ушанда улоқ билан Мамат полвон уртасига бир от тушиб қолганди. Бир ҳамла билан улоққа қўли етди. Аслида, Мамат полвоннинг қўли улоққа етса бўлди. Қўли етган улоқни бу дерада ҳеч кимга бермаганди. Бу сафар улоқни унгаршига уртадаги отлиқ халақит берди. Унинг халақит бергани ҳам майли-ю, улоқни нариги томонидан яна бир улоқчи ушлади. Ҳар иккиси улоқни тенг ушлаб даврани ериб чиқишди. Мамат полвон улоқчининг кучи ўзига тенг келишини улоқни ушлашидан ва эпчилик билан тақимига босишидан сезди. Ундан улоқни тортиб олишнинг бирдан-бир нажоткори деб отини билди ва отига қамчи урди.

Унинг оти ҳам Маматникидан қолишмай, теппа-тенг чошиб бораверди. Уларни қамраб ҳар икки томонида юз, икки юз отлиқ бораверди. Бу кетишда улоқ қўлдан чиқиб кетиши ҳам мумкин бўлиб қолди. Энди, охири нажот Нориндан бўб қолди. Купириб, букириб оқаеттан Норин Мамат полвонни ёлғиз нажоткордай ўзига чорларди. Мамат полвон ортига қаради. Улоқчилар орасида акаларини кўрди. Ор устин келди. Отига қамчи босди. Яна ортига қараб отасини қидирди. Отаси Маматнинг ниятини сезди. Отаси ҳам Нориндан бошқа йул кўрмади. Мамат полвон ҳам отасини кўрди. Ўнг қўлини кўтарди. Отасидан дуо тилади. Отаси узоқдан юқорини кўрсатиб юзига фотиҳа торди. Мамат ўзича «Оллоҳдан отам сўраб берди», дедию Норинга от солди. Рақибининг юраги дов бермади, улоқни қўйворди. Маматнинг оти Норин сари йулбарсдек сакради. Барча улоқчилар донг қотиб қолди. Отаси беихтиёр «Еттини бири кетди!» деб бошига мушглаб юборди. Фарёд билан Оллоҳга топинди. Маҳдуми Аъзамга солиб, Кучқор отадан суради...

От сувга кириб кетганича анча наридан, биринчи отнинг, кейин Маматнинг боши чиқди. Юраги тилка-пора бўлиб қирғоқда турган отага мадор келди. Отанинг юраги сезган экан, бундан сўнг ҳар қандай ҳолатдаям отнинг боши қайта сувга кирмади. То нариги бетга утиб олгунча улоқчилар нафас олмай, отлар эса ер тепиниб турди. Қирғоққа етгандагина кимдир: «Қаййи полвони?» деб суради. «Намангани!» деди отаси, орқасидан «Бойқишлоққи», деб қўшиб қўйди. Униям орқасидан «Мени углим», деди. Ҳамма «Отасига раҳмат полвонни», — дея дуо қилишди. Шу-шу Мамат полвон деган ном олди. Ушанда Мамат полвонга бу томонга ўтиш учун Учқўрғоннинг кўпригидан яқинроқ йул йўқ эди. Мамат полвон улоқни унгариб кўприкка етиб келгунча, тўй эгаси Ромонбой кўприкнинг ҳар икки томонига унтадан карнайчи қўйиб, поёндоз солиб кутиб олди...

Иброҳим Мамат полвоннинг бунчалар хаёлга берилганини тушунолмади. Ўзича не бир гумонлар билан, «Тугрими?» деб суради.

Мамат полвон Иброҳимнинг овозидан сал довдиради-ю, тезда ўзини унглаб олиб, «Ундаймас», деди.

Иброҳим ўша хаёлига келган фикрга яна қайтадан ишона бошлаган ҳам эдики, анча фикрини жамлаб олган Мамат полвон давом этди:

— Қирғиз полвоннинг тақа сурагани рост. Тугри-ю, бозор-мозори йўқ. Қирғиз полвонни битта қилган айби, отдан тушмай темирчи-устани чақиргани. Каттатонгдан тақани олиб, отда туриб бир қўлида эгиб ташлаган. Унинг асл мақсади кучини кўрсатиш бўлган. Кучини кўрсатиб бўлиб ҳам кетавермай, тангани ўрнига сўлкавой ташлаган, худди итга суяк ташлагандай. Устага шуниси ниҳоятда оғир ботган. Ана шунда каттатонг «Мана шу тақани пулими?» — деб ўзига қайтариб отган. Қирғиз полвони қараса пул ҳимарийиб кетибди. Ушанда каттатонг сўлкавойи мана шундоқ қилиб химариб ташлаганакан.

Мамат полвон дастурхоннинг чеккасини ҳимариб курсатиб, гапида давом этади.

— Унинг кучини кўрган қирғиз полвони каттатонгни кучала еганини сезиб қопти-да, «Нечта кучала ейсан?» деб сўрабди. Каттатонг «Йигирма битта деса, меники сеникидан тўртта камакан» деб отдан тушиб қўл берганакан...

Иброҳим гарчи кучаланинг нималигини билмасаям, бобосининг кучига қойил қолди ва севинчини Полвондан яширмади. «Сиззики бунданам зуракан-ку? Ҳимариш қайда-ю, синдириш қайда? Э, қойил! Мамат ота, энди кучалани нималигини тушунтириб беринг. Кучалангиз нима узи?».

Мамат полвон кучалани қандай тушунтиришни билмай, биров жим турди-да, бирдан эсига келиб қолган мақолдан қалаванинг учини топиб, хурсанд ҳолда: «Кучала еган жойингга бориб тириш», деганини эшитганмисан, полвон?» деди. Эшитган бўлсанг, унинг қуввати шунчаликки, ҳозирги полвонларингга бир, иккитаси кифоя. Тириштириб бир ерга ййгиб қўяди.

— О-о-о! Сиз нечтагача егансиз?

— Мен роса кучга тулган пайтларимда унтадан оширганман.

— Ҳа, сизам чаканамасакансиз, Мамат ота, мени бир нарса куп ўйлантириб юради. Нега отамла каттатомдек полвон бўмадила? Ейишичларига камимаган-ку?

Мамат полвоннинг кунгли тоғдай кутарилди. Чунки суҳбатдоши ёш бўлса-да, ғўрт отаси. Юрт отасики, полвонликка қизиқяптими, демак, Худо хоҳласа полвонлик ўлмайди. Демак, унга полвонликнинг сир-синоатларини айтиб қўйиш керак!

— Иброҳимбек, еган-ичган билан ким полвон бўлибди? Ҳеч ким! Энди, сани оталарингга келсак, оталаринг уқсиб утти. У одам боласини устирмайди. Дунёдаги энг оғир азоб — ўқсиш. Оталарингни қайга борса, «Қулоққи боласисан» деб туртишти. Замонамдан айланайинки, санларга соя солмади. Шукр, санда каттатааларингнинг қони бор. Оммо, бир бутичаликмассан. Яна бир гап борки, «Алл — онадан» дейилган. Отангни онасиям унчалик барвастамасди. Бу гапларри сўраганинг учун айтгим, азаматим. Оммо, хапа бўлиш йўқ!

Иброҳим бу кўҳна чолнинг турмушни, тарихни ўлчовчи ўз мантиқ тарозиси борлигидан ва бу тарози уни ўқитган казо-казо домлаларниқидан аниқроқ эканлигидан ҳайратта тушди. Бу қадар содда, бу қадар аниқ ва ишонарли фикрловчи чолни кеч бўлса-да, топганидан қувонди.

Ҳақиқий курашчи, фақат рақибини йиқитганидан роҳатланмайди. Балки кучли курашчи билан олишиб роҳатланади. Баъзан эса, йиқилса ҳам унчалик алам қилмайди. Чунки билмаганини билиб олади. Бу эса кейинга, келажакка керак. Иброҳимнинг идорада ҳеч ким гапини қайтармайди, унга деярли маслаҳат ҳам бермайди.

Мамат полвоннинг юқоридаги каломлари унинг юрагига ёруғ бўлиб кириб борди, дардига дармон бўлди. Йўқотганини топгандек бўлди. У яна мана шу Бойқишлоқнинг файласуфи билан баҳслашгиси келди.

— Сизларри вақтларингдаям камчилик, тахчиллик бўлганми?

— Э, азаматим, буни бир кам дунё деб қўйибди. Бир кам-а? Буни бошидан утган айтиб кетган. Сан айтган гаплар бутан, аммо бунчалик бўмаган.

— Йў-е? Шу кунлардан яхшимиди?

— Яхшимасди-ю, биз ёмон деб билмасдик. Фарқи шунда. Масалан, мен заифамни «Мана шу нарсани топсангам топиб келасан, топмасангам топиб келасан», деб оёқ тираб туриб олганини билмайман. У пайтларда сабр-тоқат, бардош бор эди.

Иброҳим огир «уф» тортиб қўйди.

— Ҳа-а, гапларим ёқмаяптими? — дея полвон фотиҳага шайланди.

— Ёқмаяптмас, бор гапларни гапиряпсиз. Ҳо ишонинг, ҳо ишонманг, бошқага гапирсам кулади. Шикоят билан келаётганларни гапирса — гийбат булади. Ўзимни айтай. Мана ҳозир ёз. Утган йили қийналганигами келинингиз Худонинг берган куни кўмир дейди. Буям бир муаммо!

Мамат полвон мийигида кулиб қўйди.

— Ишонмайсиз-да! — деди Иброҳим.

— Нега ишонмай? Ишонаман.

— Нега бўлмаса, куливатсиз?

— Кулганимки, уша айтаётганинг, нимаиди?

— Муаммо!

— Биз уни «бош огриги» дердик. Уша сан айтаётганларри онаминг ўзи оёғини осмондан қип ташларди.

— Қандай?

— Қандай буларди, бир бог гузапояни олиб келиб босип, гулдирамазон қиларди. Бизлар чошиб бориб оёқ-қулларимизни товлардик. Ут сал пасайгач, олдига кўмгон қўйиб, тепасига қозон осардила, тўрта тараша ташласа овқат ҳам пишарди, чой ҳам қайнарди. Чугини сандалга соберардила. Овқатни еб олиб, пахта чувиб ё сўта уқалаб ярим кечагача «Гуругли»ни тинглардик. Бу айтганларим ҳаммаси даҳлиззи гаплари, азаматим.

— Ие, оддий арифметика экан-ку!

— Нима десанг — шу! Биз шундай яшаб ёмон бўладик. Биз асосий ишловви ичимизга берардик. Атала бўсаям қўй ёғида қилардик. Ҳозир ҳам кампирим билан шундай тирикчилик қиламиз. Болалар ҳам ёмонмас. Топганини кийиб, ортганини уйига чаплайди. Қиш бўса, печка ёқил бошини иситишади. Мани санга бир ёмон гапим: бошши кўпда иситаверишам ярамайди. Оёқ бўса бошқа гап!

Ҳаёт жумбоқларини ўзига хос йўл билан ҳал этиб, бировга шикоят қилмай шукроналар қилиб яшаётган бу қарияга Иброҳимнинг меҳри товланди. Шу билан бирга ўзининг ишларига Полвоннинг муносабатини билгиси келди.

— Совхозга нима дейсиз?

— Совхозга нима дей? Совхозим яхши дединг-ку?

— Яхши-ю, муаммо куп. Ҳали у йўқ. Ҳали бу йўқ. Итдек ишлаймиз. Йил якуни яна олдингидек.

Мамат полвон унда шунча дард борлигини билмасди. Унинг супага келиб утиришини ҳам совхозни унглолмай йўл қидириб юрибди, деб тушунди. Унга раҳми келди. Ўзи билган йўлни курсатишга шошилди.

— Ота ут, азаматим, унгаласан!

— Худди шундай дейсиз деб уйлагандим. Лекин у сиз айтган замонлар утиб кетди-да.

— Бекорри айтибсан. Замон уша-уша. Одамлар ўзгарип кетти, десанг бу — бошқа гап.

— Сиз ҳам бир томондан ҳақсиз. Лекин энди бу ишларни от эплотмаса керак.

— Йигна минан битадиган ишга жуводдиз ишлатасанлар.

— Купам унчаликмасдир, ота?

— Мана, олайлик сан. Ҳа, майли, санга керагакан. Ҳалиги аграрнинг-чи? Аграном нима қилади? Дала айланади. Унга машина нимага керак? Далага киролмаса. Боз устига шопир ҳам бериб қўйибсан. От овора деганларидек. Ҳа, шундан кўра унга битта от оберсанг, олам гулистон-ку?

— Отга ҳеч нарса керакмасми? Бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув деганлар-у.

— Ман-ку ҳисоп-китопни билмайман, аммо кунглим сезип туриптики, бир техникангни кучага чиқаришга кетган харажатингга ҳеч бумаганда, тўртта от боқса бўлади. Ишонмасанг, бой бойлашаман, бугалтирингга ҳисоплатип кўр. У ёғини ҳисоп-китоп қиламан десанг, қариган техниканни бир ерга оборип ташлашам бир норма иш. От қариса, қозон-товогинг мой. Ана шунақа. Гап очилиб қолди, айтдим. Гапираман десанг, гап кўп.

— Тиллага тенг маслаҳатлар бўлди. Бир ўйлаб кўрайин-чи? Раҳмат. Яқин орада бунақа дам олмагандим. Энди мен турай. Одамларам кутиб қолгандир.

— Майли боравер, азаматим. Сангаям раҳмат.

Мамат полвон дуо қилиб қолди. Иброҳим пиёда кетди, Полвоннинг кунгли равшанлаша бошлади... «Отга кунгли борга ўхшайди. Илоё Оллоҳни ўзи қўлласин. Ёмон кўздан асрасин», дея кунглидан утказиб турганди, дарвозаси очилгандай бўлди. Бу — Мапрат ача эди. У чолининг директор билан шунча вақт нималарни гаплашганига жудаям қизиқди.

Мамат полвон хаёл суриб утирган пайтларида дарвозаси очилишини, кампирининг чақиришини ёқтирмасди. Аммо ҳозирги ҳолатда ана шу дарвоза очган кампири булишини хоҳлади.

Ўйлаганидай кампири экан. Полвон янада тикланиброқ утирди. Кампирининг хурсандлиги юзидан билиниб турарди. У етиб келмаёқ:

— Директор нимага кеганакан? — деди.

— У-бу маслаҳат сурап кепти, — деди мағрурланиб.

Мапрат ача бирдан «Сиздан-а?» деб юборишига бир баҳя қолди. Тил тишлаб, эпланиб қолди. Бушашибгина:

— О-о-о, бояқиш-а? — дея олди. Полвон эса кампирининг гапини тўғри маънода тушунди.

— Нимага бояқиш бўларкан? У раисбоп одам!

Мапрат ачани Иброҳимнинг кимлигидан кўра, уларнинг суҳбати кўпроқ қизиқтираётгани учун ҳам чолининг кунглига йўл топиш учун «Чой дамлаб қайқайми, чол?» деди. Аммо Мамат полвон кутилмаганда: «Чойини уйдаги супада ичамиз», деди. Бу жавоб Мапрат ачани шошириб қўйди. Шошганидан тилига «Йўғ-е, ростингизми, чиппачинми?»дан бошқа калима келмади. Яна айниб қолмасин деган бироз кўрқув аралаш сўзганидан чолининг жавобини ҳам кутмай, чойнакни кутариб уйига равона бўлди. Кира солиб, кумгон осди. Кумгон осиб асносида «Ростмикин, зора инсоф берган бўлса. Инсофга келаман деса ҳеч гапмасакан», дея кўча томонга қаради. Мапрат ача не кўз билан кўрсинки, чоли бир қўлида шолча, иккинчи қўлида курпача билан биратула «кучиб» келаятганди. Уни кўриб кампирининг кунглига не бир ўйлар келди. «Нима бало, директор кучада утирманг дедимикин? Йўғ-е, ўялпими? Унга нима? Янаям билиб буладими? Деса, дегандир. Нима бўлгандаям юртги каттаси!».

Мапрат ача чолининг қўлидагиларни олиб, супага жой қиларкан, чойини қайнашигаям бардоши етмай:

— Иброҳимга нима маслаҳат бердингиз? — деди.

Мамат полвонга эса худди шу гап керак эди. Мабодо у сурамаса ҳам айтарди. У кампирининг бунчалар меҳрибонлигидан ўзини босолмай, гапнинг борини ёш болалардай севиниб айтиб қўя қолди.

— От ол, дедим!

Будди! Тамом! Мапрат ачанинг чойи қайнаб бўлди. У чолининг ҳурматини-да унутди. Дафъатан оғзига келган гапни тутиб қололмай:

— Маслаҳат бумай ўлсин! — деди.

Мамат полвон хурсанд эмасми, парво қилмади. Мапрат ача эса юрагини ҳовучлаб қолди...

Етмиш ёшли йигитча

Мамат полвон кучадаги супасидан уйдаги супасига кучиб кирган куни чолу кампирлар билиб, хурсанду хафа булишган экан. Орадан ҳеч қанча вақт утмай юртбошилар совхоздан совиб, колхозга қайта бошлади.

Кунлардан бир куни Мамат полвоннинг утилари Иброҳимнинг раис булганлиги ҳақида хушхабар топиб келишганда Мамат полвон: «Энди турги бупти. Ўзи нақ раисбопиди!» деб хурсанд бўлди. Кунглида эса: «Ушанда паришталар омин деган экан», деб қўйди.

Бойқишлоққа отлар келиши хаёллари билан ичкаридаги супада умргузаронлик қилаётган Мамат полвоннинг яна тинчи бузилди. У Иброҳимнинг ташрифига куз тутди, лекин ҳадеганда ундан дарак булавермади. Унинг йўлига куз тутат-тутат, охири шундай қарорга келди. «Э, полвон, нимани кутватсан? У сенга ухшаб бекорчимиз? Яхшиси, мундоқ идорасига бориб қўя қолсанг-чи, баҳонада оёгингни чигалиниям ёзиб келасан. Худога шукр, қувватингам илгаригидан тузук».

Мамат полвон шундай хаёллар билан кучага чиқди-ю, уйлаб қолди. «Нима деб бораман? Эсингдами раисбопсан дегандим, айтганим келди дейманми? Демасам, шундай деб уйлайди. Йўқ, бумасакан. Йигитти синдириб қўярканман. Йигитти шаштини қайтаргандан қўра, шайтонни шохини қайирган яхши. Сал олди-кетини йигиб олиб, ўзи келар».

Полвон кучадаги супада мулоҳаза қилиб кўрди-да, уйига қайтиб кириб кетди. Лекин нимагадир Иброҳим бошқа йўқлаб келмади. Балки у ҳам ўзбекона мулоҳазаларга бордими ва ё оддий одамгарчиликни унутдими, бизга қоронги. Ҳарқалай, вақт топиб келиб кетса, чолнинг кунгли кутариларди.

Аммо Иброҳим бир бора уни йўқлаб келмаса ҳам, Полвоннинг ихлоси ортса ортки, сусаймади, чунки бу хушхабар кетидан утилари билан яна бир хушхабар — колхозга от олинганини эшитди.

Мамат полвонга бир хушхабар гуёки ширин бир тушдай туюлди. У қалб-қалбдан бу кунларга етишини сезса-да, яна бир алдамчи туйғу ҳам бор эдики, у хуруж қилиб келганда қўрқиб кетарди. Бундай пайтларда ёлғизгина қўлидан келгани — Оллоҳга илтижо этарди. Балки шу илтижолари ижобат буддимикин? У углидан эшитганларини қайта-қайта сўраб аниқлаштиради.

Рост экан. Колхоз от олгани рост экан. Ростлиги шундаки, у бу гапни тушида эмас, унгида, ўз зурриетидан эшитаётгани. Сиз ҳам эшитаётибсизми?!

— Иброҳим раис колхозга от олдирибди!

Бу полвонга етгита қиздан кейин угил кўрган одамнинг севинчи даражасидаги хушхабар ёки сувсиз саҳрода неча кун йўл юриб чанқоқдан улаётган кишига «Ана, қудуқ! Ана, сув!» дегандек эди.

Полвон углига ишонгач, қалбининг тўр-турудан Оллоҳга шукроналар айтди. Иброҳимнинг колхозга от олгани, бу Бойқишлоққа от олинди дегани-ку!

Полвоннинг юраги ҳаприқиб, тоша бошлади. Кучага чиқиб:

— Эй, мусулмонлар! Эшитдингларми, Иброҳим раис колхозга от олдирибди-и-и! — дея қичқиргиси келди. Унинг назарида, бутун Бойқишлоқ бундан беҳабардай эди. Шунинг учун бойқишлоқликларга жар солгиси, овозининг борича бақиргиси келди.

Полвон кучланиб, туппа-тутри Иброҳимнинг идорасига отланди. У бу

сафар уйида ҳам, супа олдида ҳам хаёлида битта уй — Иброҳимнинг олдида бориш эди. У раисга нима дейишини ҳам олдиндан уйлаб олмади.

Идоранинг олдида беш-ун нафар одамларнинг қораси кўринди. Мамат полвон ўйладики, «Раис йугакан, булар ҳам уни кутишаётган булса керак. Майли, ушалар билан кута турарман», дея бораверди. Уларга етишига йигирма-ўттиз қадамлар қолганида улар ичидан барваста Иброҳиммонанди у томон юра бошлади. Синчиклаб қараса, Иброҳим. У Полвондан олдин: «Э, Полвон ота, келинг. Ҳа, буларкан-у, қаранг қандай ярашиб турибди», дея кучоқ очиб келди. Нимагадир Полвоннинг биринчи марта хурлиги келди. Бу хурсандчиликданми ва ё қаричиликданми ўзи ҳам тушунмади. Иброҳим Полвонни кўриб, «Олдингидан ёшариб кетганми?» дея дилдан утказа туриб супадаги суҳбат, от ёдига келди. У Полвонни хурсанд қилиш мақсадида: «Эшитдингизми, от олдик», деди. Бу — гўё озгини очса, йигиси чиқиб кетишдан қўрқиб турган Полвонга малҳам бўлди. Полвон «Қуллуқ бўсин, қуллуқ бўсин», дея олди. Қулини дуога очди. Иброҳим уни ичкарига, идорасига таклиф қилди, чин юракдан гаплашгиси келди. Лекин Полвон унамади, шу ернинг узидан қайтмоқчи бўлди. Иброҳим Полвоннинг қайтишига кузи етгач, не хизмат булса бажаришга тайёрлигини айтганда, Полвон: «Омон булсанг бўлди. Қўрқмай отларни купайтиравер. От Худодан қирқта ризқ сўрайди. Шундан биттасини ўзига, қолганини эгасига тилайди. Хўп, Оллоҳни паноҳига», дедию қайтди.

Иброҳим кунглининг қаеридир бўшаб қолди. Полвоннинг ортидан хомуш кузатиб турди-да, идора олдида турганлар томон бўшашибгина қадам ташлади.

Полвоннинг аслида Иброҳимнинг идорасига киргиси борида, лекин узидан қўрқди. Кунгли бўшашиб кетишидан қўрқди.

Полвон қандай шиддат билан келган булса, ундан ҳам тезроқ қайтди. Иброҳимни бунчалар осон кўриб қайтаётганига бир қувонди, бир қувонди. Худди, келишилгандек кучага чиқиб турганини қаранг. Полвоннинг қадами тезлашди, кунгли кўтарилди. Лекин уйига боргиси келмади. Чойхонага, ўша ёшлик пайтларида қишлоқнинг барча улоқчиларини боққан жойига боргиси келди.

Чойхонада, ўзи тенгилар йўқлиги учун узоқ утиролмади. Нимадир қилгиси келаверди. Юраги тинчлик бермай қўйди. Уйида ҳам утиролмади. Кучадаги супа ҳам юрак тафтани босолмади. Уйлаб-уйлаб топди. Тўй қилиш керак экан. Тўйни топганидан бироз кунгли жойига тушди. Кампири билан маслаҳатлашмоқчи бўлди-ю, шу заҳоти фикридан қайтди. Яхшиси, қудаси билан маслаҳат қилгани дуруст.

Полвон нафақасидан йиғиб юрган улимлигини кўтариб қудасиникига жўнади. Қудаси Полвонни кўриб боши осмонга етди. Ош қилдирди. Кампирининг оши пишгунча булар ҳам тўй маслаҳатини пиширишди. Қудаси Полвоннинг гапини маъқуллаб утирди. Қудаси Полвоннинг гапини бўлмай, нима деса хўп деганининг сабаби, қудасидан қўрққани. Қўрққаники, Полвон унингча, улимнинг яқинлигини сезиб, тезроқ тўй қилишга шошиляптимикин дея тахминга боргани. Улар ошни еб булиб, фотиҳа қилишгандан сўнг Полвон қудасидан: «Энди, тўёнага нима оборасиз?» деб сўради. Бу кутилмаган савол қудасини анча эсанкиратиб қўйди. Шунча йил дўсту қуда булиб, мол-дунё тўғрисида биринчи бора гаплашиб туришлари эди. Ҳатто, кунглида «Шу учун келганимикин?» дея бироз хафа ҳам бўлди. «Балки, сендан нажот истаб келган булса-чи?» деган гумонга ҳам борди.

Шундай булса-да, оғирлик билан «Ҳа, тўй булаверсин-чи, Худо буюрганини оборамиз», деди. Полвон индамай, қўйнидан пул олди. Ва ҳар бир сўзини салмоқлаб гап бошлади.

— Энди, қуда! Сиз билан шунча йил оға-ини, қуда-анда булиб, сиз озгимиз санга бормади. Оллоҳнинг ёзугига шукрларким, сиззи манга, мани сизга муҳтож қилмади. Аммо ҳозир сиздан бир илтимос, туйга бир той ясашиб борсангиз. Бозорга от-улов оралаб қолти. Ганини бошлаб олсангиз, буладиганини билиб беради. Бир-икки йил еталаб, от қип оламиз. Мана, пули. Бу гап орамизда қосин».

Қудаси Полвоннинг кунгидаги гапларни тушунди. Асли, унинг мақсади отлик булиш-у, туй бир баҳона эканлигини сезди. Кузатаётганда: «Туй қачон?» деб сўради. Полвон: «Той олган кунингиззи эртасига бошлайман. Олсангиз хабар беринг», деди.

Полвон шу ёшга кириб, биринчи мартаба уйдагилардан яшириб иш қилди. Гарчи, оила тартиб-қондасига зид булса-да, тўғри қилган экан. Қудаси ҳам қариганда Полвоннинг кунглини кутармоқчи буддими ва ё элга узини курсатиб қўймоқчи буддими, ишқилиб, Полвон берганига ёнидан қўшиб, той эмас, худди Гуруглининг Гирқўкини эслаттувчи, бир чопқир кук от етаклаб келди. Полвоннинг кузларидан ёш чиқиб кетди. Будди. Полвон отни кўриб, узини унутди. Элга эътибор бермай, отнинг олдига борди. Пешонасини силади. Уринбой билан углини чақирди. Отни қудасининг қулидан ўзи олиб, туй болани миндириб, углига етаклатиб юборди. Угли ҳовлини бир қур айлантриб, сунг оғилхонага боглаб чиқди.

Туй Полвонга қанчалар шодлик олиб келган булса, кампирига шунча ташвиш келтирди. Мапрат ача туенани кўриб, хотин қудасига «Қудамни қариганда нима жин урди?» деди. Қудаси: «Қариганда қилган булса, қудасига қипти-да», деди хижолат тортиб. Орқасидан қўшиб қўйди: «Куп куйинаверманг, чолингиз энди от миниб, улоқ чопармидала. Соттириб юборарсиз, қуда».

Мапрат ача қудасининг кунглига қарамай: «Балоними?» деб юборди. Дейишга деди-ю, унгайсизланиб: «Сиззи гапингизам бир гап, қуда, майли бир гап бўлар», дея ноилож тишининг оқини курсатди. Мапрат ачанинг отдан бунчалар юрак ҳовучлашида, асида жон бор.

Отни Мамат чопарди-ю, азобини Мапрат тортарди. Отни отдек қилиб қишдан чиқаргунча Мапратнинг оёғида оёқ қолмасди. Мамат полвон от билан топган-тутганини ҳар сафар тўғри чойхонага олиб бориб, улоқчилар билан тонготар базми жамшид қуради. Уйига ҳам қуруқ келмас, уч-тўрт тоғора-пақир бир-икки бош қора мол ҳайдаб келарди. Аммо ҳафта утар-утмас, тенгу тушларини бошлаб келиб, уларни сўйиб едириб юборарди. Мапратнинг от боққанига қоладигани — тоғора-пақир, калла-почча, тери-пустақ. Булар учун Мапрат озмунча меҳнат қилмасди. Мамат полвоннинг еяётган ошидан тош чиқса чидаши мумкин эди-ю, отнинг емидан чиқсами?... Худо урдийди! Уша куни Мапратнинг уйи кўйди дейвуринг. Шунинг учун Мапрат болаарига ҳам ишонмай, ёмни ўзи бирма-бир гуруч тозалагандек қўлдан ўтказарди. Қисқаси, Маматнинг ҳам, Мапратнинг ҳам сочини от оқартирди.

Тўйдан кейин Мапрат қудасининг гапини Полвонга айтишга кўп чоғланди-ю...

Соврин

Мамат полвоннинг туй қилган куни — унга от олинган кун сифатида эъзозли булиб қолди. Полвон шу кундан бошлаб отнинг олдига ҳеч кимни яқинлатмай, бомдоддан ҳуфтонгача от билан овунади.

Бахтига оти юввош чиқди. Бу ҳам Полвонга Оллоҳнинг олқиши.

Полвон буни кургани, уйлагани сайин, мингиси келаверди. Мингиси келган сайин, бир гайратига минг гайрат қушилаверди.

Бунинг устига кундан-кунга Бойқишлоқда отлар кўпаяверди. Фалон қишлоқда улоқ бупти, писмадон қишлоқда улоқ бупти, деган бир-биридан яхши хушхабарлар кела бошлади.

Шундай кунларнинг бирида Мамат полвон уйида ёлғиз қолди. Уғилу неваралар ўқишу ишга, кампиру келини тўйга кетишди. Бу кун тўй кампиру келинга эмас, Мамат полвонга бўлди. Полвон гайратининг сўзига кирди, Гиркўкни минди...

Оллоҳга олам-олам оққишларким; Мамат полвон ҳали от миноларкан!

Оллоҳга олам-олам оққишлар билан Мамат полвон аста-аста отини бавлиди.

Оллоҳга олам-олам оққишлар билан Мамат полвон аста-аста ўзини бавлиди.

Ана шундай бахтли кунларнинг бирида ўғли Мамат полвон ҳеч кутмаган хушхабар топиб келди. Туманнинг бу йилги йигини Бойқишлоқда буладиган бупти. Демак, улоқ ҳам булади. Улоқ булгандаям унчамунча эмас, туман улоғи. Полвон улоқни ўзича кўз олдига келтира бошлади. Демак, энг сара улоқчилар келади. «Худо хоҳласа, аломат улоқ булади», деб қўйди ўзича.

Мамат полвоннинг яна тинчи йўқолди. Улоқни ким бошқаришини ўйлади. Улоқни ким ташлаб беришини ўйлади. У ўзича бутун қишлоқ ва туманлардаги дондор кекса улоқчиларни бирма-бир эслади. Эслади-ю, ўзидан катта улоқчи қолмаганини билиб, юраги орзиқиб кетди. Ўтганлар руҳини ёд этиб, қуръон тилолот қилди. Наҳотки, туман улоғи унинг гарданига қолган бўлса? Наҳотки, у бошқарса?! У бошқармаса, ким бошқаради? Ундан улуг улоқчи борми? Йўқ! Демак, туман улоғини Мамат полвон бошқаради.

Мамат полвон улоқчиларни кута бошлади. Ўзи ҳам бир пайтлар саркор улоқчиларникига борган даврларини эслади. Аммо болалари тугул кампирига ҳам айтмади.

Айтмаганиям тузук булганакан, улоқ буладиган кунга бир кун қолганда ҳам ҳеч ким келмади.

Мамат полвон яна ўз-танига кенгашди. «Ҳў, Мамат полвон, неча йиллардан бери улоқ бўлмаса, кекса улоқчилар ўтиб кетган буса, ҳа, бу ёшлар расм-русумимизни унутган-да! Боз устига, ҳали сени от миона олишингни улар билмайди-ку! Билгани отинг борлигини билади. Яхши-си, ўзингни курсатиб қўй! Келмаса, кейин хафа бўл».

Мамат полвон ўз мулоҳазаларидан куч олиб, эртасига ҳеч ким келмаса-да, улоққа боришга жазм этди. Келин-ўғиллари ишга кетишгач, кампирига ёрилди: «Янгиларимни опчиқ, улоққа бораман».

Кампири гарчи от келганда хафа бўлган бўлса-да, шу от баҳона чоли тетиклашиб кетганидан хурсанд эди. Чолининг улоқ кўриб келишига кучи етишига шубҳа қилмаган кампир чопонига қушиб янги дуп-писи-ю, калиш-маҳсисини олиб чиққунича Полвон йўқ. «От қарагани кетгандир», деган тахмин билан ташқарига қараб ўтирган Мапрат ача оғилхонадан от эгарлаб чиқиб келатган чолини кўриб капалаги учиб: «Нима, от миниб бормоқчимисиз?» деди. Полвон бир кулиб қўйди-да: «Манминам шунча йил яшаб, қачон пиёда улоққа борганимни кургансан, кампир?» деди. Капир ҳам ҳазилга ҳазил билан: «Ҳе, ҳазилингизам бор бусин. Қўйинг-е? Ешингизга ярашадиган ишни қилсангиз-чи?» деди ялиниш оҳангида.

Мамат полвон уйдан худди кувлардай кийиниб чиқди. Мапрат ачанинг кунгли тоғдай кутариди. Полвон эгароғлиқ турган оти томон

юра бошлади. Мапрат ача чопиб бориб олдини тўсмади, чунки у чолининг от минишига ишонмади, журттага қияпти деб уйлади.

Мамат полвон эса бу орада отни ечиб, куча томонга тўғрилади. Мапрат ача Полвон оёғини узангига қўйгандай ишонмади-ю, «Ё пирим», дея отга интилганда, «Вой», деб юборди. Мамат полвон бир силтов билан уйдан чиқиб кетди. Мапрат ачанинг эса, оёғидан мадори қочиб утириб қолди.

Мамат полвон кўчага чиқиши ҳамона уни бепоев дала-тузлару улт-вор тоғлар қарши олди. Полвон ўша томонлардан эсаётган муздек соф ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди-да, отини Зангга, туман улоғи булаётган томон бурди.

Йулда учраганларнинг от минишига ҳавас билан боқётганларини куриб кетаётган Полвоннинг кучига куч, гайратига гайрат қушилиб бораверди. Бироқ улоқ майдонига етиб-етмаёқ ҳафсаласи пир бўлди. Чунки улоқ буладиган жойни гир айлантириб аравачали тракторлар билан ураб қўйишбди. Аравачалар томошабинлар билан тўла. Бу қанақаси? Қафасда улоқ чопиб буларканми? Э, замонандан айланай.

Ҳамманинг фикру хаёли улоқда булгани учун Полвонга деярли ҳеч қим эътибор бермади. Полвон оқим билан улоқ майдонига кирди. Кун ботиш томонга одам бўйи баробар баландликда ёғоч супа тайёрлатиб, туман раҳбарлари жой олишибди. Улоқни шулар бошқаришмоқда эди. Умрида от минмаганлар улоқни бошқараётгани Полвоннинг гашини келтирди. Супанинг тагида бир неча отлик соврин учун қул чузишиб турганидан орланди. Уларга улоқ чопишни ўргатиш кераклигини кўнглига тутди.

Полвонларнинг даврида кун бўйи чиқса тўрт-беш маротаба улоқ чиқар, чиқмаса чиқмасди. Эртасига қолдирилганлари ҳам булган. Улоқнинг тепасидан кун бўйи тутун чиқиб ётарди.

Туман улоғи нимагадир уч жойга булиб ташланганди. Кун чиқиш томонидаги тупдан тутун қиқиб турганини кўрган Мамат полвоннинг қалбида бир туйғу исён қилди. Ёшлик гайратлари жўш урди. У ҳамма-ҳаммасини унутиб, отни ўша томонга бурди. Полвон узоқдан булса-да, ҳақиқий улоқнинг ҳидини сезди. Ҳали бу тутун осмонга устун бўлади. Худо хоҳласа, кечгача давом этади. Кечгача от солиб, полвонлар куч синашади. Ана шунда Мамат полвонни ҳам журишади. Ундан маслаҳат сўрашади. Ундан сўрашса, у улоқни эртасига қолдиради.

Мамат полвон йигитлик даврига қайтди. Майли, ҳеч йўқ¹ пешингача тортишса майлийди. У улоқ енига етиб ҳам келмаган эди, тептегарак туп бир томонга қараб оқа бошлади. Не кўз билан кўрсинки, бир йигит улоқни судраяпти, унинг ўнг томонида икки, чап томонидан икки отлик бошқа улоқчиларнинг йўлини тўсяпти, биттаси унинг отини тизгинидан тортаяпти. Уртадаги улоқчи бошига танкчиларнинг кийимини кийибди. Кузи кўринади холос. Эҳ, беқасам белбоқ қандай бошқача эди. Ҳалиги темир бошли йигит улоқни унгармоқчи бўлди-ю, отларнинг суриши, олдиндаги йигитнинг тортиши бунга имкон бермади. Шу пайт Мамат отлар орасидаги яна бир пиедакашни курди. У нима қиялпти?

Яна бир фожеа, ҳалиги йигитлар бир-бирига шундай ухшаб кетади. Улар Полвонга яқин келганда Аҳмадбой улоқчининг болалари эканлигини аниқ таниди. Улар биргалашиб тортишётганини энди тушунди. Уртадаги бошига мато кийгани уларнинг каттаси. У анча жойгача улоқни судраб борди. Отлар етолмагачина ҳолилатиб олдиға олди. Эҳ, баччагар, наҳотки эгарни бошига боғлаган. Демак, укалари олиб беришган. У эгарга боғлаган.

¹ Шева: Ҳеч бўлмаганда маъносиди.

Эҳ, эсиз! Улоқнинг куни шуларга қолдими? Буларнинг отаси гирром чопарди. Болалари ҳам отасининг боласи бупти.

Нега энди гирром улоқчининг угиллари, гирром бўлса-да, улоқчи бўлди-ю, унинг угилларидан бирорта улоқчи чиқмади?

Мамат полвон шу манзарани кўриб «улоқ улибди» деди-ю, улоққа келганига миңг пушаймон бўлиб, отни уйи томон бурди. Полвоннинг кетганини ҳеч ким билмади. Ҳамма улоқ билан овора эди. Уйига қандай келганини билмади. Дарвозаси олдида отдан тушиб, отини етаклаб олди.

Айвонда уйнаб юрган невараси жон-жаҳди билан унга қараб шундай чоптики, онаси «Ҳай-ҳай»лаб то етиб келгунча, у отнинг тизгинидан тутди. Келини Хосиятхоннинг кузига қайнотаси ҳам куринмади.

— Вой, қарасангиз-чи, болани тишлаб олмасин!

Неваранинг от томон жон-жаҳди билан чолиши, отдан ҳеч қўрқмай келиши Мамат полвоннинг бутун диққатпазлигини қувиб юборди. Улоқда кўрган-билганлари хаёлидан кўтарилди. Келинининг куйиб-энишига эътибор бермади. У янада баттарроқ тутади.

— Вой, ота, сизга айтиватман?

Мамат полвоннинг кулгиси қистади.

— Келин, ҳеч замонда от тишлаганини эшитганмисан?

Полвон келинининг жавобини кутмай давом этди.

— Ит тишлайди, бу от-ку!

Келини ҳали ҳам ўзига келмаган экан, углини эсон-омон, соғу саломат қўлидан тутиб, Полвонга эшиттириб-эшиттирмай, «Билиб буладими» деди-ю, углини олиб кетмоқчи бўлди. Болакай эса, тиш-тирноғи билан от томон талпинди.

Мамат полвон уч угилу бир қиз кўрди. Угил кургандаги қувончи еру кукка сигмади. «Яна Бойқишлоқдан уч улоқчи чиқди» дея қувонди. «Уч томондан мендан улоқ тортадиганлар тугилди», деб қувонди. Лекин қувончи узоққа бормади. Уч угилнинг биттаси ҳам отга қизикмади. Мамат полвонга энг алам қилгани шу. Мамат полвонни ҳеч нарса эғолмаганди, шу нарса қаритди. Астойдил суйанмаса-да, ўздан қўрққанидан асо олиб юрадиган бўлиб қолди.

Асо билан бўлса-да, умидини узгани йўқ. У невараларига умид боғлади. «Барибир бир улоқчи чиқади», деб ишонди. Угилларидан аксига олиб, қиз тугила берди. Қизининг углига эса умид боғламади. Бундан уч йил олдин тақдирга тан бермоқчи эди, кичик углининг хотини угил тутди. Исм қуйиб беришни сўрашганда: «Уринбой бўлсин», деди. Бор умиди шу йигитдан бўлса-да, қаттиқ ишонмади. Ишонмай туғри қилган экан.

Мамат полвоннинг хаёлини шу жажжи бола шундай қамраб олдики, у ўзига уринбосар эканлигини юракдан сизди. Келинига эътибор ҳам бермай, отга миндирди. Уринбой игаридан от миниб юргандай эгарни қошидан ушлаб олди. Шу пайт кампири уйдан чиқа солиб:

— Ҳой, қўлидан ушланг, — деди.

Полвон келининикини ҳам қўшиб: «Сан аралашма!» деди. Мамат полвон гарчи дўқ ураётган бўлса-да, вақти чоғлиги юзи-кўзидан шундоққина билиниб турарди.

Мамат полвон на кампири, на келинини гап-сўзю турқи-таровати-га эътибор бермай, невараси билан бирга оғихонага отни қантариб чиқиб, айвондаги сандалнинг бир тарафига ёнбошлади.

Гиркўкни миниб, боши осмонга етган Уринбой гуҗпа-туғри Мамат полвонни «от» қилиб миңди. Келини келиб, қўлидан тортиб танбех берди, лекин уни бобосидан ажратолмади. Мамат полвон «Қуйворавер» имосини қилди.

Уринбойнинг бу «от»дан кунгли тулмади, шекилли, Полвонга кетмакет саволлар бера бошлади.

Полвон эндигина унинг саволларига жавоб беришга чоғланганида, кучадаги шовқин-сурон хаёлини бўлиб юборди. Чунки, улар улоқдан қайтаётганлар эди.

Полвон дераза олдига бориб, ташқарига қулоқ солди. Утаётганларнинг кайфиятидан «олди-олди»си бойқишлоқлик улоқчиларга қолганлигини сезди, кунгли кутарилди, кучага чиққиси келди. Бирдан куз олдига бояги ака-укалар келди. Кучадагилар ҳам ушалар эканлигини сезди. Ҳафсаласи пир булди. «Улар икки дунёдаям улоқчи бўлолмайди, чунки уруғида элдан дуо олган улоқчиси утмаган», дея кунглидан утказди.

Полвон шуларни ўйларкан, беихтиёр руҳсизланди, беихтиёр ҳолсизланди. Яна бояги жойига бориб ёнбошлади.

Булардан беҳабар Уринбой яна келиб минди. Полвон унинг бошқузини силай бошлади. Полвон Уринбойни эркалатган сайин, кунгли кутарилаверди, борган сари Зангдаги улоқ таассуротларини унута бошлади.

Мамат полвон шу ётишича кучада улоқдан соврин билан қайтмаётганларнинг сафига қўшилиб кетди. Кучадаги улоқчиларнинг соврини олдиди, отларида унгароғлиқ булса, Мамат полвоннинг соврини ҳам олдиди, тўтрироғи устида «от» қилиб миниб утирган Уринбой эди...

Кутилмаган фалокат

Мамат полвон от минди — манзили яқин булди. Етаман деганига етди, оламан деганини олди. Мамат полвон от билан улоққа кирди, улоқдан соврин билан, ғалаба билан чиқди. Аммо отнинг қоқилиши, улоқнинг ўпқони бор экан.

Мамат полвонни отнинг нафақат шавқию завқи, балки захру захмати ҳам кутиб турган экан. Туман улоги булган куни Мамат полвоннинг оти «қоқилиб», улоқнинг ўпқонига тушиб кетди. Ўпқон — ўпқонда! У ерда ҳалокатдан бошқа ҳеч вақо йўқ. Мамат полвон бу ўпқондан чиқиб кета оладими, яна отнинг завқи-шавқидан баҳраманд бўла оладими? Уни бу ўпқондан ким қутқара олади? Бу — елғиз Оллоҳгагина аён. Бу дунёда ундан қудратли куч, ундан меҳрли меҳрибон йўқ!

Мамат полвонни Оллоҳ таоло қариганда яна бир бора қўлади. Уни ўпқондан тортиб олиш учун энг сўнгги умиди — Уринбойни юборди. Уринбой Полвонни ўпқондан бир ҳамла билан тортиб олди. Ойдин йўлга чиқди. Эртаю кеч ётса ёнида, турса танида булди.

Невара-бобо биргалиқда қишни қаритиб, баҳорни байрам билан бошлашди. Далага бориб от боқиб келадиган бўлишди. Полвон Уринбойни эгарга миндириб, ўзи унга мингашиб, кейинги йиллари супада утириб, куз билан борган қирлари томон йўл олди. Улар кечгача адирма-адир от ўтлатиб, кунни кеч қилишди.

Отасининг «куча қоровуллиги»дан бушаганидан икки ўғли хурсанд, кичик ўғилнинг фикри-хаёли Уринбойда, аммо отасига айтолмайди. Хотинига сал ён босса, отадан кечиб, бу ўйдан кучиб кетиш керак.

Қийин булганда, Мапрат ачага қийин булди. Чолини невараси билан далага кузатади-ю, хаёли аллақаяқларга олиб қочади. Келини кечгача уйга кирмай, эшиқда куйманади, аммо ишида унум йўқ. Тиқ этган товушга чошиб, дарвозага боради. Қариган чогида отдан йиқилиб, бир кори ҳол бўлишидан қўрқиб, ҳилвираб турган юракларини келинининг бу унсиз ҳаракати қонга туддириб юборади.

Мамат полвон эса парвойи фалак. Одатдагидек, эрта тонгда неварасини мингаштириб далага йул олади. Бойқишлоқликлар уни кучада утиришига қандай куникишган бўлса, бунга ҳам урганишди. Полвон Уринбой билан невара-бобо эмас, суҳбатдош-дустга айланди.

Уринбой йулда Полвоннинг камчисини тортиб олади. Болалик қилиб отни уриб қуйишидан қурқиб-қурқиб беради. Буни боланинг кунгли сезадими, ишқилиб, қамчинни уқталади-ю, урмайди. От эса йургасини тезлатади. Уринбой олам-олам севинади. Отда эркин утиради. Полвоннинг ҳушёрлиги ортади. Шундай пайтларда Уринбой бобосига эркланади.

— Катата.

— Бал-е.

— Мангаям от оберинг.

— Мана шу сани отинг-да!

— Йуқ, бу сизники.

— Ҳа, сан миниб, ман учқашиб кетватман-у, саники-да!

— Йуқ, бу сиззи отингиз.

Орадан бир оз утгач, Полвон давом этади.

— Сан отти нима қиласан?

— Сизминан чопишаман.

Полвоннинг кунгли тоғдай кўтарилади.

— Иншоолоҳ, иншоолоҳ.

Уринбой бу сўзнинг маъносини тушуниб-тушунмай, болалик қайсарлиги билан бобосининг жавобини эшиттиси келади. «Чопишасизми?» деб туриб олади.

Полвон тезда жавоб қайтаролмайди. Кунгли бушашиб кетади. Бола орқасига утиради. Полвон сергакланади, уни белидан ушлайди. Бола отдалигини унутиб, бобосининг соқолидан тутамлаб ушлаб тортмоққа шайланади.

— Обермайсизми?

Беихтиёр, овозида ялиниш оҳанги сезилади. Полвон уни синамоқ ниятида сўз қотади.

— Обермасам нима қиласан?

Уринбой Мамат полвон етти ухлаб тушига кирмаган жавобни айтади.

— Сиз обермасангиз, ўзим оламан!

— Илоҳим-илоҳим.

Боланинг кунгли бироз ёришса-да, таскин топмайди. У яна тихирлик ва қайсарлик қилади.

— Ушанда чопишасизми?

— Йу-уқ, углим.

Уринбой ўзича аразлаб яна отнинг тизгинига ёпишади. Гуё аламини отдан олмоқчидек тизгинини силкитади.

— Чопишасиз, ман катта бўлсам, сизминан чопишаман!

От эса, унинг тизгин силкитишига жавобан йургасини тезлатади. Неварасига мингашиб кетаётган Полвон от йургасига берилиб беихтиёр «Сан билан ҳеч ким чопишолмайди», деб юборади. Аммо Уринбой бу каломни ёшлик қилибми, Полвон айтган маънода эмас, «Чопишмайди» деган маънода тушуниб, тизгинни тортади ва йигламсираб сурайди:

— Нимага?

Полвон беўхшов қўллари билан боланинг бошини силаб, бағрига босади. Бор кучини йигиб, уқтам, кўҳна овозда сузлайди:

— Худо хоҳласа, сан билан ҳеч ким чопишолмайди, болам!

Полвоннинг кўкрагидаги оппоқ, қаттиқ жунлари Уринбойнинг юзи-

ни қитиқлайди. Бола кузлари ёшланиб: «Нимага? Нимага?» дейди йигламсираб.

Полвон унинг юзини ўзига қаратади. Кузи кузига тушади. Меҳри товланади. Полвоннинг куз олдада Уринбой унинг армонларидан халос этувчи қаҳрамонга айланади. Алами каломга айланади, дил тўридаги энг ардоқли сузларини шундай ифода этади.

— Сан билан ҳеч ким чопишолмайди! Санга ҳаммаси ютқазиб қўяди! Сан ҳаммасидан ўзиб кетасан!

Полвон тоғ тошлару бу ёруглик жаҳонга ҳайқиргиси келади. Бола бобосининг гапидан руҳ олиб, отнинг тизгинини силтайди.

От йургасини тезлатиб, Султони Вайсил Корондан унга бурилади. Полвон тизгинни Уринбойнинг жажжи қулчалари билан қўшиб ушлаб, сўлга буради. Болакай ҳайрон бўлиб, «Қаққа борамиз?» деб сўрайди.

— Алишга!

— Алиш қақда?

— Поччаотада.

— Ақда нима қиламиз?

— От боқамиз.

— Ўзимиззи жой-чи?

— У ер ҳам ўзимиззи жой.

Улар Буспи тоғлари томон от суриб кетишади. Бу томонлар Уринбойга ҳам ёқади. Айниқса, Поччаота сойидан гуркираб келаётган зилол сувни кўргач, эгар устида иргишлаб:

— Каттата, хопитайлик?¹ — дейди. Полвоннинг бир гайрати келади, бир гайрати келади-ю, бу гайратидан муйсафидлиги устун келади.

— Уят булади.

Аммо неварасининг қовоги солинганини куриб, оқар сувда чўмилиб бўлмаслиги, ундан одамлар сув ичиши, чўмилиш учун алоҳида жойлар зарурлигини тушунтира-тушунтира Алишга етиб боришади.

Отни қўйвориб, бет-қўлини ювиб, белбоғига артиб, хуржунини ёнига олиб, тошлар устига дастурхон ёзди. Дастурхонга иккита нон ва бир чақмоқ новвот қўйди. Қўмгонга сув тўлдириб, тош устига урнатиб, тагига ўт ёқди... Бунгача Уринбой атрофда шодланиб айланиб юрди-да, бир бурда нонни олиб Поччаота сойига югурди. Полвон «Эҳтиёт бул» деб қўйди.

Мамат полвоннинг хаёли ёшлигига, чортоқлик Болта полвон билан шу ерда сув талашган пайтларига олиб кетди-ю, Уринбойни унутди....

...Ушанда тонг отар пайти келиб Чортоққа кетаётган сувни ўзлари томон ағдарди. У пайтлари беш-ўн тегирмон сув оқарди. Ёлғиз ўзи сепоя босди.

Полвон чопонини қишда унутса унутардики, ёзда ҳеч ёнидан қўймасди. Чопонини яланг этга кийиб, яқтак иштонини қуритиб, Болта полвонни кутди. Ундан эса дарак бўлавермади.

Тушгача кутди. Энди келмаса керак деб кетмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, узоқдан бир қора қуринди. Бу уша — куттани эди. У етиб келди. Қўрган одам сувга тушган Мамат эмас, Болта дерди. Чикмаган еридан сув чиқиб кетибди.

Мамат полвон ҳам, Болта полвон ҳам нима дейишларини билишмас, аммо бир нарсани аниқ билишар эди. Бу — мушглашиш эди. Бусиз сув ундириб кетиш қийин эди. Улар қандай мушглашишни ҳам билишмас эди. Лекин бир нарса аниқ эди: ким кучли бўлса, сув — ушаники, гарчи сув навбати Болта полвонда бўлса-да.

Яқинлашиб келгач, Болта полвон Маматнинг авзойини кўрди. Гап-

¹ Шева. Чумилайлик деган маънода.

ни купайтирмади. Тўғри сувга тушиб, Чортоққа томон оча бошлади. Мамат ҳам урнидан туриб унга яқинлашди.

— Болта, салом беришгаям ярамай қопсанми?

Болта жавоб бермади. Харсангларни Кетмонтета томон отаверди. Маматнинг баттар жаҳли чиқди. У ҳам сувга туша кетди.

— Ҳу-у, Болта! Салом беришгаям ярамай қопсанми дедим?

— Гап чайнаш полвонни ишимас, муддаога утавер!

— Муддаога утадиган бўлсам, сувни мендан кейин ичасан.

— Навбат кимда?

— Мен тўйганимдан кейин навбат сенда булади. Тухтат! Бекорга овора бўлатсан.

Болта полвон Маматнинг юзига тик боқди. Уни мурасага чақириб бефойдалигини сезди. Бу ҳам кутара савдога утиб, қатъий оҳангда деди:

— Нима, урасанми?

— Кунмасанг, бошқа илож йўқ!

Шундай дейишга деди-ю, нимагадир унги-сўлига қараб олиб, огирлигини унг оёғига олди.

— Шу ердами? — деди Болта полвон асабий.

Мамат полвон жиндек ўйланди-да:

— Ташқарига чиқамиз, — деди негадир.

Сувдан чиқиб кета туриб, полвон ўйланди. Болтани уриб енгса иш кўпаяди, барибир ташлаб кетиб бўлмайди. Мабодо, энгилиб қолса унгаям иш кўпаяди.

Ана шундай хаёлар билан ўзича бошқа йўл қидириб кўрди. Боз устига шу пайт уни меҳмонлиги ҳам аъча кунглини бушаштирди. Шу пайт Болта полвоннинг таҳдиди овози эшитилди.

— Қани, бошла, Полвон.

Гарчи у Полвон сўзини тўғри маънода ишлатган бўлса-да, Маматта ботди. Ботса-да, ўзига олмади. Меҳмонлиги учун аяди, салмоқлаб гап бошлади.

— Болта... Мунақада битамиззи майиб қип қўямиз.

— Пешонага ёзилгани булади, — деди гўё «Бўлмаса нима қилайлик?» деган маънода. Мамат ҳам унинг ниятига тушунди ва кунглига келиб турганини айтиб қўя қолди.

— Ке, яхшиси, отимиззи бир муштдан уриш қиламиз!

Бу таклиф Болта полвонгаям маъқул кўринди. Рози бўлди. Мамат полвон «Меҳмонсан» деб биринчи уришни унга берди.

Болта полвон Маматнинг Қорабайири олдига борди. Боришга борди-ю, дабдурустан мушт тортиб юбормади, қули бормади, кўзи қиймади. Лекин бундан бошқа тузук-қуруқ таклифи ҳам йўқ эди. «Ҳарқалай от одамдан азизмас-ку!» дея ўзини овутди.

Қорабайир эса ўзи томон келаётган Алпомишқомат йигитнинг нияти бузилганини билди. Турган жойида ер депсиниб кишнади. Мамат полвон юзини буриб олди.

Отни Маматнинг ана шу қилиги гафлатда қолдирди. «Мамат полвон нега бу одамнинг йулини тусмаяпти» деб ҳайрон бўлди от. Ҳайрон бўлганичаём бор-да. Мамат ҳали-ҳануз отининг олдига одам-ку одам, бегона қўшнIAM йўлатмаган. Ана шундай уй билан сув томон бепарво кетаётган Мамат полвонга қараб турган от тусатдан пешонасига келиб тушган зил-замбил зарбадан ўзини ўнглолмай, орқага тисланиб бориб утириб қолди. Тошлар тилга киргандай «тасир-тусир» бўлиб кетди. Чақиндек қараган Мамат полвон отининг одамдек утираётганини куриб, «Қора» дея қичқириб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. У отта томон таллинди. От ҳам бир кишнаб Мамат томон таллинди. Маматнинг кунгли жойига тушди. У бундай таклифни айтишга айтганиди-ю, сўзи-

дан қайта олмаганди. Үзича, Болта урмаса керак, деб уйлаганди. Ундан ҳам ё ақл қочди, ё жаҳл устун келди.

Қорабайрининг кишнаши унинг борлиқ жаҳонини куйдириб ташлади. Мамат Болта полвонга суз қотмай, туппа-туғри унинг оти томон кетди. От шундоққина сувга яқин жойда эди. Ҳали унинг тери қуриманган, эгарга қайтариглиқ. От жонивор сездди. Маматдан қурқиб, орқасига тисланиб қочмоқчи бўлди. Лекин ўз тизгини ҳалақит берди, энгашолмади. Энгашолмай қочолмайди. Шундай бўлса-да, тисланиб қочишга ҳаракат қилди. Шу орада бор кучини муштга йиғиб, салкам ваҳшийлашган Мамат шердек отта ташланди. От, қўлнинг кўтарилганини кўрди-ю, кўзидан ўт чақнаб кетганини сезмай қолди. Беихтиёр орқа оёқларида тик туриб кетди. От шундай гайритабиий кишнадики, овозидан тоғу тошлар гумбурлаб, гуёки «дунени бузиб» кетди. От овози дараларда акс-садо берди. Икки оёқда тик турган Қашқа мувозанатини йўқотди, димланган Алиш бир тўлганиб олди.

Бу воқеа сувнинг нариги бетида бўлган эди. Полвон уша томонга қаради. Ногаҳонда кечикдаги харсангдан харсангга иргиб, нариги томон утиб кетаётган Уринбойга кузи тушди. Полвонни от хаёли ўз домига олиб бўлган эди. Кузи кўриб турган суюкли неварасини шу дақиқада уйламади. Уринбой давом этаётиб, оёғи сирганди, сойнинг димланиб турган томониغا ога бошлади. Полвон сувга ағдарилаётган неварани Болта полвоннинг оти хаёл қилди. Фақат сувга ағдарилаётган болакайнинг «Катта-та-а» деган фарёдигина ҳушини жойига келтирди. Қарилик қувилиб, қандайдир куч келди. Харсанглар устидан боришга чидамай «Ё Гавсул Аъзам» дея ўзини сувга отди. Уринбой то ўзини унглаб олгунча, бир-икки сувга кириб чиқди. Мамат полвон сузишга яхши эди. Ҳали ҳам тузук экан. Зум ўтмай, Уринбойнинг олдига етиб борди ва кучоқлаб кўтарди. Шундагина у сувнинг совуқлигини сездди, аъзойи бадани музлаб, қақшай бошлади. Яхшиямки, чопони борлиги. Тезликда Уринбойни ечинтириб, чопонига ўраб, эгини сиқиб, офтобга ёйди.

Полвоннинг бутун фикри-хаёли неварасида бўлиб, ўзини унутди. Орадан унча вақт ўтмаёқ, чопонини иккаласи баҳам кўришди. Уринбойга бу ҳол жудаям қизиқарли бўлди. У гарчи тиши-тишига тегмай, дилдираб турса-да, бобосининг эгнига ёпишиб қолган яхтак иштони-ю, соқолидан оқиб тушаётган томчилар завқини тоширди. Айниқса, чопон ёпиниб утиришгандаги ҳолат бир умрга эсида қолди. Бобоси ўзининг яхтаklarини ҳам сиқди. Бола роса қиқирлаб куларди. Куламан деб чопонининг унғари қўлидан чиқиб кетди. Полвон уришмади, аксинча қўшилишиб кулди. Гуёки, улар орасидаги олтимишдан ортиқроқ ёшдаги фарқ ўз кучини йўқоттандек, икки эркин яп-яйдоқ жонзотдан бахтли инсон йўқдек эди.

Полвон гарчи узларидан бошқа ҳеч ким йўқлигини билса-да, атрофга қараб қўйди. Отдан уялди. Чопонини устига тортди. Олов ёқмоқчи ҳам бўлди. Эринди. Эриниб нотўғри қилди.

Болага овуниб Полвон ҳам ҳеч нарса билмади. Фақат уйларига ҳар доимгидан сал кечроқ келишди. Уғли безовталанган бўлса керакки, кўча дарвозаси олдига чиқиб турган экан. Отаси етиб келмаёқ Уринбой:

— Роса маза қилдик, — деди мақтаниб.

Полвон уни кучоқлаб келаётган эди, маҳкамроқ қисди. У неварасига «Санга нима дегандим» дея берган танбеҳи эди. Уринбой сир бермади. Угли отасининг отдан тушишига ёрдамлашди. Отасини қўлтигидан оларкан, унинг бадани қизиб турганини сездди...

Ҳар доим Полвон отни оғилхонага невараси билан ўзи боғлаб чи-

қарди. Бугун нимагадир «Манга бер» демади. Угли ҳам индамай оғилхона томон от етаклаб кетди.

Углига қўшилиб, юрак ҳовучлаб утирган Мапрат ача ҳам чолининг келганини кўриб кўнгли урнига тушди. Супага жой қилди. Мамат полвон иссиққина чой ҳўпларкан, ичидан қалтироқ келаётгани, бадани увишиб кетаётганини билдирмай:

— Манга жой қилиб бера қол, — деди.

Йўқолган от

Уша куни солинган жой уч кўнгача йигилмади. Полвон ўт-олов бўлиб ёнди. Болалари тўпланиб келишди. Кечалари навбатма-навбат тепасида бўлишди. Роса қўрқиб кетишди. Уринбойни алдаб, далада бўлган воқеадан хабардор бўлишгачгина, бироз қўрқувлари босилди. «Қаттиқ шамоллаган булсалар кєрак» деган қарорга келишди. Полвоннинг кечалари алаҳсираб қўрқитишлари ҳам майли-ю, духтирларнинг саво-ларига жавоб бермай, ҳайдаб солишлари ортиқча бўлди.

Охири Полвоннинг ҳамсуҳбати, бирор марта улоқ олмаган бўлса-да, ҳеч улоқдан қолмайдиغان Абдукарим духтирни топиб келишди. Уйлашгани тўғри чиқди. Унга қаршилиқ курсатмади. Духтир уни обдон кўриб, иситмасини улчади ва:

— Ҳеч қанақа қўрқадиган жойи йўқ, — дея укол қилмоққа ҳозирлана бошлади. Уни кузатиб турган Полвон суради:

— Нима қилмоқчисан?

— Укол олмасангиз иситма тушмайди.

— Қўй, углим. Шу ёшга кириб нина санчдирмаганман. Пешонада борини кўрарман.

Мамат полвон шу гапида туриб олди. Нина санчдирмади. Болаларининг кўнглини авайлаб:

— Майли, қоқрум қилиб беринглар. Зора терласам, иситма ўзи тушиб кетади, — деди ва болалари қилиб берган қоқрумни мажбурлаб ичди. Иситма гоҳ тушар, гоҳ кўтариларди. Кўтарилганда алаҳсирарди. Кўнгли ниманидир сезар. Уринбойни кургиси келарди. У ўзига келганда тепасида ўгли билан кампирини кўрди.

— Уринбой, — деди. Кампири кўзголди. Мамат полвон углига:

— Сан бор! — деди. Кампири қайтиб келиб, чолига янада яқинроқ утирди. Кампирнинг қалбини қандайдир қўрқинчга ўхшаш бир тўйғу қошлаб бошлади.

Мапрат ача қачонки бир нарсадан қўрқсагина юраги уйнаб, ўзини қайга қўйишни билмай қоларди. Ҳозир ҳам ана шундай қўрқинч келди-ю, негадир юраги ҳовлиқиш урнига увишиб, ҳолсизланиб, мадори қурий бошлади. У ўзини хамирдай лоҳас сезди. Кўнгли бушашди. Негадир ўзини ёлғиз, гариб бир бечорадек сеза бошлади.

Мамат полвон ўзига келган чоғларида кампири билан холи қолишни истар, лекин ҳеч мавруди бўлмасди. Қизиқ, йигитлик чоғларида ҳам бунчалик холи қолишни истамаган эди. Угли Уринбойни чақиритишга чиқиб кетганидан Полвоннинг кўнгли ёришди. Ва тезроқ кўнглидагини айтишга ошиқди.

— Кампир, — деди хаста овозда. Мапрат ача сергакланди. Полвон билан шунча умр кўриб, унинг овозини бунақа маҳзунлигини сезмаган-ди. Кўнгли бушашиб кетди:

— Нима дейсиз, отаси?

— Назаримда ой-кун битган кўринади.

Полвон ўлимни писанд этмаётгани Мапрат ачани ҳайратга солди. Полвоннинг ўлимдан қурқмаётгани уни қурқитиб юборди.

— Мани қурқитманг, бошқа гаплардан гаплашайлик.

— Қурқма! Бошқа гапларни углингни олдидаям гаплашсак бўлади. Узингга айтадиган гапим бор.

Кампирининг юраги яна увишса-да, индамади. Полвоннинг назарида кампири эшитишга рози бўлди.

— Менга тегиб қандай яшаганинг ўзингга аён. Биласан, нима қилган бусам, суйганимдан қилганман. Ҳаммасига чидадинг. Сандан розиман. Санам рози бўл!

Кампир сир бой бермай:

— Рози-ризочиликка ҳали анча бор, — дея гап бошламоқчи эди, Полвон гапиртирмади.

— Бепарво бўлма, онаси. Энди бағи бўлмайди, шекилли. Рози бўл... Сани кўп...

Мапрат ача чолининг кўнглини кутармоқчи бўлди. Чолининг кўнглини қандай кутармоқни биларди. Ҳозир, у шундай савол беради. Ёки бир огиз гап гапирадики, чоли ўлимни унутади. Бир огиз гапи билан чолининг фикри-хаёлида исён ясайди.

— Ўлимми уйлаватсиз-у, Ўринбойи уйламаватсиз. Ундан кура Ўринбойи улоқ унгариб, пойгада ўзганини кўрай, деб тиланг, — деди ишонч билан.

Мамат улоқчи унинг гапини бўлмай эшитди. Мапрат ачанинг кўнгли бир оз таскин топган бўлса-да, чолининг юзида ўзгариш кўрмай, юраги музлаб, кўнгли хуфтонга айланди, қурқув кучайиб, оёқ-қўли бўшашди. Яхшиямки, ўгли кириб қолди. Полвон ўглини кўргач, унга юзланиб:

— Ўрин... бой, — дейиши биланоқ ўгли хурсанд ҳолда:

— Суюнчи беринг, ота... Ўринбойингиз хаят¹да от миниб юрибди, — деди.

Мамат полвон ё ишонмай, ёки хурсанд бўлиб бошини кутарди ва «Қандай?» дея савол берди.

— Отни шотининг олдига олиб бориб, минибди, — деди ўгли. Гуё ўзи мингандек мағрурланди.

Мамат полвон ўглининг отдан завқ олганини биринчи бор кўриб, кўнгли тўри равшанлашди. Полвон охирги кучини йигиб, тантанавор оҳангда «Чақир» деди. Полвондаги ўзгаришдан кампири қувониб кетди. «Ана, кўрдингизми, ҳали яхши бўлиб...» дея болани эркалагандай қўли беихтиёр чолининг қўлига борганини сезмай қолди.

Мапрат ача таққа тўхтади, гапининг давоми бўтзида қолди. У гуёки чўғ ушлаб олгандек бўлди. Полвон олов бўлиб ёнарди. Кампир чолининг кузига қаради. Кузи ҳаракатсиз унга тикилиб турарди. Кампирнинг «дод» деб юборишига бир баҳя қолди. Чунки шу пайт пойгакка Мамат полвоннинг қамчисини уйнатиб, Ўринбой кириб келди. У ҳам кирасолиб «кат-та-та» дея унга ташланди. Полвон кўкрагида бир нимани сезиб, кўзини очиб юмди, лабларини қимирлатди. Унинг бир нима демоқчилигини сезган кампири:

— Мана, Ўринбойингиз келди, нима дейсиз, гапиринг гапингизни, — деди.

Полвон уридан турмоқчи бўлди, ёрдамлашишса ҳам туролмади. Охири тақдирга тан берди шекилли, зўрга «О-о-ч» дея олди ва ўзи ҳам икки кафтини бир-бирига яқинлаштирди. Ўринбой ҳам худди шунинг учун киргандек қўлини очди. Полвон пичирлай бошлади. Ички бир

¹ Хаят — ташқи ҳовли.

укиништи, тўлқинланишти келганда, овози баландланди. Ана шундагина «Бисмиллоҳи... лоилоҳа... Қучқор ота... Уринбой полвон... омин...» деган сузларни ҳаммалари эшитишди. Полвон қовушган қўлларини бир илож қилиб юзига юборди. Қолганлар қушилишди. Полвоннинг дуога очилган қули юзида қолди. Кампирнинг фарёдига келини югуриб кирди. Ўгли фақат «Ота»лаб силаб-сийпаларди. Уринбой билибми-билмайми, чинқириб юборди. Она-бола Полвон билан овора булиб қолганидан фойдаланган келин Уринбойни алдаб бошқа уйга олиб чиқди.

Полвон тонггача ўзига келиб, узидан кетиб, бутун оила аъзоларини ухлатмай чиқди. Эрталабгача унга билдириб-билдирмай йиглаб чиққан келин-қизлари тонгда қишлоқни йиғи билан уйғотишди...

...

Мамат полвоннинг таъзиясига Бойқишлоқнинг барча каттаю кичиги келди. Уринбой тобутда кетаётган бобосига эргашиб йигламагани ҳам йиғлатди. Мапрат ача Уринбойни маҳкам бағрига босиб қолди.

Етти кунгача уйларида одам узилмай Уринбой от миномлади. Саккизинчи куни саҳар отнинг кишнашидан уйғониб кетди. Чопиб оғилхонага борди. От йуқ. Хомуш ҳовлига чиқди. Негадир дарвоза ланг очиқ эди. «От кўчага чиқиб кетибди», деган хабарга бориб кўчага чиқди. Не кўз билан кўрсинки, от адирдаги қабристонда утлаб юрарди. Уринбой ҳеч нарсага қарамай унга қараб югурди...

Алиназар Эамназаров

Қувноқ мухбирнинг саргузаштлари

*Ёзуви Анвар Эшонov ҳаётидан
тўқилмаган ҳикоялар*

МУАЛЛИФДАН

Анвар Эшонov табиатан хокисор, ақли чақмоқдай уткир, юморга бой, бироз дарвешлиги ҳам бор инсон эди. Шу боисдан у киши билан учрашув дўстлари учун байрамга айланарди.

Одатда инсон оламдан утгач, тириклигидаги яхши амаллари, айтган ажойиб сузлари эсланади. Истеъдодли ижодкор бўлган Анвар Эшоновдан қолган, қалбидан сирқиб чиққан, юксак бадий савияда ёзилган кўплаб шеърлар, ҳикоялар, очерклар у кишининг тириклигидаги яхши амалларидир. Унинг қаламига мансуб асарлар адабиёт шинавандаларига яхши таниш. Аммо бу қувноқ инсоннинг шахсий ҳаёти — кўрган-кечирганлари, дўстлари даврасида айтган ажойиб сузлари ҳаммага ҳам маълум эмас.

Мен Анвар Эшонov билан 60-йилларда «Сирдарё ҳақиқати» газетасида бирга ишлашган пайтларимизда дўстлашганман. Ҳозир унинг бошидан утган воқеаларни туплаб, кичик ҳикоялар шаклида қоғозга туширяпман. Қуйида шу ҳикоялардан бир қисмини эътиборингизга ҳавола қиламан.

Умуман Анвар Эшонovни билган кишилар уни юзда табасум билан эслайдилар, у ҳақда қизиқ воқеаларни гапириб юрадилар. Улар ўз билганларини ёзиб, менга юборишса, ажойиб ёзувчи ва инсон хотираси йўлидаги саъйи-ҳаракатимда каминага яхши кумак берган булур эдилар.

«Сахро гули»

Анвар ака «Сирдарё ҳақиқати»га ишга борганларида газета раҳбарлари билан дастлабки суҳбатига:

— Мен радио журналистиман, газетада ишлаб курмаганман-ку, қандоқ бўларкин? — дебдилар.

Шунда муҳаррир:

— Ҳечқиси йўқ, Анваржон, урганиб кетасиз, одам қилган ишни одам қилади, — дебди. — Жамоамизда тажрибали журналистлар бор, сизни ушалар билан бирга хизмат сафарларига юборамиз, рейдларда қатнашасиз; улардан газетага материал ёзишни ўрганса бўлади.

Раҳбарлар айтганларини қилишди. Кўп ўтмай бир гуруҳ журналистлар баҳорги қузилатиш мавсуми ҳақида газетага материаллар тайёрлаш учун Фориш яйловларига жунаб кетаётганида Анвар акани ҳам шу гуруҳга қўшишди.

Журналистлар тонг саҳарда ишхона машинасида йўлга чиқишиб, тушга яқин Форишнинг олис яйловларидан биридаги хўжаликка етиб боришибди. Чорвадорлар уларни яхши кутиб олишибди.

Тушдан кейин журналистлар ишга киришибди. Гуруҳ раҳбари Тошмурод Маманиёзов давлат хўжалиги бош зоотехниги билан суҳбатлашибди. Сураткаш Абдухолиқ Тураев илғор чўпонларнинг суратини олиш билан овора бўлибди. Яна бир журналист ёзилажак очерки қаҳрамони билан суҳбат бошлабди. Фақат Анвар ака дастлаб нима қиларини билмай, дам у, дам бу ҳамкасбининг олдига бориб, томошабин бўлиб қолибди. Бироз вақт Тошмурод Маманиёзов олдида ўтирибди. Унинг бош зоотехник билан ўша пайтда кенг оммалаша бошлаган қўйларни сунъий урчитиш (СЖК) усули ҳақидаги узундан-узоқ суҳбатини тинглаб зерикиб, очеркка факт олаётган ҳамкасби олдига борибдилар. Унинг ҳам чўпон билан суҳбати анча давом этибди.

— Най ҳам чалиб турасизми? — деб сўрабди бир маҳал у чўпондан.

— Найинг не? — чўпон ҳайрон бўлибди.

— Кларнет, — деб бармоқларини сурнай чалаётгандай оғзига яқинлаштириб изоҳ берибди Анвар ака.

— Жўқ.

Журналист маъюсланибди. Анвар аканинг кўнглидан «Эҳ, қолипаки очеркнинг уч қоғози кетди-да», деган фикр ўтибди.

— Ҳеч бури отганмисиз? — сўрабди яна журналист.

— Жийирма жил бўлди, бизнинг овулларда бўри димда жўқ.

«Эҳ, қолипаки очеркдан яна уч қоғози кетди-да», дебди Анвар ака яна ичида.

Шундан сўнг Анвар ака ўрнидан турибдилар-да, қозоқ овулини айланмоқчи бўлибдилар. Озгина юрган эканлар, бир ўтов ёнида икки кичик эгатда қизил гул очилиб турганини, унга бир ёш, хушбичим жувон човгунда сув қуяётганини кўрибдилар. Анвар ака шу жувонни гапга солиб дебдилар:

— Ҳорманг, синглим!

— Саламат бўлинг!

— Сиз бу ўтовнинг қизимисиз ёки келини?

— Келини.

— Ў, яхши! Қайси овулнинг қизисиз?

— Хув ўша, қирнинг артиндаги овулнинг қизиман, — дебди келинчак кунботар томонни кўрсатиб.

- Келин бўлганингизга қанча вақт бўлди?
- Кузда эчки жил бўлади.
- Байингиз не юмуш билан шуғулланади?
- Ул-да шўпан, мен-да шўпан.
- Байингиз билан қандай танишгансиз?
- Сурувларимиз жайловда жайилиб юриб, қушилиб кетганида танишганмиз.
- Ҳозир у қайси отардаги қўйларни боқади?
- Ул армия хизматида.
- Шунақа денг-га... Меҳнатингизни ҳеч тақдирлашганми?
- Уш ай бўлди, «Меҳнат Қизил Байрақ» ордени беришди.
- У, зўр-ку! Бу ҳақда байингизга ёздингизми?
- Жаздим.
- Ул не деб жавоб қилди?
- Дим қуванганини жазди. «Менда сендан артда қалмаймин. Частдаги мергенлик мусобақасинда экинчи уринди алдим», дебди.
- Жуда соз-ку.

Шундан кейин Анвар ака келинчакка ўзини таништирибди. Ёндафтарини олиб, у ҳақдаги маълумотларни қисқача қилиб қоғозга туширгач, келинчак билан хайрлашибди. Ҳамкасблари ёнига боргач эса, ҳамон ўтови ёнида куймаланаётган келинчакни курсатиб:

— Азизлар, очеркка чинакам қаҳрамон бўладиган одам хув ана!— дебдилар.

Шу кеча журналистлар чўпонларнинг азиз меҳмони бўлишибди. Уларни бешбармоқ, қимиз, сузма ва қатиқ билан сийлашибди. Шубҳасиз, «оқ дори»дан ҳам бўлибди. Улфатчилик авжига чиққанида Анвар аканинг кулфи-дили очилиб кетиб, даврадагиларни роса кулдирибдилар.

Журналистлар Фориш сафаридан катта таассуротлар билан қайтишди. Кўп ўтмай «Сирдарё ҳақиқати»да Анвар аканинг «Сахро гули» сарлавҳали катта очерки босилди. Бошқа журналистлар ҳам очерк ва мақолалар ёзишди. Лекин ҳеч бирининг ёзгани «Сахро гули»дай ўқимишли, таъсирчан чиқмади.

Орадан кўп ўтмай Анвар ака шу очеркларини ҳикояга айлантириб, «Тошкент ҳақиқати» газетасида эълон қилдирдилар. Кейин Тошкент телестудияси шу ҳикоя асосида телестановка тайёрлаб, намойиш этди. Хуллас, Форишнинг олис яйловидаги келинчакнинг номи бутун республика миқёсида янгради.

Бир кун Анвар ака Тошкентда, «Тошкент» меҳмонхонаси ёнида Форишдаги ўша ўзлари бўлган чорвадор ҳужалик директори билан учрашиб қолибдилар. У Анвар ака билан кадрдонлардек кучоқлашиб кўришибди. Бир-бирларидан ҳол-аҳвол сўрашгач, Анвар ака:

— Қалай, мен ёзган очеркни ўқидингларми? Тошкент телестудияси шу очерк асосида телестановка тайёрлади, кўзларинг тушдими? — деб сўрабдилар.

— Ўқидик, ўқидик, телевизордаги тамашани-да кўрдик, — дебди директор. — Вес овул сени алқади, Анвар. Уси семиз, весёлый корреспондент дим дов екен, деди.

Анвар ака кулибди.

Тунда олинган хабар

Кузда республиканинг 40 йиллик юбилеи бўлиши керак эди. Юбилейда Н. С. Хрущев қатнашаркан, шунда у Мирзачўлга ҳам келар экан, деган гап юриб қолди.

Вилоят газетаси таҳририятининг мажлисларидан бирида вилоят партия қўмитаси матбуот шуъбаси мудир иштирок этди. У йиғилишда нутқ сўзлаб, шундай деди: «Газетада эълон қилинаётган ҳар бир мақола, очерк ва лавҳада Мирзачўлнинг Мирзагулистонга айланишида Совет ҳукумати, КПСС Марказий Қўмитаси ва шахсан Никита Сергеевич кўрсатаётган гамхўрликлар алоҳида таъкидлансин».

Мажлис тугагач, обком вакили муҳаррир ва вилоят нашриёти директори билан таҳририят хоналарини айланди. «Умуман шарт-шароитинглар ёмон эмас экан, — деди у. — Аммо нега хоналарда Никита Сергеевичнинг портрети йўқ? У киши вилоятимизга келганларида, вўдрус, чўлқуварлар газетаси таҳририятини кўраман, десалар, лекин бу ерда портретлари бўлмаса, шармандалик бўлади-ку! Бундай пайтда сиёсий ҳушёр бўлишимиз керак». Обком вакили нашриёт директориға юзланди: «Ўртоқ Ашуров, «Облкнигторг» бошлиғига бугуноқ менинг номимдан айтинг, қаердан бўлса ҳам Никита Сергеевичнинг янги портретларидан топиб берсин. Таҳририятнинг ҳар бир хонасида у кишининг портрети илиғлиқ турсин».

Ашуров топшириқни бажарди. Эртаси ҳамма хоналарға Хрущевнинг портрети илинди. Ходимлар давлат бошқирғининг портретини биринчи марта кўраётгандай, у ҳақда бирлари олиб, бирлари кўйиб гапиришди:

— Суратчининг маҳоратига тан бериш керак, жуда чиройли олган экан.

— Бу ўзи улўғ инсон-да! Ҳозир дунёда тинчлик ва дўстликнинг жарчиси бўлиб турибди.

— У утмишдошининг хатоларини тузатдигина эмас, балки ўзини Ленин ишининг чинакам давомчиси эканлигини исботлади ҳам.

— Ҳар гал Ўзбекистонға кўнғироқ қилганида, албатта Мирзачўл ерларининг ўзлаштирилиши қандай бораётганлиги билан қизиқар эканлар...

* * *

Октябрь кунларининг бирида мен ишдан ётоққа ёлғиз қайтдим. Ҳамхонам Анвар ака навбатчи бўлганлари боис таҳририятда қолдилар.

Ётоқда овқатлангач, ёлғиз утириб зерикиб, кинотеатрга кетдим. Кеч ўнбирларда қайтсам, ҳомон ҳамхонамдан дарак йўқ. Бу газета-чиликда деярли одатий ҳодиса бўлганлиги учун хавотирланмай, ечиниб, чироқни учуриб, каравотға чўзилдим. Чарчаган эканман, донг қотиб ухлаб қолибман.

Эрталаб туриб, Анвар аканин каравотда ётганини кўрдим. Столда эса «тандир»дан янги чиққан бир даста газета. Улардан бирини олиб кўриб беихтиёр «Ана янгилиғ-у, мана янгилик!» деб юбордим. Газетанин биринчи бетиде КПСС Марказий Қўмитасининг пленуми бўлганлиги ҳақидаги ахборот йирик ҳарфлар билан берилибди.

Пленумда ташкилий масала курилибди, Хрущев пенсияга чиққанлиги муносабати билан вазифаларидан озод этилибди, партия ва давлатнинг янги бошлиқлари сайланибди. Газетада Л. И. Брежнев ва Н. А. Косигиннинг портретлари ҳам берилганди. Жуда ҳаяжонландим, ким биландир гаплашгим келди. Лекин ярим кечаси чарчаб келган Анвар акани уйғотиб, уйқусини бузгим келмади. Ҳовлига чиқиб, озгина айланиб, юз-қўлимни ювиб, хонага қайтиб кирсам Анвар ака ҳам уйғонибдилар.

— Ҳорманг, дўстим, янгиликлар катта-ку, — дедим столдаги газетани кўрсатиб.

— Сиз ухлаб тургунча оламни остин-устун қилиб юбордик. Навбатчилик мана бунақа бўлади!

— Отага жабр қилибсиз-да.

— Баттар бўлсин у! Уруш тугагандан сунг йигирма йил утгач, шундай қудратли мамлакат халқига арпа нон едирган одамга бу жазо кам...

Кейин Анвар ака тунда бўлган воқеани гапириб бердилар. Кеч соат унда босмахонада ҳамма саҳифалар босишга тахт экан. Анвар ака, бугун набатчилик барвақт тугайдиган бўлди, деб кунгилларидан утказиб турганларида телетайпхонадан кўнгироқ қилишибди:

— Газетани босишни тўхтатинглар.

— Нима учун?

— Мухим сиёсий хабар бўлади.

— Қанақа сиёсий хабар экан, билсак бўладими?

— Йўқ. Ҳозирча бу сир.

Анвар ака бироз ҳайрон бўлиб тургач, муҳаррир уринбосарининг уйига кўнгироқ қилиб, вазиятни маълум қилибдилар. У: «Ҳозир етиб бораман», дебди. Босмахонага келгач, телетайпхонага кўнгироқ қилибди. У ердагилар эски жавобларини такрорлашибди. Шунда муҳаррир уринбосари:

— Ҳозир бош муҳаррир бетоб, шифохонада даволанаяптилар. Мен у кишининг муовиниман, газетанинг вақтида чиқишига жавобгар шахсман. Сабабини билмасдан газетанинг чиқишини тўхтатиб туришга ҳаққим йўқ, — дебди.

— Хрущевни ишдан олишди, шу ҳақда хабар келиши керак, — дебди телефон гўшагидаги овоз.

Шунда муҳаррир уринбосарининг бирдан ранги узгариб:

— Ҳа, ҳа!.. Шундай денг-га, ундай бўлса майли, — дебди.

Телефон гўшагини жойига қўйгач, Анвар акага юзланибди:

— Дахшат-ку!

— Нима воқеа бўлибди?

— Отани ишдан олишибди.

— Қайси отани?

— Хрущевни-да! Ҳозирча бу воқеани бировга айтмаслик керак... Кутилмаган иш бўлибди.

— Менинг кўнглимдаги иш бўлибди. Шахсан мен хурсандман.

— Хай, хай, Анваржон, оғзингизга эҳтиёт бўлинг-га, билиб бўлмайдими...

* * *

Шу воқеадан сўнг уч кун утгач, таҳририятга вилоят партия кўмитаси матбуот шўъбаси мудирин республика Компартияси Марказий Кўмитаси вакилини бошлаб келди. Вакил журналистларга

Хрущевнинг ишдан олинishi партия ва мамлакат ҳаётидаги ижобий ҳодиса эканлигини таъкидлаб, у юксак лавозимини эгаллаб турганида қилган номаъқулчиликлар ҳақида анча батафсил ахборот берди.

Йиғилиш сўнгида вилоят партия қўмитаси матбуот шўъбаси мудири ўрнидан турди-да, остидаги курсига чиқиб, деворда осиглиқ турган Хрущев портретини олиб ерга қўйди.

— Бошқа хоналардаги портретларни ҳам олиб ташланглар, — деди у.

— Кабир Шукурович, — деди муҳаррир масъул котибга. Загондаги материалларнинг ҳаммасини босмахонадан қайтариб олинглар. Уларни қайтадан кўриб чиқиш керак, қизиталоқнинг фамилияси ўтиб кетмасин тагин...

Мажлис тугади. Ходимлар равоққа чиқишиб, Марказқўм вакили айтган гаплардан олган таассуротларини ўртоқлаша бошладилар.

— Буни қаранг, шундай улуғ мартаба эгаси бўлган киши ҳам шу даражада бемаъни бўладими-я! БМТдай муътабар ташкилот минбарини туфлиси билан урибди-я!

— 1955 йилда мен Тошкентда ўқийтган талаба эдим. Бизни шаҳарнинг марказий майдонига Ҳиндистондан қайтган Совет ҳукумат делегациясини кутиб олишга бағишланган митингга олиб боришган. Хрущев ушанда ҳам гирт маст эди. Нутқ сўзлаётганида икки киши қўлтиғидан суяб турган... Кайфнинг кучи билан Черчилни чапораста қилиб сўккан...

— Икки йил бурун Москвага борганимда Лениннинг Кремлдаги уй-музейини кириб кўрдим. Шунда музей ходимидан, бу ерни Никита Сергеевич ҳам зиёрат қилиб турадиларми, деб сўрасам, у атрофга аланг-жалаң қараб, овозини пастлатиб: «Сизга ростини айтсам ҳали бир марта ҳам келгани йўқ», деди. Қаранг, улуғ устози яшаган жойни бир марта ҳам зиёрат қилмай, ленинчиман, деб кўкрагига уриб юрди-я.

— Лавозимидан хўп бошлаб олиб ташлашибди-да!

— Ўзи кўзи ёмон эди.

Анвар ака бир чеккада сигарет тутатиб, ҳамкасбларининг гап-сўзларига қулоқ солиб турардилар. Мен у кишига қараб:

— Сиз нима дейсиз? — дедим.

— Очигини айтсам, Лениндан бўлак, буларнинг биронтасига ҳам ишониш қийин экан.

Даврада кулги кўтарилди.

«Газетанинг номи нима эди, Ҳамроқул?»

Таҳририятнинг хатлар ва оммавий ишлар бўлимида Ҳ. исмли бир аёл ишларди. Нима бўлибдию Анвар ака шу жувон билан уришиб қолибди. Аёл Анвар аканинг «нордон» гапидан ранжиб, «акаси»га — муҳаррир муовинига шикоят қилибди. Муовин жанжалга ҳакамлик қилса, иш «синглиси»нинг фойдасига ҳал бўлмаслигини сезиб, ўч олишнинг бошқа йулини қўллабди.

Анвар ака хонасида ишлаб ўтирган эди. Қабулхона котибаси эшикдан муралаб, муовин чақираётганини айтди. Анвар ака муовин ҳузурига кирганида, «Ҳ» хонанинг тўридаги юмшоқ ўриндикда чимирилиб ўтирар эди.

— Ҳозир нима иш қиляпсиз, ўртоқ Эшонов? — деди муовин. (Бу

одам бировга дакки бермоқчи бўлса фамилиясини айтиб мурожаат қиларди).

— Кеча Абдухолиқ Тўраев билан Боевут пахтазорларини айланиб келганмиз. Репортаж ёзаяпман.

— Шамсиддин Тетувнинг совхозида булдингларми?

— Шундай.

— Бу хўжаликнинг чорвачилиги ҳақида утган ҳафта мақола бердик. Бир хўжаликдан ҳафта утмай материал бериш яхши эмас. Репортажингизни қўйинг. Сизга ҳозир бошқа юмуш бор.

— Нима экан?

— Хатлар бўлимнинг хонасини эртадан қурувчилар ремонт қилишни бошлашади, хонани бўшатиш керак. Раҳмон Маматқулов билан шу ишни бажарасизлар. Стол-стулларни, хатлар турадиган шкафларни ташқарига чиқариш, дераза пардаларини олиш керак.

Анвар ака бир «Х»га, бир унинг «ака»сига қаради-да:

— Бу топширигингизни бажаролмайман, — деди.

— Нега?

— Ҳаётимда бундай ишни қилмаганман. Дуппим ерга тушиб кетса ҳам пул бериб олдириб юрган одамман.

— Гапни кўпайтирманг! Одам уйида ўзи хоҳлаган ишни қилади, ишхонада эса бошлиқ нима буюрса, шу ишни қилиш керак.

— Одам қайси ишга лаёқатли бўлса, ўша ишни буюриш керак. Стол-стулларни мана бу «синглингиз» ташисинлар, бироз озадилар.

— Аёл кишини ҳақоратламанг!.. Кимга нима топшириқ беришни сиздан сўрамаймиз. Бизга итоат этишни истамасангиз, марҳамат, ишдан бўшаш ҳақида ариза ёзинг.

— Ёзганим бўлсин!

Муовин оқ қоғоз узатди. Анвар ака қўлига қалам олиб ўйланиб қолди. Хонага шоир Ҳамроқул Ризо кириб келди. Анвар ака унга деди:

— Бу газетанинг номи нима эди, Ҳамроқул?

Ҳамроқул бу ғалати гапга нима дейишини билмай, жилмайиб қараб қолди. Муовиннинг эса ранги оқариб кетди, шу пайт эшикда хат ташувчи Галина хола кўринди:

— Галина хола! — деди муовин. — Газетамизнинг номи нима?

— «Сирдарё ҳақиқати».

— Балли! Сизнинг бизда ишлаётганингизга қанча бўлди?

— Бир йил.

— Атиги бир йилдан бери ишлаётган бўлсангиз ҳам газетамизнинг номини билияпсиз. Уртоқ Эшоновнинг эса бизда ишлаётганига икки йилдан ошди, аммо газетамизнинг номини билмайди.

Муовин Анвар аканинг аризасини муҳаррирга киритиб берибди. У воқеани суриштиргач, аризани столи ғаладонига солиб қўйибди. Орадан бир ҳафтача утгач, Анвар акани чақиртириб, ёзган аризасини узатибди-да, дебди:

— Бургага ачық қилиб кўрпага ўт қўйишни одат қилманг. Сизни беҳудага ишдан бўшатадиган аҳмоқ йўқ.

Саттор Ярашевнинг эчкиси

— Алиназар, Саттор Ярашевнинг эчкиси ҳақидаги ҳикояни эшитганмисиз? — дедилар бир куни Анвар акам.

— Йўқ.

— Эшитмаган бўлсангиз, тингланг. Саттор Ярашев 40-йилларда Усмон Юсуповнинг таклифи билан Бухородан Тошкентга келиб, Навоий номидаги опера ва балет театрига ишга жойлашган. Эски шаҳардан ҳовли сотиб олиб, оиласини ҳам кучириб олиб келган. Шунда у сут-қатик уйимиздан чиқсин деб, бир эчки сотиб олибди. Эчки дастлаб яхши сут берибди-ю, кейин қисирсоғди бўлиб қолибди. Шунда хотини эчкини сотиб, серсутроғига алмаштиришни таклиф қилибди.

Саттор Ярашев эчкисини бозорга олиб бориб, бир кексароқ, ammo жуда гапга чечан одамга 150 сўмга сотибди. Келаси якшанба яна бозорга бориб, ёшроқ бир йигитдан 200 сўмга янги эчки олибди.

Бир маҳал бозордан келаётган эчки Саттор Ярашевнинг ҳовлисига яқинлашганда қадамини тезлаштириб, эшикни шохи билан туртиб очиб, оғил томонга қараб югуриб кетаётган эмиш.

Саттор Ярашевнинг хотини янги сотиб олинган эчкига бироз ҳайрон бўлиб қараб турибди-да:

— Вой, дадаси, бу узимизнинг Зоя-ку! — дебди.

Саттор Ярашев мол жаллобининг қўлига тушган экан. У эчкининг юнгини олиб «яшартириб», уч-тўрт кун соғмай, елинини кат-тартариб, қайта сотган экан.

— Қиссадан ҳисса шуки, — деди Анвар ака, — ҳозир адабиётимизда Саттор Ярашевнинг юнги олинган эчкисини эслатадиган асарлар кўп ёзилапти. Сабаби, ёзувчиман деб юрганларнинг кўпчилиги халқ ҳаётини яхши билмайди, асар ўқиб, асар ёзади.

Армонсиз куёв

Анвар ака жума куни кечки пайт Тошкентга кетдилар-да, икки кун уйларида бўлиб, душанба куни тушдан кейин Гулистонга қайтиб келдилар.

— Алиназар, дўстгинам, йўқми, каму кўстгинанг?! — дедилар мени кўра солиб одатдагидек қувноқ овоз билан. — Тошкентдан катта янгилик олиб келдим.

— Қандай янгилик?

— Айтсам, яна газетага ахборот тарзида бериб юбормайсизми?

— Онт ичаман, ундай бўлмайди.

— Ҳай майли, ундай бўлса айтаман. Гулистондаги буйдоқлик ҳаётим ниҳоясига етай деб қолди.

— Ия, табриклаймиз! Рузгорнинг ола хуржуни бўйинга илинадиган бўлиб қолди денг.

— Шундай деса бўлади.

— Бизнинг қишлоқда Олим қизиқ деган одам утган. Ушанинг шундай байти буларкан:

Йигитлик бир қизил гулдир,

Сўламан десанг уйлангин.

Аллопларнинг эшагидек

Бўламан десанг уйлангин.

— Хо-хо-хо!.. Зур, зўр! Дўстим, аллоплар қандай касб эгалари бўлишган?

— Бозорда галла олди-сотдиси билан шуғулланадиганларни аллоп дейишган.

— Ҳа, шундай денг-га... Лекин сиз Оқ подшо давридаги байтни

айтаяпсиз, ҳозир бошқа давр, эркак ва аёлнинг ҳуқуқлари тенг, иккиси ҳам барабар ишлайди. Бизнинг ҳозирги фаровон ҳаётимизга бошқачароқ байт тўқши керак. Масалан, шу байтнинг сарлавҳасини қурқмай «Эру хотин — қуш ҳукиз» деб кўйса бўлади. Узи халқнинг шундай мақоли ҳам бор.

— Хо-хо-хо!.. Майли Анвар ака, ихтиёр узингизда, уйланганингиздан кейин хоҳласангиз эшак бўлинг, хоҳласангиз ҳукиз...

— Хо-хо-хо!..

— Дарвоқе, сизга қаллиқ бўлмоқчи булган бахтли қиз ким экан?

— Сиз уни танийсиз, дорилфунунда бирга ўқиган экансизлар, Рашида Саиджалолова. Қалай, уйлансам бўладими шу қизга?

— Жуда бўлади-да! Агар шу қиз сизни ёқтирган бўлса, омадингиз бор экан. Таги-тахтли, эсли-ҳушли қиз.

— Шундай денг-га, муболагаси йўқми бу гапингизни?

— Йўқ, келиб-келиб сиздай дўстимга ёлгон гапираманми?

— Сизга маъқул бўлса, уйланганим бўлсин.

Кўп утмай Анвар ака билан Рашиданинг тўйлари бўлди. Улар бир умр аҳиллик билан яшаб, уч ажойиб фарзандни тарбиялашди. Эр-хотин бир-бири билан уришганини, оиланинг шовқини кўчага чиққанини ҳеч ким билмади. Лекин Анвар ака тўйдан сўнг анча вақт ўтгач, менга бир воқеани гапириб берган эдилар.

Одатда ўзбекларда икки ёш учрашиб, юлдузлари юлдузларига тўғри келганидан кейин, қуда бўладиган оилалар бир-бирларини суриштирадилар. Ҳар икки томон бир-бири ҳақида яхши фикрга келгач, тўй қилишга келишилади. Анвар ака уйланаётганида ҳам шундай бўлибди. Фотиҳа бўлиб, патир синдирилиб, тўй кунини белгилашибди.

Шундан кейин келин томонга бир одам бориб, қизнинг онасига Анвар акани роса ёмонлабди:

— Куёв бўлмишинглар безори, жанжални пулга сотиб олади, маҳаллада тўй-ҳашам бўлса ичиб, ўртадан чиқмай ўйнайди. Бу йигит аллақачон қамалиб кетиши керак эди, лекин отаси республикадаги жами прокурор у судьяларнинг устози, шунинг учун омон юрибди.

— Биз суриштирганда бундай гаплар йўқ эди-ку, — дебди она.

— Энди, холажон, юз амри ширин, одамлар ўз маҳалладошини хафа қилгиси келмайди-да, муроса қилади. Мен ҳам чув тушиб қолманглар, деб бир айтдим-қўйдим-да, яна узинглар биласизлар.

Кампир бу гапни чолига етказибди.

— Куёв кимни уриб, кўзини чиқарган, ким билан судлашган экан, суриштингми? — дебди чол.

— Йўқ.

— Бу гапинг тухматга ухшайди, ишонма. Душмансиз одам бўлмайди... Фотиҳа — муҳри Оллоҳ, уни бузиш яхши эмас. Тўйни тухтатмаймиз. Мен ҳам қариб қолдим, тобора мазам қочаяпти, қизимнинг тўйини қуришим керак...

Чол кампирига шундай деб таскин берибди-ю, лекин узининг кунглида озгина шубҳа пайдо бўлибди.

Тўй утибди. Худди шу воқеани кутгандай, тўйдан кейин кўп утмай чолнинг тоби қочи қолибди. Шунда Анвар ака рафиқаси билан қайнотасини қургани борибди. Эшиқдан гул-гул ёниб, юзларида табассум билан кириб келган қизи ва куёвини қўрган чол дарддан фориг бўлгандай бирдан енгил тортиб, ўрнидан туриб, дастурхон турида куёви билан ёнма-ён утирибди. Куёви «Керакмас, адажон, керакмас», дейишига қарамай, шишадаги одамни гапиртирадиган ичимликдан икки пиёлага қуйибди-да, дебди:

— Қани, куёв, мени хурсанд бўлсин десангиз, шу пиёладаги ичкиликни ичасиз. Мен ҳам ичаман. Куёвим билан бир улфатчилик қилмадим-да, деб менда армон қолмасин, қайнотам билан бир ичишмадим-да, деб сизда армон қолмасин. Энди менга куёв эмас, ҳақиқий ўғил бўлдингиз, бу уй иккинчи уйингизга айланди, тортинманг. Икки ёш қўша қариб, ували-жували бўлинглар.

Пиёлага қуйилган ароқни ичишибди. Баданлари қизигач, қайнота ва куёвнинг гаплари гапларига тўғри келиб, анча вақт гурунглашиб утиришибди.

Куёв ва қизи кетгач, чол кампирига дебди:

— Бу йигитни ёмон деганларнинг ўзи ёмон. Ундан ҳеч ёмонлик чиқмайди, гап-сўзлари маъноли, юзида нури бор...

Анвар ака шу воқеани ҳикоя қилгач, дедилар:

— Шундан бери жуда эҳтиёт бўлиб юрибман, дустим, қадамимни уйлаб босаяпман, куёв бўлиш ҳам катта масъулият экан.

— Қайнотангиз билан ҳозир ҳам қиттак-қиттак қилиб турибсизларми?

— Қайнотам вафот этиб кетдилар. Қайнонам ҳаёт, 85 га кирганлар. Ора-сира уйимизга келиб турадилар. Тўртинчи қаватдаги квартирамизга зинадан узлари чиқадилар. Илиги бақувват, Оқ подшонинг даврида кўчқор ёғини кўп еган-да... Уйимизга келиб, фотиҳа ўқиганидан кейин биринчи қиладиган ишлари холодильникни очиб қараш бўлади. Шу боис у киши келадиган бўлсалар, олдиндан холодильникни тўлдириб қўяман... Кейин бу воқеани ёзадиган ҳикоямда ишлатаман: «Кампир уйга келганида биринчи қиладиган иши қазоққа қараш бўларди», деб.

— Сиз узимиз қатори камхарж одамсиз. Шубҳасиз, рўзгорингизда баъзан узилишлар ҳам бўлиб турса керак. Шундай пайтларда келинойим сизни онасига сотиб қўймайдиларми «Куёвингиз ундоқ, куёвингиз бундоқ», деб.

— Йўқ, ундай қилмайди. Бу масалада келинойингиз жуда мард. Рўзгоримизда етишмовчилик бўлиб қолса, ҳолвайтар қилиб утириверади...

Шериклик «ош»

1957 йил кузда Тошкент Давлат дорилфунунининг филология куллийети талабалари Бука туманининг «Кўкорол» давлат хужалиги пахтазорларида пахта теришган эди. Кунларнинг бирида Анвар акалар бригадаси ишлаётган далага куллийет партия ташкилоти котиби — баланд бўйли, лаблари юпқа, лекциясида бирон-бир талаба эснаб қўйса ҳам жаҳли чиқиб кетадиган домла отда бориб қолди. У бригадир билан совуққина сурашди-да, «Менга кеча энг кам пахта терган икки талабанинг фамилиясини аниқлаб беринг», деди. Бригадир катта дафтарини варақлади-да, Анвар Эшонов билан кичкиналиги учун ошнолари «Дев» деб лақаб қўйган талабанинг фамилиясини айтди.

— Уларни ҳузуримга чақиринг! — деди домла от устида утирганича.

Бригадир йигит бу топшириқни ҳам бажарди. Домла кеча неча килограмм пахта терганликларини «қолоқ»ларнинг ўз оғзиларидан ҳам эшитгач, уларга нақ ярим соат дакки берди. Айбдорлар одоб сақлаб жим туришди.

— Узларинг-ку, ўқишга улай-улай деб кириб олдиларинг. Кимсан, дохий Ленин номидаги дорилфунуннинг талабаси, деган ша-рафли унвон эгаси бўлдиларинг. Энди шуни шукурини қилиб, ду-рустроқ ишласаларинг асакаларинг кетадими, а? — деди партия ташкилоти котиби ўшқириб. — Ана, совхознинг нариги бўлимида Жуманиёзовнинг зарбдор бригадаси аъзолари пахта теришаяпти, ораларида беш нафар резервист ҳам бор. Ҳар бир резервист кунига хирмонга 115—120 килограммдан пахта тўкаяпти. Ректор ҳузури-га бориб, манави икки танбал талабангиз кунига 30—35 килограмм-дан, манави резервистларингиз эса 115—120 килограмм пахта те-ришаяпти, шу энди қандоқ буларкин десам, нима деган одам була-сизлар?! Қани эртадан бошлаб 70 килограммлик нормани бажар-май кўрларинг-чи, масалаларингни ўзим хал қиламан.

Эртаси куни «қолоқ»лар ғайрат билан пахта теришди. Лекин кечга томон терган пахталари барибир нормадагига етмаслиги маълум бўлиб қолди. Шунда «Дев» Анвар акага мултираб қараб:

— Анвар, энди нима қиламиз? — деди.

— Парво қилма, ошна, иложсиз нарса йўқ.

Ҳақиқатда иложи топилди. «Дев» катта қопга тушадиган, Анвар ака унинг атрофини пахта билан тўлдириб, хирмонга олиб боради-ган бўлди.

«Операция» муваффақиятли ўтди. Анвар ака қопдаги «ҳалол меҳнат қилиб» терган «пахта»сининг 30 килограммини ўз ҳисобига, 25 килограммини «Дев» ҳисобига ёздирди. Бироқ баракка бориш-ганда икки ўртоқ жанжаллашиб қолишди.

— Нега узингга кўп ёздириб, менга кам ёздирдинг, Анвар? — деди «Дев» ранжиб. — Ахир сен мени пахта ҳисобига утқаздинг-ку!

— Сени икки юз метрдан бурним ерга тегай деб кўтариб кел-дим-у!

— Шунча жойгача қоп ичида бўғилиб келиш менга осон бўлди дейсанми?

Тортишув анча вақт давом этди. Охири Анвар аканинг тоқати тоқ бўлиб деди:

— Менга қара, «Дев»! Сен билан шерикчилик қилиб бўлмас экан. Овозингни ўчирсанг ўчир, йўқса, қопга пахта билан қўшиб тиқиб, Ивановога жунатиб юбораман!

Баракда гурра кўлги кўтарилди.

«Буралмаган дутор»

Анвар ака «Совет Ўзбекистони» газетасида дастлаб тарғибот бўлимида ишлаганлар. Шунда бадийий асарлар ёзиб юрган ижодкор одам аксарияти қуруқ, ширасиз тилда ёзиладиган сиёсий мақола-ларни тайёрлашга бироз қийналибдилар. Кекса журналистлардан бири у кишининг ёзганларини кўп таҳрир қиларкан. Анвар ака эса бўялган мақолаларини машинкачиларга қайта кўчиртиравериш чар-чабдилар. Бу иш жонларига теккач, шумлик йўлига ўтибдилар. Бир кун тайёрлаган мақоаларида Ленин асарларидан каттагина иқти-бос олибдилар-да, муаллифини кўрсатмабдилар. «Устоз» уни Анвар аканинг сузлари деб ўйлаб, қаттиқ таҳрир қилиб юборибди. Шунда Анвар ака мулойимлик билан ҳужумга ўтибдилар.

— Устози аввал, салгина англашилмовчиликка йўл қўйибсиз-да.

— Нима бўлибди?

— Лениннинг сўзларини ҳам таҳрир қилиб юборибсизку...

— А?! Йўғ-ей!

— Ҳа, шундай. Калининники бўлса ҳам майли эди, лавозими пастроқ булган... Мана бу сўзларни Лениннинг «Буюк почин» мақола-ласидан олганман. Фақат остига табаррук исмларини ёзиб қўйишни унутибман...

— Шунақа пала-партиш иш қиласан-да, нақ бўлмаса сиёсий хатога йўл қўяй дебмиз, — дебди «устоз» лавлагидек қизариб. — Бўпти, машинисткага айт, доҳийнинг сўзларини аслидагидек кўчир-син.

Шу воқеадан кейин Анвар ака тайёрлаган мақолаларни «устози» сал ўйлаб, инсоф билан таҳрир қиладиган бўлибди.

Бир куни «устоз» шоғирдини ишхона равоғида учратиб дебди:

— Анвар, ҳозир бўшмисан?

— Ҳа.

— Ундай бўлса, консерваторияга боргин-да, ноябрь об-ҳавоси қандай бўлиши ҳақида ахборот олиб кел. Газетанинг навбатдаги сонига берамиз.

Обсерватория билан консерваториянинг фарқига бормаган «устози»нинг гапи Анвар аканинг кулгисини қистатибди-ю, лекин шайтонга хайф берибдилар.

— Хўп, устоз, ҳозироқ топширигингизни бажаргани жўнаб кетаман.

Орадан уч-тўрт кун ўтибди. Улар гурунглашиб ўтиришганда «устоз» шоғирдига дебди:

— Анвар, кейинги пайтда «Миртемир, Миртемир» деб кўп гапир-радиган бўлиб қолишди. Миртемир деганлари бу Гайратий тахаллу-си билан шеър ёзадиган шоирми?

— Уша, уша, — дебди Анвар ака пинакларини бузмай.

— Бу шоирнинг ижоди 30-йилларда ёмон гуриллаганди-да. Танқидчилар уни ҳақиқий пролетар ёзувчиси, деб алқашган... Уткир танқидчилар ҳам кўп эди ушанда. Азаматлар урган ёзувчиларини албатта қўлатиб, панжара орасига тиқишарди. Пролетар севгиси буржуй севгисидан тубдан фарқ қилиши керак ва бу ўзбек проле-тар адабиётида ўз инъикосини топиши керак, деган талаблар билан чиқишган адабий танқидчилар.

— Гайратийнинг ижоди ҳозир ҳам ёмон эмас.

— Шундайми?.. Аммо уруш йиллари бечоранинг иши орқага кетиб, нақ бўлмаса қамалиб кетай деган.

— Нима булган?

— Айтишларича, бир ёмон одамга қўшни бўлиб қолган экан. Уша қўшниси Гайратийни 30-йиллар бошида қамалиб, отилиб кет-ган миллатчилар гурунгида икки марта кўрганман, бу одам асли аксилинқилобчи, деб тўхмат қилиб, тегишли идорага ёзиб берган. Шунда Гайратийни 20-йилларда ОГПУнинг хуфяси булган, уруш йиллари катта бир лавозимда ишлаган яқин дўсти ҳимоя қилган.

— Қандай ҳимоя қилган?

— Гайратийга тўхмат қилган одамнинг 20-йилларда босмачилар сафида бўлганлигини, Холхўжа қўрбошига хизматкорлик қилиб, у таҳорат ушатганда кесак майдалаб бериб юрганлигини исботлаб, пролетар шоирини суд залидан оқлаб олиб чиқиб кетган.

— Шундай денг-га, тирик тарихсиз-да, устоз!

Бир кун газетада нохуш воқеа бўлибди. Бир сиёсий мақолада «ўзбек пахтакорларининг устози» Брежневнинг фамилияси «Береж-нев» бўлиб кетибди. Шунда «устоз» ходимларни йиғиб, қилибди

тўполонни, қилибди тўполонни. Мусаҳҳиҳ қизларни ҳам, ўша куни навбатчилик қилганларни ҳам, котибият ходимларини ҳам олиб бориб, олиб келибди. «Қайси сиёсий кўр, қайси масъулиятсиз ходим ўтказди бу хатони?! Келиб-келиб шундай улуг инсоннинг фамилияси хато чиқадими-я газетамизда. Бунга тоқат қилиб бўлмайди, — дебди «устоз» тутақиб. — Бу ишларнинг охири кўз ёшига айланишини англамаётганга ўхшайсанлар, сен хумпарлар! Уруш йиллари кўшни газетада биттагина сиёсий хато учун нечта одамни панжара орасига тиқишганини биласизларми? Нима, бизларнинг бошимизга ҳам шундай кулфатни солмоқчимисизлар, а?! Бола-чақамиз бор, дунёдан умидимиз бор!.. Ўзи битта-иккита одамнинг баҳридан ўтмасак бўлмайдиганга ўхшайди...

Ҳозирок босмаҳонага тушинглр-да, асл нусхани, кеча ўқилган саҳифаларни топиб, айбдорни аниқланглр. Бундай одамни бошида жигаси бўлса ҳам ишдан бушатамиз».

Уч киши ўша заҳоти босмаҳонага тушиб кетибди. Асл нусхани, кеча ўқилган саҳифаларни кўздан кечиришса, энг сунгги марта берилган саҳифани «устоз» ўқиган, хато ўтишида айбдор у кишининг ўзлари экан. Аммо бу ҳақиқатни у кишига айтаоладиган мард қайда? Ходимлар бир-бирига «Сен айт, сен айт» деб, охири бу хавфли вазифани Анвар акага топширишибди. У киши «устоз» хонасида ёлғиз қолганлигини пойлаб ҳузурига кирибдилар-да, рупарадаги курсига омонатгина ўтирибдилар.

— Хато кимнинг айби билан ўтган экан, аниқладингларми?

— Аниқладик... Маъзур тутасиз, охирги саҳифани ўзлари ўқиган эканлар...

— А!.. Шундай бўлибдими?..

— Ҳа, шундай, хатони сиз ўтказгансиз.

— Хай... Майли бўлмаса, кўпчиликка овоза қилиб юрманглр. Брежнев «Бережнев» ёзилган бўлса, ўзбекча бўлиб кетибди-да. Ҳеч киси йўқ...

Хуллас, вақт ўтган сари «устоз» ва шогирд ўртасида шундай қизиқ суҳбатлар бўлаверибди. Анвар ака уларни эринмай хотира «халтаси»га жойлаб юрган эканлар, бир куни ҳаммасини тўкиб солибдилар.

Воқеа бундай бўлибди. Таҳририятдаги ҳурматли ходимлардан бири унвон олганлиги муносабати билан ҳамкасблари, дўстларини уйига таклиф қилибди. Ҳовлида базми жамшид авжига чиқаётганида «устоз» яқинида ўтирган шогирдига мурожаат қилиб дебди:

— Анвар, оғзинга толқон солиб утираверасанми, тур, бир Гафур Ғулом бўлиб бер.

Анвар ака тавозе билан жавоб қилибдилар:

— Устоз, ҳали бундай улуг хизматга етилганим йўқ-ку, озгина етилсам бўларди...

Даврада кулгу кўтарилибди.

— Гап шунга боғлиқ бўлса, қийин эмас экан. Қани айт, косагул қанақасидан куйсин?

— Уст-бошни танлаб киймаяпмиз, ичкиликни танлаб ичамизми, таги мўлидан қуяверсин.

— Жуда яхши, — дебди устоз. Кейин косагулга буюрибди: — Анварга тулдириб-тулдириб қуй.

Орадан ярим соатча ўтгач, «устоз» яна дебди:

— Анвар, энди етилгандирсан, тур, оканг айлансин.

Анвар ака бу гал «хўп» дебдию, ўртага чиқиб, Гафур Ғулом бўлиш ўрнига, номини айтмаган холда «устози»ни нақд бир соат

аския қилибди. Даврадагилар қоринларини ушлаб кулавериб чарчашибди.

Эртаси кутилмаганда ишхонада ишлаб чиқариш мажлиси бўлибди. Котибиятда ишлайдиган сумақдек инғичка, рангсиз йигит урнидан туриб, бир хил лавозимда ишлайдиган, бир хил маош оладиган икки адабий ходим — Самад Қодиров билан Анвар Эшон кейинги бир ойда ишлаб туширган сатрлар ҳақида ахборот берибди. Анвар аканинг туширган сатрлари нормадагидан камроқ экан. Сўзни «устоз» олиб, Анвар акага кузойнаги остидан қаттиқ тикилганча дебди:

— Ўртоқ Эшон, қаёққа қараб кетаяпсиз?

— Мен ҳеч қаёққа кетаётганим йўқ, ҳузурингизда ўтирибман.

— Гапимни ўйин қилманг! Чойхона ёки майхонада эмас, улуг даргоҳда, отахон газетанинг отахон журналистлари қаршида ўтирибсиз... Мен бу уринда сизнинг давлат ишига, зиммангизга юклатилган хизмат бурчига муносабатингизни назарда тутаяпман... Гижинглаган йигитсиз, тоғни уриб, толқон қилиб юборадиган пайтингиз. Лекин ишда кекса, ногирон, фронтда олти жойдан ўқ еб, соғлиғидан айрилган, жони фойдага қолган ҳамкасбингизчалик бўлолмаяпсиз. Шу ҳам инсофданми?! Аввало, гирт интизомсиз ходимлардан эканлигингизни айтиб ўтиш керак. Аксарият вақт хонангизга қарасак, столингиз устида жигаранг шляпангиз туради-ю, ўзингиз бўлмайсиз. Эътироз билдирсак, айтадиган гапингиз шундай бўлади: «Шу ерда эдим, мана, шляпам стол устида-ку».

— Журналистни оёғи боқади.

— Бу гапни биламиз. Журналистнинг тирикчилиги қандай ўтишини бизга ўргатманг. Сиздан ўзи фақат гап олиш мумкин... Гап билгунча иш билинг, ишхонадаги тартибга риоя қилишни ўрганиб олинг...

— Ҳўп, бу танқидий фикрларингиздан хулоса чиқарамиз.

— Кейинги пайтда яна битта қусурингиз маълум бўлди.

— Нима экан?

— Мусаҳҳиҳ қизларни порахўрликка ўргатаяпсиз.

— А?!

— Ҳа, шундай, ўзингизни гўллика солманг, биз ернинг тагида илон қимирласа биламиз... Ўтган пайшанба навбатчи экансиз. Кечки пайт чиққан саҳифани ўқимай, остига имзо қўйиб, Мариямнинг қўлига беш сўм бериб кетибсиз «Мен учун ҳам ўқиб қўй», деб.

— Мариямга беш сўм берганим рост. Лекин у мақсадда берманман.

— Бўлмаса нега бергансиз?

— Тошмамат Рузибоевдан қарз эдим, ўзингиз ҳам доим ўша одамдан қарз олиб турасиз, Тошмамат акага бериб қўй, деб берманман.

— Тошмамат қани, нега мажлисда қатнашмаяпти?

— Бухорога хизмат сафарига кетган.

— Майли, бу масала Тошмамат келгунча очиқ қолади, кейин аниқлаймиз. Аммо айтиб қўяй, Мариямга беш сўмни пора сифатида берган бўлсангиз жазоси қаттиқ бўлади... Умуан кейинги пайтда босар-тусарингизни билмай қолаяпсиз, уртоқ Эшон. Кимсиз ўзи?! Нима, сиз халқ орасида маълум-машҳур, асарлари хорижий тилларда ҳам нашр этилган ёзувчимидингизки, бу қадар бурнингиз кўтарилади. Қамиш кеккайиб ўсиб бўйра бўларкан... Сал камтарроқ бўлсангиз бўларди.

— Ҳақиқатда камтарлик яхши нарса, усттоз. Мен бу ўгитингизга ҳам амал қиламан. Аммо бу ўринда бир «лекини» бор-да.

— Нима экан у?

— Яъни, камтарлик қиламан деб ҳақиқатни айтмаслик ҳам тўғри бўлмаса керак. Узингиз айтасиз-ку, доим ҳақиқатгўй булиш керак деб.

— Сиз ҳақингиздаги биз билмаган қандай ҳақиқат бор?

— Масалан, менинг асарларим ҳам хорижий тилларда нашр этилган.

— Қайси хорижий тилларда чиққан?

— Инглиз, француз, немис, итальян... тилларида.

— Уни ким курибди?

— Маҳкам кўрган.

«Устоз» Маҳкам Маҳмудов томонга юзланибди:

— Шу гап ростми?

Маҳкам Маҳмудов ўрнидан турибди-да, одатича бошини бир томонга соллантириб дебди:

— Рост. Анварнинг «Анор» ҳикоясини «Советишен литератур» журналида ўқиганман.

— Номи ғалати экан-ку, бу қанақа журнал ўзи?

— Бир неча хорижий тилларда нашр этиладиган жуда нуфузли журнал, қардош коммунистик ва ишчи партияларнинг органи ҳисобланади.

— Ҳм...

Шундан кейин Анвар аканинг яна бир дўсти сўз олибди:

— Менимча ижодий ишда ходим фаолиятини фақат у бераётган маҳсулот миқдорига қараб баҳолаш унчалик тўғри бўлмаса керак. Чунки бизнинг ишимиз кайфият, илҳом билан боғлиқ бўлган анча мураккаб, ўзига хос иш. Айтмоқчиманки, ижодкорлик лойхонага тушиб гувалак думалатиш ёки гишт ташлаш эмас, бугун мингта ташладим, эртага бир ярим мингта ташласам, дейдиган. Кўп ёзсангиз-ку, уни биров ўқимаса, бу ҳам дуруст эмас, Масалан, мен Анвар-жоннинг ўтган ҳафта эълон қилинган, Хоразмга багишланган кўш саҳифасини айрим ҳамкасбларимизнинг йил бўйи туширган сатрларига алмашмайман...

«Устоз» мажлисининг «посангиси» бошқа томонга оға бошлагани дарров ҳис қилибди-да, ўрнидан туриб, мажлисни яқунлашга шошилибди:

— Биродарлар, Анваржоннинг ажойиб қаламкашлиги шубҳасиз, буни ҳеч ким инкор этмайди. Бу укамизнинг кўпгина яхши шеър ва ҳикояларини, очеркларини ўқиганмиз. Аммо Анваржон мисоли бир буралмаган дутўр, уни гоҳ-гоҳида қулоғини бураб, созлаб туриш керак. Шунда у фалак авжлари қилади — янги қизиқарли асарлари билан китобхонларни мамнун этади. Бугунги қисқа мажлисимиздан мурод-мақсадимиз мана шу.

«Олинг! Олинг!»

1975 йилда «Совет Ўзбекистони»да «Қовоғари» фельетони эълон қилинган, жанжал бўлиб, Анвар ака газетадан ишдан кетди. Шу воқеадан сўнг бироз вақт ўтган, у кишини кўчада учратиб қолдим. Саломлашган, дедим:

— Бирон-бир жойга ишга жойлашдингизми?

— Жойлашдим.

— Қаерга?

— Ҳозир Анвар акангиз республика Ёзувчилар уюшмаси тарғибот бўлими мудирининг муовини ҳисобланадилар. Маошлари ҳам газетадагидан куп.

— Ия, кўтарилибсиз-ку!

— Кўтариламыз-да! Брежнев бобонинг замонида ҳадеб фельетон бўлганлар кўтарилаверадими?! Фельетон ёзганлар ҳам кўтарилсин-да... Фарғонада қувасойлик бир магазин мудирини газетада уриб чиққан эдим. Пулнинг қудратини қаранг! Қамалиши керак бўлган ҳалиги магазин мудирини битта хайфсан билан қутулди-да, бир йил ўтгач, кўшни туманга матлубот жамияти раиси бўлиб кўтарилиб кетди. Бир куни шу одам билан Марғилондаги бир тўйда ёнма-ён ўтириб қолсам бўладими!.. Ўзигаям амал ёқиб бақбақалари осилиб кетибди... Бир маҳал ош келди. Қаҳрамоним ошнинг гўштини тўғраётиб, билмадим, мени мазах қилмоқчи бўлдими, қазини ўз томонига, гўштни мен томонга қўйиб, совуққина қилиб «Олинг!» деди. Мен ҳам бўш келмадим. Лагани шарт кўтардим-да, қазини томонини ўз томонимга айлантириб қўйиб, «Олинг! Олинг!» дедим. Шеригим ош емади, тош еди. Қулини лаганга икки марта узатди-ю, артди. Лагандаги ошни бир ўзим паққос туширдим.

«...Балоғат фанининг моҳири...»

Мирза Муҳаммад Азим Нодим Зиёвуддиний XIX асрнинг унинг йилларида Зиёвуддин шахрида туғилган. Шоирнинг отаси — Рашид эшон асли Хирот шахридан бўлиб, ўз оила аъзолари ва қариндошлари билан 1800 йилда Бухоро юртига кўчиб келган. У адабиётимизда маълум ва машҳур бўлган шоир Жунайдулло Ҳозиқнинг жиёнидир.

Муҳаммад Азим зеҳни ўткир, тиришқоқ, билимга ҳаваси катта бўлган. Дастлаб Зиёвуддин шахридаги Қалъаи Дабус масжидида, кейинчалик эса Бухоро шахридаги мадрасада таълим ва тарбия олган. У ўз даврининг ўқимишли ва маданий кишиси бўлиб етишган.

Ёшлигидан тоғаси Ҳозиқнинг изидан бориб, шеърлар машқ қилган. Кейинчалик узига Нодим деб тахаллус қўйган. «Нодим» арабча сўз бўлиб — надомат қилувчи, афсусланувчи деган маъноларни билдиради.

Нодим Зиёвуддинийнинг ижоди замондошлари назарига тушган. Тазкиранавис Афзал Маҳдуми Пирмастий «Нодим шеър ёзишда балоғат фанининг моҳиридир, унинг ширин шеърлари, ёқимли гуфтори бор», деб ёзган. Тазкиранавис Мирсиддиқ Ҳашмат эса, «Нодим туркий шеър ёзишда камчилиги йўқ, машҳур бадиҳагўй шоир, аммо, феъл-атвори гўлгула солғувчи», бўлганлигини баён қилган.

Нодим Зиёвуддиний Каттақўрғон адабий муҳити билан доимий алоқа боғлаган. Айниқса, Очилмурод Мирий билан дўстона муносабатда бўлган.

Нодим Зиёвуддиний зуллисонайн шоир бўлиб, ўзбек ва форс-тожик тилларида баракали ижод қилган. Фикр қамрови кенг, диди баланд, иқтидорли шоирнинг ҳозирга қадар минг мисрага яқин асарлари аниқланди.

Шоир асарларининг асосий йўналишини ҳалоллик, адолат учун кураш, покиза муҳаббат ҳамда комил инсон тўғрисидаги фикрлар ташкил этади.

Шоир Нодим Зиёвуддиний Ҳазрат Алишер Навоийни ўзига устоз деб билган. Буюк мутафаккирга эргашиб назиралар ёзган. Улуғ шоирнинг газалларига мухаммаслар боғлаган. Алишер Навоийнинг турли мавзудаги қатор газалларига боғланган мухаммаслари унинг мумтоз адабиётни, умуман шарқ тарихини жуда яхши билган истеъдодли шоир эканлигини исботлайди.

Нодим Зиёвуддинийнинг гоёвий жиҳатдан юксак, бадиий жиҳатдан пишқ бўлган асарлари бугунги кунда ҳам ўз қадри-қимматини йўқотмаган, катта тарбиявий аҳамиятга эга.

Муҳтарам устозларимиз Воҳид Абдуллаев ва Ботир Валихўжаевлар эътироф этганидек, «Муҳаммад Азим Нодим XIX асрнинг 2-ярмида Зиёвуддин Каттақўрғон ва Бухорода яшаб ижод қилган илғор фикрдаги қаламкашлардан эди. Бу шоирнинг девонини топиб, таҳлил этилса, адабиётшунослигимиз учун фойдадан холи бўлмас эди».

Дарвоқе, бу хайрли иш амалга оширилса, адабиётимизнинг мумтоз сиймолари сони яна биттага кўпайган бўларди. Истеъдодли шоир Нодим Зиёвуддинийнинг девонини топиш ҳамда уни атрофлича ва ихлос билан ўрганиш бугунги адабиётшуносликнинг вазифасидир.

Нодим Зиёвуддиний ўтган аср тўқсонинчи йилларининг иккинчи ярмида бандаликни бажо этган.

Азиз муштарийлар, Нодим Зиёвуддиний қаламига мансуб қуйидаги мухаммаслар илк бор эълон қилинмоқда.

Исмаи САНАЕВ,
тадқиқотчи

КҮНГЛУМ АРО НАҚШ АЙЛАДИМ...

Навоий газалига мухаммас

*Чекмиш азалда суратинг устоди қудрат бехалал,
Кўз кўрмади амсол анга, ҳусн аҳли ичра бир гузал,
Беҳзод тортолмас ани, гар айласа юз йил жадал,
Гуё хату холингни тарҳ этқанда наққоши азал,
Шингарфу зангор ўрнига лаълу зумуррад қилди ҳал.*

*Маҳжури зориким чекар ҳар дам фалақдин кулфати,
Аҳли замондин ҳар замон ортар балову меҳнати,
Кўз олдида кўзгу этар доим ҳавли қомати,
Қош этти гоҳе руқъати кўз қони томгон ҳайъати,
Ким кўз қаросин фурқати қон бирла айлабдур бадал.*

*Ҳуснинг мусаххар айламиш Руму Хитову Чин ила,
Жон қасдиға саф боғламиш хийла мижа ойин ила,
Мен жон нисор этгум келур подошингга тазйин ила,
Сен фурқат истаб анда ким, мен ер ўпуб, тамкин ила,
Қатл аҳлиға таскин ила этмак намоз утру ҳиял.*

*Кўнглум олиб юз меҳр ила ваҳким жамолинг ногаҳон,
Солди бошимға шури ишқ ул хурисиймо ул замон,
Ҳаддин ошибдур фурқатинг раҳм айла, эй номехрибон,
Ҳажринг ўтидин ҳар замон андоқ куяр озурда жон,
Ким соғинур боги жинон дўзахга кирса филмасал.*

*Йўқтур танимда роҳатим ҳажрингдин, эй ширин адо,
Сенсиз менга, эй сиймтан, айлар фалак сонсиз жафо,
Етса ажални шарбати ваҳким эрур оби бақо,
Доғи фироқ, эй дилрабо, андоқ кунум қилди қаро,
Ким кўз қаросидек манга матлуб эрур доғи ажал.*

*Ул гул висоли кўйида ишқ аҳли жон сарф этмагин,
Ибрат олур базм ичра ким, шамъ олида парвонадин,
Бу бебақо гулшан аро чўғ лозазору ёсумин,
Юз йилға умр ўтса қарин бирдам кўрар аҳли яқин,
Бас, недур, хилватнишин, мунча сенга тўли амал?!*

*Жавлон самандин секретиб ул шўху шанги пурлаҳаб,
Ханжар чекиб кифриклари кўз учи бирла пургазаб,
Гул-гул очибдур орази Нодим, нигори гунчалаб,
Васли замони бул ажаб соқий қадаҳ тут лаб-балаб,
Мутриб, тузат савту тараб, утқар, Навоий бир газал.*

Амирий ғазалига мухаммас

*Эй нозанинлар сарвари, етти камола ёшингиз,
Айлаб нуму ким, хуснингиз мен зор ҳам қаллошингиз,
Бу хагани шод этсангиз булсин худо йулдошингиз,
Кулбам сари гар келсангиз жон нақдидур подошингиз,
Кўз ашки бирла су сепиб, мужгон эрур фаррошингиз.*

*Зулмат куни ёрутқали ўлди жамоли шамъдек,
Парвона ўлдум оллида кўргач аниким шамъдек,
Кўйгунча доим ҳажрида жисмим саропо шамъдек,
Эй дўстлар, аҳбоблар бу анжуманда шамъдек,
Мен жон нисор эттим, вале, сизни надур кенгошингиз?*

*Кўнглум аро нақш айладим ойдек жамолинг кўргали,
Ҳам даргоҳинг туфроғидин икки кўзум ёрутғали,
Ханжар чекиб кифрикларинг кўймай юзумни суртғали,
Ишқу муҳаббат журмидин ҳар дам мени ўлтурғали,
Бошин эгиб бир-бирига кенгошти икки қошингиз.*

*Баҳри табассум мавжига ҳар бир тишинг дурдонадек,
Лаъли лабингнинг нашъаси юз жому юз майхонадек,
Мен ҳам нисор этсам бу жон улғуммукин фарзонадек,
Шаъми жамол атрофидин чарх ургали парвонадек,
Тўртинчи торама устуни хуршид эрур хаффошингиз.*

*Эй зор кўнглум, ҳар кеча ул ой хаёли кўйида,
Сарф айладинг умрингни сен шавқи жамоли кўйида,
Кўрмакни айлаб орзу анқо мисоли кўйида,
Эй кўзларимни мардуми ул гул висоли кўйида,
Атфолдек бу шўр ила ҳар ён юғурди ёшингиз.*

*Тегса жамолинг Каъбаси ҳар кимга бу маъбад анга,
Кўйида ётса ястаниб бу давлати сармад анга,
Айлаб муносиб узина қавси кузаҳ не ҳад анга,
Қуръонга «Тоҳа» битсалар, тортарлар икки мадд анга,
Ул сафҳаи рухсор уза андоқки икки қошингиз.*

*Ушшоқ аро ғавго тушуб ҳар тилда қилу қолингиз,
Ул лаъли майгун узраким тушмиш муносиб холингиз,
Нодим дер, эй зебо санам, улсун муборак фолингиз,
Эй сарвақдлар сарвари, истар Амир иқболингиз,
Бошимга ғавго солдингиз ўлсун саломат бошингиз.*

Вола ғазалига мухаммас

*Келур жон қасдига ваҳким, юз алвон эҳтишом ичра,
Сочиб гул узра хуйдин атр суръатлик хиром ичра,
Муқаввас вусма қошлар қиличлардур ниём ичра,
Ёшурмиш оразин ул ой ниқоби мушк ором ичра,
Ниҳон ўлгон каби кўздин қуёш рухсори шом ичра.*

Юзунг кўрганда мужгон лашкари яғмо қилур кўнглум,
Жасад мулкига сонсиз шўр ила ғавго қилур кўнглум,
Хирому жилваси юз меҳр ила ҳар дам олур кўнглум,
Ададсиз заҳмлиқ тан ичра андоқ топилур кўнглум,
Ҳаводис зулмидин тушган ўшал қушдекки, дом ичра.

Миниб жавлон самандин берса ул ой ҳуснига тазйин,
Кўруб ҳуру малак айлаб анга таҳсин уза таҳсин,
Кўнгулдин сабр, бошидин ҳуш олиб, зуҳд аҳлидин тамкин,
Оғиз таънимга сочмас эрди ҳаргиз зоҳиди худбин,
Ани гар кўрса буйда лутф ила ҳусни тамом ичра.

Эшитгач васфини ақлин жунунга хаминон айлар,
Хаёлида таашшуқ айламакни ҳирзи жон айлар,
Анинг ишқин кўнгул ичра нечук ҳар ким ниҳон айлар,
Қуёшни партави кўзгуга тушган деб гумон айлар,
Киши гар кўрса ул ой акси рухсорини жом ичра.

Фано мулкида анқо Қофи узлат топти ишқидин,
Бу норга ғам тоғин Фарҳоди қудрат топти ишқидин,
Биҳамдуллоҳ ҳирс кўнглум фароғат топти ишқидин,
Мени Мажнунлигим оламга шуҳрат топти ишқидин,
Нечукким, ул париваш ҳусни васфи хосуом ичра.

Ҳаҳонда кам сафоҳат соғарин сонсиз чекар ҳар дам,
Кўнгул мақсудини пайваста ул ойдин топар ҳар дам,
Бериб Оллоҳ муродин рутбасин оли этар ҳар дам,
Фигон бу чархи зулматдинки, доно қон ютар ҳар дам,
Ичар нодон тараб жомини садри эҳтиром ичра.

Фалак кажравлигидин лаҳзае кўнглум эмас беғам,
Ютуб қон давр жомидин тутар ўз ҳолига мотам,
Қурунмас кўзга дунё аҳлидин бир муниси ҳамдам,
Қурунур гарчи даврон гулшани, эй дўстлар, хуррам,
Вафову меҳр иси андин умид этманг машом ичра.

Ҳазин кўнглум висол айёмини ҳар гаҳки ёд айлар,
Рақам этмакка ҳолини бағир қонин савод айлар,
Ғамин мунис тутиб, ўзни хаёли бирла шод айлар,
Чиқарга шавқидин тан бирла руҳим хайрбод айлар,
Навиди васл келтурган каби қосид паём ичра.

Тикан заҳмин кўрубон, гулни булбул васлини истаб,
Қуруб арра жафосин шона кокул васлини истаб,
Дема Нодим етолмам ул нигор ул гул васлини истаб,
Ҳаҳон боғида умридулки бир гул, васлини истаб,
Ки, айлар Вола булбулдек наволар ҳар мақом ичра.

Ғмарали Норматов

ХОЛИСЛИК ХОСИЯТИ

(Ҳамзанинг «Паранжи сирлари» драмаси хусусида)

Адабиётчилар, адабиётшунослар даврасида «адибнинг бош асари» ёки «шоҳ асари» деган тушунча бор. Умуман, сўз усталари номи тилга олинганда, биринчи галда уларнинг айна шу асарлари кўз олдингизга келади. «Бош асар», «шоҳ асар» тушунчаси гоҳо нисбийдир. Миллат тарихининг муайян босқичларида ижодкор қаламига мансуб юксак санъат намуналари қолиб, замона зайлига, даврнинг маънавий-мафқуравий эҳтиёжларига мос келадиган, аслида мундайроқ асарлари сунъий равишда кўтар-кўтар қилинади. Совет ҳокимияти йилларида бундай нохуш ҳол роса кенг тарқалган эди. Буни XX аср ўзбек адабиётининг забардаст сиймоларидан Ҳамза Ҳакимзода ва унинг ижодий меросига муносабатда ҳам кўрса, кузатса бўлади.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида сахна юзини кўрган, асл кўлёзма нусхаси сақланмаган, кейинчалик 1939 йили Комил Яшин томонидан тикланган (ёзилган) синфий кураш, коммунистик мафқура руҳи билан йўғрилган «Бой ила хизматчи» қарийб ярим аср давомида Ҳамзанинг бош асари сифатида тарғиб-ташвиқ қилинди, сахналардан, мактаб дастури, дарсликларидан тушмай келди. Қайта қуриш йиллари бу асар, аниқроғи, «Бой ила хизматчи»нинг кейин ёзилган нусхаси хусусида қизгин баҳслар бўлиб ўтди. Комил Яшин ёзган нусханинг бадий қимматини, аҳамиятини асло камситмаган ҳолда, Ҳамза қаламига мансуб тўла ҳолдаги асл матннинг йўқлиги хоссатан бу асарнинг, умуман Ҳамзанинг бадий хусусида виждонан, холисона фикр юритиш, узил-кесил илмий хулосага келиш ишини мушкуллаштиради. Аслида, «Бой ила хизматчи» Ҳамзанинг ижодий тақдири учун ҳаёт-мамот масаласи эмас. Адибнинг бахтига унинг «Заҳарли ҳаёт», «Янги саодат», Бурунги сайловлар» каби асарлари, «Паранжи сирлари» каби драмаларининг муаллиф кўлёзма нусхалари сақланган. Шу асарларнинг ўзиёқ Ҳамзанинг асримизнинг 10-12-йилларида шаклланиб қад ростлаган янги ўзбек адабиётидаги муносиб мавқеини белгилаш учун етарлидир. Хусусан, «Паранжи сирлари», «Майсаранинг иши» драмалари, «Утган кунлар» романи, «Абулфайзхон» фожиаси, Чўлпон шеърини қатори бизда янгича миллий-бадий тафаккур камолотини намоиш этувчи асарлар сирасига киради.

Тўғри, совет ҳокимияти йилларида ҳам «Паранжи сирлари», «Майсаранинг иши» асарлари муайян даражада эътиборда бўлган, сахналарда уйнал-

ган, «Майсаранинг иши» асосида опера ва кинокомедиялар яратилган, улар ҳақида кўп илиқ гаплар айtilган, ёзилган. Шуларга қарамай, барибир, бу икки асар «Бой ила хизматчи»нинг соясида қолиб келган. Бунинг устига, бугунга қадар бу асарларнинг туб моҳиятини, муаллиф бадиий кашфиётларини, адабиётимиз равнақида тутган ўрнини очиб берадиган, ўқувчига тавсия этиш, дарслик-мажмуаларга киритиш мумкин бўлган махсус тадқиқотларнинг йўқлиги ачинарли бир ҳолидир.

«Майсаранинг иши» персонажларидан бири «Иш қилсанг шундай қилки, бутун дунё кулсин ё бутун дунё йиғласин!» дейди. Ҳамзанинг ўзи амалиётда — ижодий фаолиятида бу икки асари билан шу орзуини рўёбга чиқарган, «Майсаранинг иши» орқали бутун дунёни кулдириш, «Паранжи сирлари» орқали эса бутун дунёни йиғлатиш, ўйлатишга қодир истеъдод эгаси эканини намойиш этган. Бу икки асар ўзига хос икки олам, бири халқона комик тасвир; иккинчиси эса, етук реализм, теран психологик ифода санъатининг ноёб намунаси. Ҳар иккиси алоҳида-алоҳида теран тадқиқотларни тақозо этади. Бу ерда гап кейинги асар устида боради.

Бу асарнинг тулиқ номи «Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки яллагилар иши»дир. Қавс ичида муаллиф «Қўқонлик машҳур яллагилардан Мастура ҳофизнинг турмушидан олинган» дея изоҳ беради. Бинобарин, Ҳамзанинг қатор асарлари каби, бу драма ҳам узун ва қўшалоқ ном билан аталган, қўлай бўлсин учун уни ихчам қилиб, «Паранжи сирлари» деб аташ одат тусини олган. Асар 1926 йили (айрим маълумотларга қараганда, 1927 йили) Ҳамза меҳнат таътилига чиқиб, ижодий режаларини амалга ошириш учун Фарғонанинг сулим ва осойишта қишлоғи Аввалда яшаган кезлари ёзилган. Таниқли ҳамзашунос Лазиз Қаюмовнинг ёзишича, бу асар «Ҳамзанинг бизга тўлалигича етиб келган камдан-кам драмаларидан бири...»дир. Ҳамза «кўпгина асарларини, шу жумладан, драмаларини ҳам жуда тез ва кўпинча «оёқ усти»да ёзган... «Паранжи сирлари» эса, камдан-кам имконият бўлиб, Ҳамзанинг шошилмай ёзган асарларидан бири».

Ҳамзанинг ўзи «Таржимаи ҳол»ида: «1912 йилдан 1925 йилгача олган истироҳатим шул», дейди. Демак, «Паранжи сирлари» Ҳамзанинг қизгин ижтимоий, ижодий фаолияти бошланганидан буён илк бор хотиржам бевосита ижод билан шуғулланиш имконияти пайдо бўлган бир паллада майдонга келган.

Ҳамзанинг замона воқеаларига акс-садо тариқасида ҳозиржавоблик билан «жуда тез ва кўпинча оёқ устида ёзилган» айрим драмалари замондош адибларнинг эътирозига сабаб бўлган. Чунончи, Чўлпон «Тарихнинг зарарлик такаррури» мақоласида («Туркистон», 1924 йил 14 октябр) босмачилик ҳаракати деб аталган ҳодиса ҳақида авом савиясига мос шовмашошарлик билан бир неча бўлакдан иборат «Фарғона фожиялари»ни «валуолалик» (сенсаццион) нарса; «ҳовлиқшнинг мевалари», «санъатдан йироқ асарлар» деб атайди. Уларни «тарих учун оддий материёл»; «ушал вақтларнинг ушал вақтдаги хабар (хроника)ларидан бошқа нарса бўла олмадилар», деб ёзади. Айни пайтда, Чўлпон Ҳамзанинг ноёб бадиий истеъдоди, катта ижодий имкониятларини ҳам эътироф этади, «Ҳамза уртоқ ўзбек театрининг, ўзбек санъатининг юксалишида муҳим бир омил бўла олиши»ни алоҳида уқтиради.

Гарчи Ҳамза Чўлпон танқидига жавобан кескин бир раддия ёзган бўлса ҳам, у қўлёзма ҳолда қолиб кетган. Эҳтимол, Ҳамза, гарчи аччиқ бўлса-да, ҳамкасби Чўлпон таъналарида асос борлигини санъаткор сифатида ҳис этгандир, шунга кўра раддиясини матбуотда чиқаришни лозим кўрмагандир. Орадан бир ярим-икки йил ўтиб яратилган «Паранжи сирлари» ва «Майсаранинг иши» асарлари, Чўлпон айтганидек, Ҳамза «ўзбек санъатининг юксалишида муҳим бир омил» эканини тасдиқлади; улар аввалгидек тез ва оёқ устида ёзилган «ҳовлиқшнинг мевалари» эмас, балким чўқур ўй-мушоҳадалар, хотиржам ижодий изланишлар самараси, чинакам санъат намуналаридир. Афсуски, бу икки асар ўн беш йил давомида кенг жамоатчилик назаридан четда қўлёзма ҳолида қолиб кетди. Бу орада Ҳамза ҳалок бўлди, Чўлпон қатл этилди. Агар

Чулпон бу асарлар билан танишганида, шубҳасиз, беҳад қувонган, балки Ҳамзани чин ижодий муваффақиятлари билан кутлаган бўларди.

«Паранжи сирлари» бир қарашда даврнинг шунчаки долзарб мавзуларидан бири — «Хужум» компанияси муносабати билан ёзилган ҳозиржавоб асардек туюлади. Дарҳақиқат, драма уша йиллари кенг урф бўлган мавзу — аёлларнинг ўтмишдаги ҳоли, қисмати, номус, ҳаё ва ифбат пардаси саналмиш паранжи-чачвон остидаги ҳақиқатни очиб бериш маҳорати ҳал қилувчи аҳамиятга молик. «Паранжи сирлари»нинг, шунингдек, «Майсаранинг иши» драмасининг энг жиддий ютуғи — уларда ҳеч қанақа қолипларга сиғмайдиган Майсара, Мулладўст, Мастура, Холисхон, Мамат каби ута ҳаётий, жонли, шу билан баробар, сержило, маънодор, ёрқин миллий характерларнинг яратилганлигидадир.

Уш, бундай умрбоқийликнинг сабаби нимада?

«Паранжи сирлари»нинг ижодий тақдири, тажрибаси яна бир бор шундан далолат берадики, санъат асари учун мавзунинг долзарблиги, муҳимлиги у қадар аҳамиятли эмас, балки ижодкорнинг ҳодисага санъаткорона ёндашуви, мавзу воситасида инсонни кашф этиш, инсон жумбоғини ечиш, инсон қалби, табиати ҳақидаги ҳақиқатни очиб бериш маҳорати ҳал қилувчи аҳамиятга молик. «Паранжи сирлари»нинг, шунингдек, «Майсаранинг иши» драмасининг энг жиддий ютуғи — уларда ҳеч қанақа қолипларга сиғмайдиган Майсара, Мулладўст, Мастура, Холисхон, Мамат каби ута ҳаётий, жонли, шу билан баробар, сержило, маънодор, ёрқин миллий характерларнинг яратилганлигидадир.

«Майсаранинг иши» билан «Паранжи сирлари»ни Ҳамзанинг «шоҳ асарлари» дейишимиз учун бош асос шуки, адибнинг бизгача тўлалигича етиб келган бирорта асари бу борада бу икки драма билан асло тенглаша олмайди.

«Паранжи сирлари»нинг яна бир муҳим жиҳати тасвирдаги ҳолисликдир. Ҳамза замонасининг пешқадам зиёлилари қатори, асримизнинг 10-20-йилларида ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг ичида, гирдобида яшади, фаолият кўрсатди; шахс ва ижодкор сифатида асарларида етакчи ижтимоий-сиёсий кучларнинг манфаат, интилишларини ҳимоя этди; 10-йиллари яратган асарларида анъанавий демократик қарашлар, диний-исломий тарғибот, айна пайтда ҳадидчилик, маърифатчилик, миллат равнақи, истиқболи, истиқлол ғоялари етакчилик қилди, феврал инқилоби, айниқса, октябрь тўнтаришидан кейин яратган талай асарларида, хусусан инқилобий шеъряти, ҳажвиялари, «Лошмон фожиалари», «Фаргона фожиалари», «Бурунги сайловлар», «Эл кузгунлари», «Жаҳон сармоясининг энг охири кунлари»да ҳодисаларга бирёқламалик, тарафкашлик билан синфий ёндашиш бошқа замондош ижодкорларга нисбатан ёрқинроқ намоён бўлди. Ҳатто бу ҳол асоратини «Майсаранинг иши»да, қисман «Паранжи сирлари»да ҳам кўrsa бўлади. Чунончи, бошда Холисхоннинг ташвишлари ҳаётдаги ижтимоий тенгсизлик, синфий айирмалар билан боғланади. Бироқ муаллиф бу икки асариде, айниқса, «Паранжи сирлари»да, муайян замин ва замон зугумини, мафкуравий-сиёсий тарафкашликнинг тортиш кучини енгиб ўтиб, юксак бадиий ижод доирасига — бетараф ҳолислик ҳудудига кўтарила олган.

Санъатдаги тарафкашлик майлини сира камситмаган, санъаткор бунга тўла ҳақли эканини тан олган, жаҳон адабиётида, жумладан, мафкуралаштиш тамойили хийла кучайган XX аср ўзбек адабиётида тарафкашлик руҳида битилган кўплаб нодир асарлар мавжудлигини асло инкор этмаган ҳолда, ҳолис тасвир йўли бадиий тафаккурнинг, адабий ижоднинг энг юксак тури эканини, тарафкашлик йўлида яхши асарлар битган талай атоқли адиблар охир-оқибат лоақал биттагина бўлса-да ҳолис роман, қисса ёки драма яратишни орзу қилиб ўтганликларини ҳам унутмаслик даркор. Бошқа ижод типларида, хусусан тарафкашлик йўлида битилган асарларда шахс ва ҳодисаларни бир нуқтаи назардан баҳолаш устун турса, ҳолис (объектив) тасвир учун кўповозилик, бир неча нуқтаи назарнинг мавжудлиги хос хусусият саналади. Ҳолис ифода табиатан тезкорлик, ҳовлиқиш, валуола кўтаришни ёқтирмайди, балки вазминликни, чуқур тафаккурни, мулоҳазакорликни; нуқулгина фош этиш, қо-

ралаш ёки улуғлаш, ҳамду саноларни, эҳтиросларнинг ошкора изҳорини эмас, балки ҳодиса моҳияти таҳлилини тақозо этади. Тарафкашлик руҳидаги асарлардан фарқли ўлароқ, ҳолис ифода йўли шахсни ижтимоий мавқеига қараб яхши ёки ёмонга, ижобий ёки салбий қаҳрамонга ажратмайди, унда инсонни тушуниш, англаш ҳал қилувчи аҳамият касб этади; шахсга баҳо бераётганда «ижобий», «салбий» қаҳрамон орасидаги чегара аҳамиятини йўқотади, шахс бутун мураккаблиги, зиддиятлари, бир пайтнинг узида ҳам фазилятлари, ҳам ожизликлари, ҳам юксаклиги, ҳам тубанликлари билан намён бўлади; шахс характерининг шаклланиши, унинг қисматида муҳит-шароит, ижтимоий омилларнинг таъсир кучи билан бирга, тушуниш, тушунтириш мушкул бўлган, онг-идроқдан ташқаридаги сирли-сехрли, тўғма, илоҳий хусусиятлар ҳам назарда тутилади...

Қарангки, бадиий тафаккурнинг ана шундай юксак турига — ҳолис, етук реализмга хос мана шу хусусиятларнинг айтарли барчаси «Паранжи сирлари»да мавжуд.

Сиртдан қараганда, «Паранжи сирлари» бир жиноят тарихидан иборат; аёлларни йўлдан уриб бузуқ кучаларга бошловчи Мастура ҳофиз қилмишлари, алданиб унинг тузоғига тушиб қолган бадавлат оила фарзанди, нурдек пок аёл Тулаҳон (Ҳолисхон)нинг қора қисмати асар фабуласини ташкил этади. Номусфуруш Мирзараим қора, воситачи аёл Мастура, фоҳишафуруш Ёдгор, унинг хизматчиси Мамат, қолаверса, Ҳолисхоннинг ота, она ва ҳоласи — ҳаммаси бу жиноятга турли даражада дахлдордирлар... Фош этиш, қоралаш учун ниҳоятда қулай имконият! Муаллиф қора кучлар жиноятини фош этиш, бўлиб-билмай қора кучлар жиноятига ҳисса қўшган қолоқ, анқов, худбин кимсаларни қоралаш билан чекланиши ҳам мумкин эди. Шундай қилинганида, олди-қочдидан иборат енгил-елпи ўткинчи бир саргузашт асар чиқар эди. Ҳамза бу хил осон йўлдан бормади, санъатнинг ўта мушкул, масъулиятли йўлини танлайди; 20-йиллар шароитида хийла қалтис масалага қўл уради; улуг реалистлар аънанасига амал қилиб, тарафкашлиқдан қочиб, катта жасорат билан жиноятчи одамлар ишини, қисматини ҳолисона тафтиш этиш, гуноҳқор ёки гуноҳ йўлига кирган шахслар жумбогини таҳлил қилишга журъат этади.

Асарда замонни ҳис қилиш туйғуси ниҳоятда кучли. Муаллиф «Воқеа боши 1882 йилда, тамом бўлиши 1919 йил», деб изоҳ бериб ўтади. Мабодо шундай изоҳ берилмаганида ҳам, ҳодисалар рус мустамлакаси, чор истибдоди даврига дахлдор экани аниқ сезилиб турибди. Кекса персонажлардан бири ҳозирги ёшлар орасида эркин севги йўлини тутганлар пайдо бўлаётганидан нолиб, болалик хотираларини эслаб: «Бизнинг замонамизда бундайлар йўқ эди. Раҳматлик Маққобил совунгарнинг қизи қочиб теккани учун хон куёви билан икковини ибрат учун ерга ётқизиб, қўрғоннинг деворини оғдартирди, деб бўвим айтувдилар», деганида бошқа бир қария надомат билан писанда қилади: «Ул вақтлар мусулмонободнинг қайнаган чоғлари эди. Ҳали мусулмонобод қолди, дейсанми?»

Демак, мустамлака йилларида мусулмончилик таомилларига дарз кетган, шариятнинг қаттиқ талаблари, қонунлари сусайган, гўё шахс эрки учун бирмунча имкониятлар очилган. Ҳўш, бу ҳол ҳалол, покдил инсонларга, айниқса, аёлларга нималар берди? Янги шароитда улар бахтли бўлолдими? Асло! Қолоқ феодал таомиллар истибдод даврининг «эркинлик» кўринишидаги бузуқликлари, ўлкадаги ҳукмдорларнинг юлғичлик, поражўрликка асосланган сиёсати билан қўшилиб янгидан-янги мудҳиш қабоҳатлар, жиноятларга йўл очиб берди. Ҳамза 1917 йили ёзган мақолаларидан биридаёқ «Русия ҳукуматида ўтганда, яна сиёсат эгови билан бутун эговлануб, бошқача турлитуман бузуқчиликларни эрмак қилувчи мажбурият қурилганини изтироб билан эслаб ўтган эди.

Асар билан танишганда баралла ҳис этиб турасиз: бир томондан, ҳаётда, шахсий турмушда, оилавий муносабатларда қолоқ, таомиллар муваффақият билан давом этади. Энг ёмони, эл-юртнинг маънавий даргалари, раҳна-

молари ёшига, мавқеига ярашмаган ишлар билан машғул. Мастура ҳофиз киноя-кесатиг билан дейди: «туслик эшонни қаранг, саксонга кирибдилар, оёқларини осмонга қилиб қўйсанг, аранг осмонни қурадилар. Шу ҳолларига беш хотин; олди ўн тўрт яшар...»

Иккинчи томондан, янги шароит таъсирида аёллар орасида ўзгача таомиллар таркиб топа боради ва бу ҳол мудҳиш тус олади. Бундай шармандали ишлар ҳатто туслик эшон хонадонига ҳам кириб боради: «...тамоминанг уйнаши бир ҳафталаб ётиб кетади. Эшонимиз «Витир вожиб»ни ўргатганлари-ўргатган. Хабарлари йўқки, бир уйда биттасига бир киши «Витир вожиб» билан овора, тўртта уйда тонг отгунча «ўтир вожиб» бўлиб чиқади».

Ҳофиз аёлнинг фикрича, «Ҳозирда юртимизнинг ярмидан кўпи акабаччалик бўлса, қолгани уйнашлик. Нима қилсин, яхши кўрганига тегмаганидан кейин ноилож хилват топиб уйнайди ёки сатанглик, акабаччалик билан ўзини юпатади».

Мана шундай вазият, шароит Мастура каби воситачи жиноятчиларни етиштирди. Мастура ўз ишларидан сўз очиб, дангал: «Менинг қўлимдан беш юзга етиб хуфияси, сатанги, акабаччалари чиқди. Йигирмага етиб ҳар юртдан қиз қочирдим. Ҳаммаси зўрлик билан эрга тегиб, кунгилсиз булганлар, яхши кўргани билан уйнаганлар», дейди.

Бу хил кимсаларга, уларнинг жиноий ишларига ҳукуматнинг муносабати қандай? Расман бундай ишлар тақиқланган, бу иш билан қўлга тушганлар жиноятчи сифатида судга берилиши, Сибир қилиниши мумкин; айна пайтда, пул-пора билан ҳамма нарсани ҳал этиш ҳам мумкин. Жиноятчилардан бири шундай аянчли воқеани ҳикоя қилади: «Бир камбағалнинг уйига куппа-кундуз паранжи ёпиниб кириб, ўн уч яшар қизини булгаб, улдириб, кумиб турганининг устига кириб тутдилар. Нима қилдилар? Уч ойгина қамаб, икки юз сўмини шилқиллатдилар-у, «Ўзинг қўшиб даъво қилгансан! Мастлик билан улдирипти», тагин алланима балоларни топиб, бунга оқ фотиҳа бериб, у шуринг курғурни уч йилга кесдилар. Буни ким қилди? Икки юз сўм қилдими?!» Уша персонаж армон, алам-ўкинч билан айтганидай: «Мана, юртда ҳукумат. Мана, губернаторию, ҳокими, қурвошидан тортиб қози-мозиси!...»

Бундай юртда, шу хил вазият, шароитда хилма-хил бузуқлик, қабоҳатлар, жиноятларнинг чеки бўлиши мумкинми? Асло! Қизиғи шундаки, кўриб ўтганимиздек, жамиятда рус истилосидан кейинги мавжуд тартибот, қолюқ одатлар, уларнинг мудҳиш оқибатлари ҳақидаги бу хил ҳақ гапларни одатдаги «ижобий қахрамонлар» эмас, балки жиноятчи кимсалар ёки гуноҳ йулга кирганлар айтадилар; бош жиноятчилар одатдагидек қолюқ, калтабин кимсалар эмас, аксинча, ақлли, тадбиркор, қилни қирқ ёришга қодир одамлардир; улардан бири эътироф этганидек, ҳукумат қонун-қоидаларини судлардан сураб-сураб урганиб ўзлариям суд бўлиб қолганлар...

Мана энди драмадаги етакчи персонажлар, улар табиатига хос хусусиятлар устида бақамтироқ тўхталсак булар. Аввало, Мастура ҳақида.

Асарнинг қўшалок номидан бири — «Яллачилар иши» шу лўлга нисбатан берилган. Муаллиф, асар «Мастура ҳофизнинг турмушидан олинган», деган изоҳ орқали бу фикрни яна бир бор таъкидлагандай бўлади ва, ниҳоят, асар қатнашчилари тавсифида илк бор Мастура номи тилга олинади. Дарҳақиқат, асардаги энг муҳим фигура, гаройиб жумбоқ айна шу образдир. Асардаги бу гаройибтабиат шахсни етиштирган ижтимоий муҳит талқини тўғрисида боя қисман тўхталиб ўтдик. Айна пайтда, санъаткор Мастурани қаллоблар даврасига тортган ўта хусусий, Фрейд назариясига таяниб айтадиган бўлсак, онгидроқдан ташқарида содир бўладиган сирли-сеҳрли жиҳатларга ҳам эътиборни қаратади. Бу борада, юзаки қараганда, оддий мантиққа тўғри келмайдиган, аслида эса, юз бериши мумкин булган ҳаётий, табиий ҳолатларга дуч келамиз. Бир ўринда Мастура ўзининг қора кечмишидан сўз очиб, қандай қилиб бу кўйларга тушганидан ўзи ҳам ҳайратда эканини эътироф этади: «Баъзи йигитни шунақа меҳригёлик қилиб яратар экан. Ахир, поччангиз шунақа эди. Ўзи хунук булса ҳам, бир марта гаплашгандан кейин ўлдим».

қолдим. Ноилож тегдим. Булмаса, аввалги эрим кесган гулдек, гаплари бул-булдек эди-ю, кўзимга пашшача кўринмади-қолди... Охири уни-муни баҳона қилиб чиқдим у бунга тегдим. Шу кўйларга тушдим». Гап номусфурушу Мирзараим устида боряпти. Аёл унинг райи деб қилган ҳадсиз гуноҳларига иқро, «бир бошимга шу ер юқурни деб беҳисоб ёш келинчақларни йўлдан чиқардим. Унга етиб бева-бечораларнинг қизини хароб қилдим ва пулини шу фалокатнинг белига тугдим», дейди афсус-надомат билан. Маълум бўляптики, Мастура бу кўйларга ижтимоий муҳит, шароит таъсирида тушган эмас, бунда бирор тамар, гараз ҳам йўқ, балки кунгил майли туфайли беихтиёр шундай савдоларга гирифтор бўлган. Энг ёмони, Мастура ўзи тутган йўлнинг қони гуноҳ эканини билгани ҳолда фаолиятини давом эттириверади, домига тушганлар билан баъзи жамшидларни авжига чиқаради. У тузган давраларда янги чиққан шароб — пиво, винолар тортилади, беибо қилиқлар, ҳангомалар, уятсиз кўшиқлар баъзи авжга авж қўшади; «беш кунлик вафосиз дунёдан ўйнаб-қулиб ўтиш» бош шiorига айланади; айна пайтда, баъзи жамшид соҳиби бу хил «ўйин-кулгиларнинг гирди-гашти» бошқа бировларнинг бошига не-не савдолар солишини аччиқ истеҳзо билан эътироф этади. Қизиги шундаки, бу гуноҳқор банданинг — янги замон типининг қалбида иймон асоратлари ҳам сақланиб қолган; у охир чоғда ҳажга боришни орзу қилади, эри таънасига жавобан: «Сизни деб қора бўлган бу юзларимни байтуллоҳга суркамай ўлсам, рўзи қиёматда қандай бош кўтараман?» дея дил розини оҳади. Бу ишга у кўндан ҳозирлик куради, маблаг йиғади, унга ҳаром аралаштирмайди, ҳаром пуллардан ҳазар қилади, ўзи айтмоқчи, бу «Саргардоннинг пули эмас», дўппи тикиб, ҳалол меҳнати эвазига тўплаган... Қаранг, машҳур яллагчи, бузуқ ишлар билан тилларда дoston бўлган бу аёл табиатида, дилида нималар бор! Адибнинг санъаткорлиги биринчи галда инсон табиати, дилига хос шу хил ғаройиботларни кашф этганлигида.

Модомики персонажлар шарҳини Мастурадан бошлаган эканмиз, гапни яна бир гуноҳқор, айна пайтда, ғаройиб шахс Мамат орқали давом эттирайлик. Тадқиқотчилар Маматни «каллакесар», «қонхўр» деб таърифлайдилар. Дарҳақиқат, расман Мамат жиноятчи — қонхўр, каллакесар; Холисхонни қўлга киритиш йўлида ўз соҳиби Ёдгорни, Холисхон халоскори Тожибойни чавақлайди. Мана шу қотил, қонхўр одамда бошқа жиҳатлар ҳам бор. Аввало, у одамларга баҳо беришда холис ва одил. Мана, унинг Холисхонга берган баҳоси: «Хотин булса, бир султоннинг саройига ярашадиган, покиза бир хотин. Озгунчилар касофати билан вақтинча шу кўргуликларга тушиб турган...» Бошқа бир ўринда Холисхондан суз очиб, Ёдгорга дейди: «Барибир, бу қиз алдов, зўрлик билан бу ҳолга тушган. Буни ёшлик чоғидан бузуқ тарбия қилиб келинса эди, унда ўз ихтиёри билан чиқар эди, сенга нон берар эди...» Шу тариқа бутун асар давомида Холисхонга энг тўғри, холис, одилона баҳони ана шу қонхўр одам оғзидан эшитамиз.

Мамат одам жонига қасд қилиш гуноҳ эканини билади; билиб туриб гуноҳ ишга қўл урар экан, ўзини оқлаш учун асослар ахтаради: «Юртингда ахли давлат ва мансабдорларнинг қилган кирдикорларига сен ҳар қадамда бир одам қонини ичсанг оздир», дея ўзига таскин беради. Бу қонхўр кимса Ёдгор жонига қасд қилишга чоғланар экан, асло ачинмайди, буни бир «аблаҳнинг ҳақоратларидан ўч олмоқ» деб билади. Аммо Тожибойга келганда «юраги бир оз қизганди»: «Нимагаки, бу бегуноҳ. Шунчалик икки ошиқ-маъшўқни бир-бирига қўшадиган холис киши ҳам бир хотинни ёмон кўчадан кўтказиб, дунё ва охиратини обод қилиш учун бел боғлаган бир қаҳрамон йигит». Шу тарзда бу қаҳрамон йигит тўғрисидаги энг одил баҳони яна ўша қотил оғзидан эшитамиз. Пиравардида Мамат Ёдгорга қўшиб Тожибойни ҳам гумдон қилишга мажбур бўлади. Ниҳоят, Холисхонга етишиш имконияти тугилди. Шунда у «Худога шукр, бажара олдим», дея энгил тортгандай бўлади, айна пайтда, Тожибойни эслаб: «Лекин шу йигит гуноҳсиз кетди. Охири шунинг уволи мени тутса керак», дея ҳасратда қолади. Асар қотил шахсининг ана шу ҳасрат-армонли сузлари билан тугайди.

Одамни таажжубга соладиган яна бир жиҳати шундаки, Холисхон васлига интиланлар орасида энг собит ва фаоли — шу қотил кимса. Норбойваччанинг интилишларида шахвоний ҳирс ва моддий манфаатдан бошқа нарса йўқ, у ҳирсни қондиргач, қизни пуллаб юборади. Ёдгорнинг Холисхонга муносабати ҳам Норбойваччаникидан айтарли фарқ қилмайди. Асарда Холисхоннинг чин ошиги Рустамбек номи кўп марта тилга олинади, аммо ўзи кўринмайди. Ҳатто Холисхон изини излаб Самарқандга ошиқ йигитнинг ўзи эмас, унинг дўсти Тожибой келади. Орқаворатдан берилган таъриф-тавсифлардан маълум бўладики, Рустамбек хийла китобий одам, унинг ишқи ҳам, китобий. Бундай одам Холисхондай аёлга бахт ҳадя этиши қийин. Эҳтимол, муаллиф шафқатсиз реалистик асарга Рустамбек каби китобий ошиқни киритишни лозим кўрмагандир. Унинг дўсти Тожибой гарчи «дунё ва охиратини обод қилиш учун бел боғлаган бир қахрамон йигит» бўлса-да, китобийроқ, ишонувчан одам. Шафқатсиз замонда чин халоскор булишга, қолаверса, ўзини ҳимоя қилишга қодир мардона шахс эмас. Шу туфайли у увол кетади...

Таажжубки, охир-оқибат Холисхоннинг оташин ошиги, ёлғиз паноҳи, халоскори ўша шафқатсиз, қотил кимса Мамат бўлиб чиқади. У Холисхонга «Сенга паноҳ буладиган мендан бошқа бир одам йўқ», деганида самимийдир. Ҳамза улғу реалистик сифатида қотил шахснинг ишқи, халоскорлиги ҳақида сўзлашга журъат этади. Бу жаҳон адабиётида сийрак учрайдиган ҳол! Мамат Холисхонни девоналарча «дунёда ҳар нарсадан ортқ» севади. Бу девона ошиқ кўпдан бери аёл атрофида парвона, уни ифлос маскандан қутқаришга тайёр, бироқ маъшуқа уни ёнига ёндаштирамайди. Мамат эса, аёлнинг ўзгалар билан бўлиб кетишини тасаввур ҳам қилолмайди; «бу ғурбатда бу қадар ишқнинг алами билан ҳаргиз чидолмас» лигини билади; аёлга қарата «Сендан айрилишнинг ўзи менга ўлим», дейди. Ишқ оловида маст бу нотавон кўнгил гоҳо ўзига келиб, бу аёлнинг тенги эмаслигини, аёлдан жавоб севгиси қутуш «қуруқ хаёл» эканини ичдан ҳис этиб, ўзини саволга тута бошлайди: «Эй, Мамат, сенга нима бўлди?! Ақлингни тупла... Шунча давлат, маишат билан Ёдгорни пашшача кўзига илмаган бир хотин сендек соқолига... қор ёққан бир нотавоннинг этагини тутсин-да, сенга вафолик хотин бўлсин эмиш. Бироқ бу «мушкул ишқ» жазаваси барибир уни тинч қўймайди. Бу телба, бешафқат кимсанинг ишқи ҳам ўзи каби девонавор, шафқатсиз. Аёл кўнглини ололмагач, зурвонлик билан унинг васлига талпинади, орага ҳижрон таҳдид солганида, ҳатто маъшуқасини ўлдирish ниятидан ҳам тоймайди: «бир жонингни олмай жон бермайман», дея онт ичади. Айни пайтда, аёл васлига эришгудай бўлса, бир умрга вафодор эр бўлишга, унинг барча орзу-истакларини рўбга чиқаришга тайёр...

Қаранг, бир қонхур, шафқатсиз одам кўнглида қанчалар дард, сир-асрор бор! Буларни кашф этиш учун чин санъаткорнинг сеҳрли алами даркор. Ҳамза ана шундай қалам соҳиби эди.

Драмадаги яна бир етакчи персонаж танқидчиликда «зулмат ичидаги бир нур ва нурдек пок»; «янги типдаги илғор ўзбек қизи», деб таърифланган Холисхондир. У хусусида қисқа қилиб шуни айтиш мумкинки, бошда у Ҳамзанинг аввалги асарларидаги ижобий аёл образидан унча фарқ қилмайди; ўз орзу идеаллари йўлида курашади, эркин севги йўлини тутди, севиқлиси деб ота-она раъйига дадил қарши чиқади; алданиб ифлос масканга тушиб қолганида ҳам имкон қадар ўзлигига, севгисига содиқ қолади... Бироқ муҳит, шароит зўғуми остида бора-бора муҳит фарзандига айлана бошлайди. Биламизки, Ҳамзанинг аввалги асарларида бу хил қахрамонлар, масалан, «Заҳарли ҳаёт»даги Марямхоним, «Истибдод қорбонлари»даги Санавбар фақат орзу-идеал қанотида парвоз қилувчи романтик табиат шахслар, улар орзу-умидлари йўлида кураша-кураша, бунга эришолмагач, жонларига қасд қилдилар, таслим бўлишдан кура, ўлимни афзал биладилар. Холисхон салафларидан фарқли ўлароқ, пировардида романтик парвозлардан чекиниб, моддюнча-реалистик ўй-мушоҳадалар томон юз ўгира бошлайди. Бу фожией шахс талқинида ҳам муаллиф асарнинг бош тасвир йўриғига, шафқатсиз

реалистик услубига мос тарзда қалам тебратлади. «Ҳар ким бу дунёда узига ўзи бек, ўзига жафокор»; «Қилдим, қилдим, ҳаммасини нодонлигимдан узим қилдим»; «Ҳовлиқиб-ҳовлиқиб-ку шунча расволикларга қолдим»; «Ўзингизники ўлдиришни ҳам иложи бўлмагандан кейин нима биланди юпатиш одамга одат бўлиб, худ-бехуд нима қилганингни билмай қолар экансан. Менинг ҳозирги аҳволимни курган киши ҳар нарса деса, рост;» «Нима қилай, менга ёруғлик кун йўқ экан...» — мана, Холиسخоннинг сўнги дил розидан, ишига ўзи берган баҳосидан баъзи лавҳалар. Ниҳоят, у Мамат олдиди таслим бўлар экан, охириги илтижоларини изҳор этади: «Майли, суйганимни кўрмасам ҳам, ота-онамни курсам бўлди. Пешонамда ёзгани сен экансан, менда нима чора?» У севги деб ота, она, хеш-ақраболарни ерга қаратгани учун «мана шу расво юзи» билан шуларни кўргани чидаган юзига ҳар куни минг тупурсалар оз деб билади...

Бунинг учун Холиسخонни койиб, буни шунчаки ожизлик аломати деб булармикан? Ҳаётда бунақалар оз дейсизми! Бир ўринда она бечора ўз қисматидан суз очиб: «Битта улдим-куйдим деган менинг ўзим эдим. Беш йил, ўн йил йиғладим, охири курмагандек бўлиб кетдим. Буям бир кунини кўрар. Ишқилиб, қора боши соғ бўлса бўлди...» дейди. Эҳтимол, Холиسخон ҳам онаси, қолаверса, минглаб бошқа аёллар қатори «замон одами» бўлиб, севмагани билан бир нави турмуш қуриб кетар... Аммо бу айтишга осон. Орзу нуқтаи назаридан қараганда, бу фоний дунёда бундан ортиқ фожиа борми? Ахир, беш йил, ўн йил, балким умрбод йиғлаб ўтган умрни умр деб бўладими?! Начора, ҳаётда ҳамманинг айтгани, уйлагани бўлавермайди. Инсон боласи охир-оқибат турмуш шафқатсизликларига, тақдири азал ҳукмига бўйсунмишга мажбур. Қолаверса, севгани васлига етишиш ҳам ҳали тўқис бахт дегани эмас. Персонажлардан бири эслатганидай, «Битта севиб теккан Кумушхонми? Бошинг айланиб бир кириб қолсанг, гаму ҳасрати кулоқ-миянгни қоқиб қўлингга беради. Қон қақшаб йиғлаганига Худонинг раҳми келсин». Холиسخон учун орзу саналмиш Кумушхон турмушининг бу хил жиҳатлари ҳам реалист муаллиф эътиборидан четда қолмади. Кўп ҳолларда ҳаётда, ижодда тарафқашлик йўлини тутган Ҳамза шу тариқа бу шафқатсиз реалистик асаридида ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатига охиригача холис, тик қарайди!

Ниҳоят, «Паранжи сирлари»нинг реалистик фазилатлари унинг тилида ҳам ёрқин намоен бўлган. Абдулла Қаҳҳорнинг «Ҳамзагача ва Ҳамза даврида ҳам ҳеч бир ёзувчининг тили Ҳамза тилидек жонли ва ранг-баранг халқ тилига яқин бўлган эмас», деган сузлари биринчи галда айна шу драмага тааллуқли. «Паранжи сирлари»да ўша давр асарлари тилида учрайдиган сунъийлик, ҳар хил ясамаликлар, ўринсиз шевачилик аломатлари, сингармонизм ҳодисаси таъсири айтарли кўринмайди. Етмиш йил бурун битилган бу асар тилининг неча ўн йиллар давомида такомиллашиб, сайқал топган бугунги адабий тил нормаларига ўта яқинлиги, мослиги кишини ҳайратга солади. Юқоридида асар матнидан келтирилган кўчирмалардан ҳам бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Ҳар қандай сиёсий, мафкуравий зуғумлардан, тарафқашликлардан холи, бешафқат, мардона бир реалистик руҳ билан йўғрилган, қолипларга тушмайдиган гаройиб миллий характерларни кашф этиб берган, замонавий ўзбек адабий тилининг ноёб бир ёдгорлиги, ҳазинаси бўлмиш бу асар чиндан-да улуг адиб Ҳамзанинг бош асари, шоҳ асари дейишга лойиқдир.

Қўчқор Хоназаров

МУТЕЛИК РУҲИЯТИ

Мустақиллик ҳаётимизда янги, ерқин саҳифа очди. Ҳар биримиз мустақиллик руҳи билан яшаб, шу гоёга хизмат қилмоқдамиз. Утган давр шуни курсатдики, халқимиз купдан бери шу мустақилликни кутар, орзу қилар экан.

Халқимиздаги бундай ҳолатни тушуниш қийин эмас. Биз 1917-1990 йиллар орасида миллатимиз, маданиятимиз, маънавиятимиз ва ўтмишимиз тўғрисида куп сузладик, турли минбарлардан тинмай гапирдик ва, табиийки, куп нарсани билдик, узлаштирдик, миллий онгимиз шаклланди ва бойиб борди. Буларни инкор қилсак инсофдан бўлмайди. Аммо, минг афсусларки, бу ўз-ўзимизни билиш жараёни 1917 йилдан бошлаб ҳукмрон мафкурага айланган назариянинг манфаатларига бўйсундирилган эди. Ана шу боисдан бизнинг илмимиз-билишимиз ҳукмрон мафкуранинг қийшиқ офтобаси орқали қабул қилиб олинди ва бизнинг миямизда ҳам ана шундай қийшиқ тушунча, эътиқод, ишонч, тасаввур ҳамда идроклар юзага келди.

Қийшиқ инъикос ҳам инъикос. У бузилган бўлса ҳам, умумий тушунча беради. Лекин, унинг жиддий камчилиги шундан иборатки, бундай инъикос билан узоққа бориб бўлмайди. Уни тезроқ тузатиш керак. Бироқ, бу ерда жуда мураккаб ва жиддий қийинчиликка дуч келамиз. Гап шундаки, биз бузилган арава ёки автомобилни тузатаётганимиз йўқ. Бунақа иш осон. Бутун бир миллатнинг онгини, дунёқарашини, нуқтаи назарини ўзгартириш эса, ниҳоятда мураккаб, зарур иш. Унингсиз олға боролмаймиз. Бу вазифани адо этмай туриб, Ўзбекистонни илғор мамлакатга айлантириш тўғрисидаги гоё пуч бир гап бўлиб қолавереди.

ТАҲРИРИЯТДАН

Қўчқор Хоназаров фалсафа фанлари доктори, профессор, республикамиз ва ундан ташқарида таниқли олимдир.

У Ватанимиз истиқболи, миллатимиз ҳақидаги фалсафий ўйларини қогозга тушириб, таҳририятимизга олиб келди. Қўйида олимнинг ушбу мақоласини журналхонлар эътиборга ҳавола қиламиз.

Биз қоқ ерда эмас, куп минг йиллик тарихга эга булган миллий худудимизда юқоридаги ишни амалга оширишимиз керак буляпти. Инсоният тарихида ҳозиргидек фан ва техника ривожланган шароитда давлатни, халқни ривожланган социализм деб аталмиш жамиятдан эркин бозор муносабатларига ўтказишдек ижтимоий-сиёсий муаммони ҳал этган сиёсий раҳбар ёки сиёсий фирқа булган эмас. Ўзбекистон бу муаммони ҳал қилишнинг энг қулай ва нисбатан кам машаққатли йўлини топди. Бу — халқимизнинг бахтидир.

Ҳозирги замонда мустақиллик нималарда ўз ифодасини топиши керак? Мустақиллик, бу, биринчи навбатда, аъло сифатли меҳнат, рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришдир. Мустақиллик, бу, ҳар бир фуқаронинг фаоллиги, мустақил фикр юритишга урганиши, тadbиркорлиги, ўз миллатига сидқидилдан хизмат қилиши демакдир.

Афсуски, биз бу тушунчаларни ривожланган социализм давридаги тарғибот ва ташвиқот даражасида қабул қилишга ва тушунишга одатланиб қолганмиз, яъни эътироз билдирмаймиз, аммо юракдан, дилдан ижодий ҳаракат ҳам қилмаймиз. Кўпчилигимизнинг онгимиз, дунёқарашимиз ўша даврда шаклланган. Лекин мен масалага янада кенгроқ қараш ва уни чуқурроқ таҳлил этиш тарафдориман. Бизнинг миллий ўзига хослигимиз, урф-одат, расм-рўсм ва анъаналаримиз, ҳаётга, атрофимиздагиларга муносабатимиз жуда чуқур тарихга эга бўлиб, аста-секин асрлар давомида шаклланган. Табиийки, буларнинг орасида яхшилари ҳам бор, ёмонлари ҳам.

Миллатимизнинг кўпчилик тан олган ажойиб фазилатларидан бири унинг миришкорлиги ва ўта меҳнатқашлигидир. Халқимизнинг меҳнати ва миришкорлиги билан Марказий Осиёда маданият ўчоғи, цивилизация макони юзага келган.

Ўзоқ асрлар давомида тарихнинг ихлоятда нотекис йўлларини босиб ўтган халқимизга эндиликда жаҳон саҳнига чиқиш, ўзининг салоҳиятини кенгроқ намойиш этиш имконияти юзага келяпти. Бундай шароитда ўз халқига меҳр-муҳаббати юқори булган, жони ачиган инсон унга танқидий кўз билан боқиб, камолоти ҳақида қайғуриши керак. Зотан, миллатнинг илгор ва онгли вакиллари миллат манфаатларини қўлаб, аччиқ ҳақиқатни сузлашдан тортинмаганлар, миллатни иллатлардан тозалашдек қийин ишга узларининг вақтлари ва кучларини аямаганлар. Миллатнинг фазилатлари ҳақида ошириб гапириб, камчиликлари ҳақида мавҳум ва ноаниқ сузлаш ҳеч қачон яхшиликка олиб бормайди.

Мустақиллик муносабати билан биз ўзимизга, ўз миллатимизга танқидий кўз билан қарай билишимиз, ўзимизни миллат сифатида поклашимиз, маълум даражада «қайрашимиз» ҳам керак деб биламан. Ана шундагина биз миллат сифатида янада ўткирроқ буламиз, ривожланиш суръатларимизни тездаштирамиз.

* * *

Мутахассислигим буйича мен жамиятшуносман, яъни жамиятнинг тарихи, ўзига хос томонлари, ҳар бир мамлакат ёки халқнинг хислат ва хусусиятлари, инсониятнинг моддий ва маънавий қадриятлари хазинасига қўшган улۇши, ўтмиши ва истиқболи ҳақида кўп ўқийман ва ўйлайман, фаразлар ва хулосалар ясайман. Илмий фаолиятим мобайнида менга шу нарса маълум бўлдики, ҳар бир миллат ўзига бутун бир олам экан. Ундаги моддий ва маънавий қадриятларнинг яратилиш тарихи, тили, маданияти, табиати, жугрофий муҳити, иқтисоди, расм-рўсмлари ва анъаналари алоҳида эътиборни талаб қилар экан. Бундай эътибор бўлмаса, миллатни тушуниш қийин. Уни тушунмагандан кейин эса у билан муомала қила олмайсиз.

Ўзбек миллатининг ўзига хос томонларидан бири шундан иборатки, у бошқа кишилар, бошқа миллатлар билан муносабатда ниҳоятда эҳтиёткор, мактов ва ширин сузда сахий лекин бир оғиз булса ҳам қўпол, қўрс, оғир сузни айтишдан узини тияди. Баъзи миллатлар эса аччиқ, қўпол ва ҳатто ноурин булса ҳам, ҳақиқатни шартта бетингизга айтишни ижобий хислат деб биладилар.

Миллатимизнинг юқорида қайд этиб утилган хислати, фикримча, мустақил-

лик муносабати билан чоп этилган ва этилаётган нашрларнинг мазмунига ҳам таъсир қилмоқда. Миллатимизнинг салбий одатлари осмондан тушган эмас. Улар миллатнинг муайян ҳаёт, фаолият шароитлари таъсирида шаклланган, узоқ йиллар давомида кишиларнинг онгига, турмуш тарзига, фаолият усулларига таъсир курсатиб келган.

Мен 1941-1945 йилларда булган уруш қатнашчисиман. Тўрт йил давом этган жангу жадалда душман билан кўп марта туқнашганман. Айни бир вақтда узимизнинг аскарлар ва зобитларни ҳам кузатиб бордим. Албатта, ҳар бир вазиятда ўз миллатимнинг нақилларини топишга, қуришга, уларга далда беришга ҳаракат қилдим. Ва, уша даврдаёқ эътибор бердимки, бизнинг кўп жангчилар уларини ортқ даражада камтар тутардилар. Аниқроқ қилиб айтсам, уларини шарқий славян халқларига нисбатан норасо, кемтик халқдек сезардилар. Табиийки, бу одатни ҳамма ўзбекларга тегишли деб бўлмайди.

Уруш тамом бўлди. Ўзбекистонда юзлаб улкан заводлар, гидростанциялар қад кутарди, унлаб олий уқув юрталари очилди, Фанлар академияси ташкил этилди, миллатим юз фоздли халққа айланди. Аммо узимизни тутишимиз кам узгарди.

Бир-иккита мисол келтирай. 1960 йил. Москва Давлат дорилфунунида Тошкент халқ ҳужалик институтининг доценти, иқтисод фанлари номзоди Улмасбоев сийсий иқтисод буйича докторлик диссертацияси ёкламоқда. Расмий оппонент булган москвалик олимлар диссертация буйича бир қанча жиддий танқидий мулоҳазалар айтган бўлсалар-да, умуман тадқиқотни ижобий баҳоладилар. Шундан сунг диссертациянинг муҳокамаси бошланди. Шунда тошкентлик бир ўзбек олими (фамилиясини ҳурмат юзасидан айтмайман) минбарга кутарилиб, ўзбек халқини ерга ура кетди. «Биз, ўзбеклар, қолақ эдик, сиз, рус халқи бизни еруг дунёга олиб чиқдингиз. Биз сизнингсиз ким эдик?! Биз ҳеч нарса эмас эдик. Сиз бизга раҳнамолик қилдингиз... Биз, ўзбеклар, сизни деб ергача букилиб таъзим қиламиз. Минг раҳмат сизларга! Мана бутун сизлар бизнинг яна бир вақилимиз фан доктори бўлишига йул очдингиз. Сиз булмасангиз, уртоқ Улмасбоев фан доктори булармиди? Йўқ, албатта...»

Ана шу тарздаги мақтов ва лаганбардорлик иборалари яна бир неча вақт давом этди. Мен Ўзбекистон ваколатхонаси вақили билан бирга утирардим. Биз иккаламиз бирлашиб, тошкентлик бу «нотиқ»қа «Минбардан тушинг. Булди энди!» деб хат ёздик. «Нотиқ» бизнинг хатимизни ўқиш урнига, уни бир четга суриб қўйди-да, булбулигуе булиб, рус халқини мақташни ва ўзбек халқини ерга уришни давом эттираверди.

Афсуски, ана шундай кишилар Ўзбекистонда ёш авлодни тарбиялашда ҳал этувчи лавозимларда булганлар.

Яна бир мисол. 1962 йил. Менинг докторлик диссертациям Москвада ва Тошкентда узил-қесил охириги муҳокамадан утди ва ҳимояга тавсия этилди. Унинг мавзуси «СССРда миллатларнинг яқинлашуви ва миллий тиллар» дейиларди. Ундаги асосий гоя — СССРда миллатлар, худди бутун жаҳон бўйлаб булганидек, яқинлашмоқдалар, лекин миллатлар ва миллий тиллар қушилиб кетиши мумкин эмас, чунки ҳар бир миллат ва ҳар бир миллий тил — узига хос бутун бир дунё. Улардан ҳар бирининг уз ички қонунлари ва ривожланиш қоидалари борки, бу қонунлар ва қоидалар уларнинг қушилиб кетишига йул қўймайди. Менинг бу чуқур асосланган гоям билан Москва олимлари ҳам, Тошкент олимлари ҳам ҳисоблашиб, маъқуллашга мажбур булдилар. Менинг бу хулосам Сталин 1930 йили ВКП(б) XVI съездида «миллатлар ва миллий тиллар қушилиб кетади», деб ҳукм чиқаргандан кейин, СССР миқёсида биринчи марта «улуг дохий»нинг бу фикрига қарши айтилган сўз эди.

Тошкентдаги муҳокамада қатнашган ва узи туғрисида фикри жуда баланд бир олим эса шундай деди: «Диссертациянгизнинг иккита жиддий камчилиги бор. Буни мен Сизга очиқ айтишим керак. Биринчидан, рус халқининг ўзбек халқига ердами етарли курсатилмаган, иккинчидан эса, КПССнинг ўзбек халқига гамхурлиги туғрисида кам ёзилган». Ҳолбуки, давр тақозоси билан бу икки жиддий «камчилик»қа ҳам етарли эътибор берилган эди. Афсуски, «танқидчим» якка эмас

эди. Бунақалар минглаб эди. Улар, халқ ибораси билан айтганда, юқоридан «саласини ол» деб курсатма берсалар каллани ҳам оладиганлар хилидан эдилар.

Ўзбек халқининг қанчалик «қолоқ эканлигини» алоҳида бурттириб курсатиш ва шу сабабли рус халқининг бизга ибрат ҳамда намуна эканлигини қайта-қайта уқтириш одати миллий онгимизни маҳдудликка гирифторм этди ва илм аҳлининг фикрига қулоқ солувчиларда: «Э-ҳа, ман-ман деган олимларки шундай деяптиларми, демак, «улуг оғамиз»дан урганишимиз керак экан-да», деган фикр ва худосаларнинг шаклланишига хизмат қилди.

Бундай аҳвол мени ич-ичимдан эзар ва қийнади. Мен бунинг нотугри эканлигини, миллатим бошқа миллатлардан, шу жумладан, улуг «оғамиз» бўлмиш миллатдан ҳам ҳеч бир жиҳатдан кам эмаслигини бутун умрим мобайнида исботлашга ҳаракат қилдим. Бунинг учун меҳнат ва юксак даражада илм-фан маданияти талаб этилар эди. Урушдан кейин Москвада саккиз йил ўқидим, йигирма йил илмий ходим бўлиб ишладим. КПСС Марказий Қўмитаси ҳузуридаги марксизм-ленинизм институтида оддий илмий ходимликдан профессорликкача, шу институт партия қўмитасининг котиби даражасигача бўлган йўлни босиб ўтдим. Шу зайдда ўзим меҳнат қилган илм даргоҳида ўзбекларга булган қолоқ қарашларнинг узғаришига эришдим.

Хуллас, айтмоқчиманки, Ўзбекистон кейинги 70-75 йилда «ленинча оқилона миллий сиёсат» натижасида ташқи жиҳатдан қуп узгарган бўлса ҳам, амалда норасо халқ ҳиссининг асири бўлиб қолавердик, мамлакатга ҳўжайинлик қилган халқларга қўллуқ қилдик, бош эгдик.

Эндиликда мутелик ҳиссидан холи бўлишимиз керак. Бусиз мустақиллигимиз тулақонли бўлмайдик. Узининг кимлигини англаган, миллий онги тараққий этган миллатлар ўзбек миллатидан неча баробар кам сонли бўлса ҳам, ўзининг камситилишига йўл қўймай, катта гапириб юрган миллатларнинг эсини жойига солиб қўймоқда. Бунинг мисолини биз Афғонистонда, Чеченистонда, Абхазияда ва Болтиқбўйида қўриб турибмиз. Биз бу уринда ўзимизни оқласак, урушқоқ ва жанжалкаш миллат эмасмиз, десак кескин характерли, чўрткесар одатли унлаб бошқа миллатларни камситган бўламиз.

Нима учун биз ўзбеклар юмшоқмиз, индамаймиз ва оғирроқ вазиятларда сабр қилиб туришни афзал биламиз-да, шу сабабли қўпинча е орқада, е четда қоламиз. Бунинг тарихий сабаблари бор.

* * *

Менинг Шокарим исмли амаким буларди. У ўз замонининг зурларидан эди, ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан қўрқмас эди, гапни шарт кесар, чайналиб ўтирмасди. Унинг яхши қўрадиган ибораларидан бири «андишанинг оти қўрқоқ» эди. Мен «андиша» сўзини билсам ҳам, нима учун андишанинг оти қўрқоқ бўлади — буни тушунмас эдим. Йиллар ўтиб, оқ-қорани ажратадиган булганимдан сўнг бунинг маъносини тушундим. Айниқса, «андиша» сўзи бевосита ўзбек халқига тегишли эканини ва унинг миллий ўзига хослигини таърифлашда бу сўз каттагина урин тутишини англадим.

Биз ўзбеклар ўзимизни андишали халқмиз, деб биламиз ва бу билан мағрурланамиз. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида айтилишича, «андиша» — кетини, оқибатини ўйлаб ека юз-хотир қилиб юритиладиган мулоҳаза; эҳтиёткорлик; умуман фикр, мулоҳаза; шарм-ҳаё, ор-номус, уят. Қаранг, қанчалик кенг маънога эга фикр, тушунча. Лекин, асосий маъноси, қисқача қилиб айтганда, шошма, ўйлаб қўр, дегани.

Баъзи халқлар гап-сўз бошланишидаёқ, ўз фикр-мулоҳазаларини бевосита изҳор қиладилар, орқага ташламайдилар, ўйлаш учун фурсат қидирмайдилар. Биз, ўзбеклар эса, бунинг тескарисимиз. Ёши улуглар ешларга ҳамма вақт «ҳовлиқма, шошма, ўпкангни бос!» деб маслаҳат берадилар.

Чор қўшинлари томонидан забт этилган Туркистонга келган рус мансабдорлари ва маъмурулари бу минтақа аҳолисининг босиқ ва тийиқлигига ҳайрон қолган. Бу аҳоли ўз юртининг е забт этилишидан норозилиги, ёинки рози эканлигини намойиш этмасдан, қўпчилиги янги ҳокимлар фаҳмида қандайдир ўз юртига бе-

фарқ қарайдиган лоқайд ва ғайратсиз одамлар бўлиб курунган. Инқилобдан аввал яшаган аждодларимизнинг айтишларига қараганда, босқинчилар халқимизни «қўйлар» деб атаган эканлар.

Албатта, орамизда Солиҳбек додхоҳлар, Дукчи Эшонлар, Мунаввар Қорилар ҳам булган. Аммо, халқимизнинг аксарият қисми четдан бостириб келган бошқа дин, бошқа тил, бошқа урф-одат, турмуш тарзи эгаларини курганида бу нотаниш ва номаълум одамларга ҳайрон бўлиб қараган, «улар ҳам Худонинг бандаси-ку!» деб қарши мушт кутармаган. Хуш, бу одатимизнинг тарихий илдизи қаерда?

Атрофимиз, юқорида эътироф этиб утганимиздек, асосан чули биебон ва тоғу тошлардан иборат ерлар булган. Шу боисдан четдан қайсики зуравон ёки каллаке-сар уз атрофига одам йиға олса, биринчи навбатда Амударё ва Сирдарё оралигига бостириб кириб, улжа йиғишни уйлаганлар. Халқ эса бу ҳодисага куникиб, уз тоғганини бекитган, яширган, аммо қуролли жангләр олиб боришни одат қилма-ган. Аксинча, босқинчиларга эрк бериб, уларни узига тортган ва аста-секин уз одамига айлантириб, «ютиб» юборган.

Шу жиҳатдан халқимизнинг тарихи жуда ибратли бўлиб, утмишимизни урга-нувчи олимларга бой ва сероб фактик материал беради. Бу масала алоҳида тадқи-қотта лойиқ булса ҳам, ҳозирча бундай иш бажарилган эмас. Шу нарса шубҳасиз-ки, Искандар Зулқарнайнинг минглаб сарбоз ва зобитлари, араблар, мугуллар ва бошқа босқинчиларнинг ун минглаб авлодлари узбек халқининг таркибий қисми-га айланиб кетдилар. Уларнинг купчилиги илдизлари қанчалик чуқур эканлигини ва аждодлари бир пайтлар бошқа юртлардан келганлигини, икки дарё оралигида куниб, утрок аҳоли қаторидан жой олиб, аста-секин узбек бўлиб кетганларини билмайдилар.

Куп йиллардан бери Далварзинтепада қазув ишлари олиб бораётган археолог Баҳодир Тургунов менга шундай деган эди: «Ез ойлари Сурхондарёда ишлаган пайтларимда яқшанба кунлари Деновнинг гавжум бозорини айланишни яхши кураман. Бу ерда тоғлардаги қишлоқлардан келадиган худди юнонлар сингари күзи кук, сочи жингалак, барваста кишиларни учратиш мумкин. Булар Искандар Зулқар-найнинг шу ерларда қолиб кетган сарбоз ва зобитларининг авлод-аждодлари».

Қарши шаҳри атрофида мугулларни эслатадиган одамлар куп учрайди. Тари-хий манбаларда ёзилишича, бу ерда Чингизхоннинг анчагина қушини утрокла-шиб, маҳаллий халққа аралашиб кетган.

1966 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институтида ишлаб юрган давримда менга Гуржистон Фанлар академия-сининг вице-президенти К. Г. Церетели мурожаат қилган. У семитология, яъни араб тили ва араб халқлари тарихи ҳамда шунга боғлиқ масалалар билан шуғуллан-ар экан. «Ўзбекистонда, — деди у, — бир неча минг араб яшайди. Улар бизга уқишга келган араблар эмас. Мен айтаётган араблар, бу — қадимий араблар. Араб истилочилари ва уларнинг авлодлари Ўзбекистонда қишлоқ-қишлоқ бўлиб жойлашганлар. 20-йилларда улар учун уқув ишлари араб тилида олиб бориладиган мактаблар очилган эди. Мен шу арабларнинг тилини, маданиятини урганганман, бу туғрида илмий асарларимда куп нарсалар айтилган».

Г. К. Церетелининг гапи мен учун янгилик булди, чунки Ўзбекистондаги араблар туғрисида бир нарса айтиш ва уларни урганиш хуш курилмасди, уларни узбеклар билан тезроқ қушиб юбориш сиёсати амалга ошириларди. Албатта, араб-лар биқиқ ҳаёт кечирмайдилар. Улар аста-секин узбеклар билан қушилиб боришн табиийдир. Лекин, уларнинг куп асрлик тарихини батафсил урганиш миллатимиз-нинг шаклланиш жараёни қанчалик серқирра ва мураккаб булганини яхшироқ билишга ёрдам беради.

Яна бир диққатни тортадиган масала Ўзбекистондаги мижарлар, яъни венгр-лар муаммосидир. Бундан минг йил муқаддам венгр қабилалари Волга буйидан куча бошлаганда, уларнинг асосий қисми Ғарбга йул олган ва ҳозирги Венгрия худудига бориб жойлашган. Айрим венгр тудалари эса шарқий-жануб томон жу-наб, бизнинг ерларга келиб урнашган. XIX асрда ва XX асрнинг 20-йилларигача Ўзбекистонда мижар қишлоқлари булгани маълум. Уларни урганиш узбек этно-графларнинг вазифасидир.

Тарихимизнинг ана шундай жумбоқларини урганиш, аниқлаш, улар ҳисобига тарихий йўлимиз ва илдиэларимизни билиб олиш — муҳим вазифадир. Умуман, этнографларимиз ҳақида сўзлар эканмиз, шуни айтиш керакки, тоталитаризм йилларида бошланган этнография фанини чури қиздек ҳар томонлама камситиш ҳамон давом этмоқда. Ҳолбуки, ўзбек миллатининг шаклланиш тарихини этнографларисиз фараз қилиб бўлмайдди. Тарихчилар умумий манзарани еритадилар. этнографлар эса бу жараённинг барча паст-баланди ва жимжималарини еритиб берадилар. Шу жумладан, ўзбекларнинг урғача этник, яъни ўзига хос қиёфаси қандай бўлишини этнографларгина илмий жиҳатдан асослаб бера оладилар.

Барча илғор миллатлар узил-кесил шаклланган миллий қиёфага эгадирлар. Ўзбекларда бу жараён бошланган, лекин узил-кесил шаклга келишдан узоқда. Ана шу сабабли биз бир қарашда ким Фарғона водийсидан, ким Самарқанддан, ким эса Хоразмдан эканлигини биламиз, чунки уларнинг қиёфаси жуда аниқ равишда бир-биридан фарқ қилади.

Хуллас, уч минг йиллик тарихи давомида халқимиз бой ери-эли қанчалик ҳимоясиз эканлигини, уни мудофаа қилиш қанчалик оғир ва қийин эканлигини тушунган, ҳудудимизнинг ҳар томондан очиқ эканлигини ва душман йўлида ту-сиклар йўқлигини инобатга олган. Ана шу шароитда душманни енгишнинг энг оқилона йўли унинг билан муносабатларни мураккаблаштирмасдан, эл-юртини уруш, қон ва вайроналикка ундасдан, бунинг урнига муҳолиф кучни яхшиликча кутиб олиб, уни яхши тап, яхши муомала билан узиники қилиб, «ютиб» юбориш деб биланлар.

Халқимизнинг тарихидаги ана шу стратегик, яъни асосий йўналиш, менинг фикримча, тадқиқотчиларнинг диққатидан четда қолган, чунки утмиш ҳукмрон мафкура олимларимиздан тарихни синфлар кураши тарихи сифатида еритишни талаб қиларди. Шу боисдан улар тарихимиздан фақат кўзғолонларни, исёнларни, қонли жангларни, сиёсий кураш манзараларини қидирганлар. Тарихимизни-ни биз оқорида таърифлаб берган ўзига хос томони эса эътибордан четда қола-верган.

Бир юз уттиз йил муқаддам чоризм қушинлари юртимизни забт этганда ҳам шимолдан епририлиб келган ҳарбий ва маъмурий кучнинг қанчалик даҳшат экан-лигини аждодларимиз курган, билганки, бу чексиз кучга дош келадиган илож бизда йўқ эди. Ушандай вазиятда аждодларимиз, маълум тўқнашулар, курашлар бўлганлигини истисно қилганда, келгинди босқинчилар билан беллашиш ноурин ва ноҳуя иш эканлигини узларича аниқлаб, мияларига туғиб олганлар, ўз фарзанд ва невараларига ҳам шуни, яъни «улар кучли, улар билан беллашма, бари бир сени енгадилар, майиб қилиб қўядилар. Эҳтиёт бўл! Узингни тий!» қабилидаги насиҳат-ларни сингдириб келганлар.

Айнан шунинг учун ҳам халқимиз орасида пайдо бўлган жадидлар дастлаб манжуд тузумни қулатиш, ағдариш, янги жамият барпо этиш вазифасини қўйма-ганлар, чунки улар ўз даврининг фарзанди бўлганлар, вазиятнинг қанчалик мурак-каб эканлигини тушунганлар. Улар узоқни кузлаб, маърифат орқали асл мақсадга яқинлашишни орзу қилганлар.

Оқорида таъкидлаб утилган фикрлар инобатга олинса, нима учун ўзбек халқи шошмайдиған, андишали эканлиги маълум бўлади. Албатта, андишани фақат биз айтиб утган омиллар билан изюхлаш унчалик туғри бўлмас. Лекин бу омил ҳал қилувчи урин тутгани шубҳасиздир.

Шундай қилиб, халқимизнинг андишаллиги — унинг тарихан ташкил топ-ган улкан ижобий ютуғидир. Аммо халқимизнинг бу олати бизнинг илғор миллат бўлишимиз ва илғор жамият қуришимизга халақит бермаслиги керак. Бизнинг андишаллигимизни атрофимиздаги баъзи халқлар тушуниши, баъзилари тушу-маслиги ва бу нарсани қўрқоқликнинг, ўз кучига ишонч йўқлигининг ифодаси деб билиши мумкин.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, ҳозирги даврда ҳамма халқлар ва миллатлар-нинг ўзига хос ҳислатлари, хусусиятлари умуминсоний рақобат бозорига олиб чиқилмоқда. Бу рақобат курашида ютқазмаслик учун миллий анъана ва хусусият-ларимизни амалиёт «чигиригидан» утказиш кераклигини, замон талабига монанд-

ларини сақлаб қолишимиз, баъзиларини қисман такомиллаштиришимиз, айримларини эса миллатимиз ҳаётидан чиқариб ташлашимиз лозим.

Андиша ички зиддиятли миллий хусусиятдир. Бир томондан, андиша кетини, оқибатини уйлаб юритилган мулоҳаза. Бу — яхши. Ва, айни вақтда, андиша кишини иккиланишга, шубҳаланишга ундайди. Бу эса — ёмон, чунки вақтни кўлдан бой беришингиз, рақибингизда эса узингизга нисбатан салбий таассурот пайдо қилишингиз мумкин.

Утмишсиз келажак йўқ. Утмишни биз фақат уз қизиқувчанлигимизни қондириш учунгина эмас, балки биринчи навбатда ундан хулосалар чиқариш, урناк буларли томонларини ушлаштириб, уларни давом эттириш ва янада бойитиш учун, ва, айни вақтда тарихда булиб ўтган хатоларни такрорламаслик учун урганамиз.

Ана шу нуқтаи назардан ҳозир поёнига етаётган XX аср давомида юртимизда амалга оширилган миллий сиёсат кўп жиҳатдан диққатга сазовордир.

Бизга ҳозирги кунда етишмайдиган нарса миллий гурурдир. Албатта, мустақилликка эришгандан сунг бу борада катта ва чуқур узғаришлар юз бермоқда. Мустақилликдан аввал ҳам миллий гурур бор эди. Лекин у фақат зиёлилар, ўқимишли кишилар доирасида булиб, уларнинг миллий тарихимизни, юртимиздаги утмиш алломаларини билишларига суянар эди, холос. Оддий, авом халқнинг ҳам ичида уз гурури бор эди. Лекин, унинг пойдевори старли кенг ва баланд эмас эди, чунки бу халқ ҳали уз тарихини яхши билмас, уз ажодларининг жаҳон маданиятига қўшган улушини ҳам фараз қилмас эди. Утмишдаги мафкура асосий ургуни рус тарихи, рус адабиети, рус маданияти ва рус фанини билишга қаратди, зеро коммунистик партиянинг стратегик мақсади барча миллат ва элатларни жаҳон социалистик инқилоби манфаатларига буйсундириш, бунинг учун эса уларни зудлик билан рус халқи атрофида жипслаштириб, қўшиб юбориш эди.

Бу стратегик мақсадни амалга оширишнинг шартларидан бири барча норус халқларда миллий гурурнинг шаклланиши ва усишига йўл қўймаслик, уларнинг рус халқига нисбатан қанчалик қоқоқ ва ночор эканлигини ҳар қадамда курсатиш, шу йўл билан бу миллатлар ва элатларни янгиликни, илгорликни, ташаббускорликни, фан ютуқларини фақат рус халқидан урганишга ундаш эди.

Ўзбек халқининг тарихий ташкил топган ва халқ онгида чуқур жойлашиб қолган миллий хусусиятларидан бири киндик қони тукилган жойдан қўзғалмаслик одатидир. Халқнинг 90 фоизидан ортиги Ўзбекистон ҳудудида ва қўшни давлатларнинг чегарадош туманларида истикомат қилади. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги миқеида узининг асосий миллати шу даражада уз республикасида ва унинг атрофида бирлашиб, жипслашиб, зичлашиб яшайдиган халқни топиш қийин.

Бу хусусият халқимизда биринчи навбатда жүгрофий шарт-шароитлар таъсирида шаклланган. Ўзбекистон тўғрисида сузлаганда, улкан тафаккур эгаси ва кузатувчан инсон Сарвар Азимов «юртимиз қўм-саҳро ва тоғлар тизими урамидаги дур-марварид» деган эди. Ҳақиқатан ҳам шундай.

Албатта, бундай жойлар дуненинг бошқа ҳудудларида ҳам бор. Лекин нисбатан кичкина, яъни 447 минг квадрат километр жойда катта табиий бойликларнинг мужассамланганлиги ўзбек халқига тақдирнинг инъомидир. Шу сабабли ҳам Марказий Осиё маданияти деганда асосан Ўзбекистондаги моддий ва маънавий бойликлар тушунилади.

Асрлар мобайнида халқимиз бунни қурган ва беихтиёр юртини атроф ҳудудлар билан қиёслаган. Унинг хулосаси шундай бўлган: Ўзбекистондек ер бошқа жойда йўқ. Шундай экан, бошқа юртларни орзу қилма, уйингда ўтир, сенга меҳнат қилсанг, ер ҳам етади, сув ҳам етади. Уз вақти учун бундай фикр юритиш ижобий ноқеа бўлган: киндик қони тукилган жойдан жилмасдан яшаб, халқимиз Мовароуннахрни янада бойитган, унга ривож берган, юртининг моддий ва маданият маскани сифатидаги мақсени кўтарган.

Йиллар утган сари жамият узгаради, замон ҳам узгаради. Энди биз уз киндик қонимиз тукилган жойда «ҳақ» деб утириш одатимиздан воз кетишимиз даркор.

Демак, илгор булмоқ учун купроқ, тез-тез ва кенг кулабда миллий бешигимиздан четга чиқишимиз, олам билан мумкин қадар кенг мулоқотда булишимиз зарур. Афсуски, бу масалала жуда куп қийинчиликларга дуч келямиз. Утмишининг юки, одати, тушунчалари кишиларнинг онгига чуқур урнашган.

Тугри, эндиликда жугрофий кашфийетлар даври энди тураган дейиш мумкин. Энди бошқа давр — моддий дунёнинг янги сирларини топиш ва очиб даври бошланди. Бундай ишни эса киндик қонимиз тукилган жойда утириб амалга ошириш қийин. Бунинг учун ажнабий тилларни урганиш, бошқа юртларга — дунёнинг фан ва техника марказларига бормоқ, моддий оламнинг янги сирларини билиш йўллари узлаштиромоқ даркор. Ана шундагина узбеклар орасидан янги Нильс Бор, Жолио Кюри, Эйнштейн, Курчатова, Кусто каби инсонлар чиқса ажаб эмас.

Яхудий халқининг маърифатга училигига ҳавас қилса арзийди. Менинг Москвада анчагина яхудий дўстларим бор эди. Уларнинг ҳаммаси уз фарзандларини нима қилиб булса ҳам уқитишга биринчи даражали аҳамият берардилар. Бунинг сабабини сураганимда улар: «Илмли одам ҳаётда кам эзилади», деб жавоб беришган. Дарҳақиқат, АҚШ аҳолиси орасида яхудийлар катта миқдорни ташкил этмайди. Лекин АҚШ давлати ички ва ташқи сийсати йўналишини яхудий халқи белгилайди. Сабаби, АҚШдаги асосий саноат корпорациялари, деярли барча банклар, матбуот воситалари, радио ва телевидение яхудий халқи вакиллари қулидадир.

Бизда эса ҳозир ёшлар уртасида уқишга қизиқишининг суниб бориш ҳолати кузатиляптики, бу мустақиллик шароитида олдимизга қуяётган вазифаларга ҳеч тўғри келмайди.

Ўзбек миллатининг тараққиётига ҳалақит бериб турган, унинг ривожланишини секинлаштирадиган салбий омиллардан бири миллатимиз уртасида анча кенг тарқалган, унинг мағиз-мағизига сингиб кетган ва миллий характеримизнинг асосий хусусиятларидан бирига айланган одатимиз — купинча бир-биримизга зоҳиран иззат-ҳурмат билдирган ҳолда, зимдан уни қуролмаслигимиз, айниқса яхши ниятли ва хайрли ишлар қилишга интиляётганларнинг утмишини қавлаб, тирноғи орасидан кир излаб, чалиб йиқитишга, беобру қилишга интилишимиздир. Бу тўғрида мен ёзишга мажбурман, сабаби, мен ўз ҳаётимда учратган узбек миллатига мансуб олижаноб инсонларнинг деярли ҳаммаси халқимизнинг шу «одати»ни таъкидлаганлар. Бу кишилар узбек миллатини ҳурмат қилганларидан ва унга яшилик тилаганларидан ундаги шу қусур ҳақида жон куйдириб гапирганлар.

Албатта, бошқаларни қуролмаслик, улар тўғрисида фикси-фасод, шубҳали фикр тарқатиш одати ҳамма миллатларда бор. Бу камчилик — умуминсоний воқеа. Аммо, менингча; бу иллат бизнинг миллатда булмагани дуруст эди.

Хуш, нега биз бундаймиз? Менингча, бунинг асосий сабаби мустамлакачилик ва қизил империя даврида миллатимиз учун яшаш муҳитининг чекланганлигида, унинг ички қуввати сарфланадиган макон торайиб қолганлигидадир. Бизнинг юртимиз улкан мустамлакачи давлатнинг қарам ери булиб, аҳолиси узича четга чиқолмас эди. Бу борадаги чеклашлар айниқса совет даврида кучайди. Миллат узининг шаклланиш ва мустақамланиш жараҳида бошқа қитъалар, давлатлар ва мамлакатлар билан кенг алоқа урнатиши, шу жараҳида узини бойитиши, чет эллар билан савдо-сотикларни изга солиши, уз кучи, гайрати, шижоати, тadbир-корлиги, салоҳияти ва ташаббускорлигини бутун жаҳонга намойиш этиши, барча мамлакатлар орасида узига арзирли ва муносиб жойини эгаллаши, шу йўллар ила уларни ўзи билан ҳисоблашишга мажбур этиши лозим эди. Кейинги бир юз уттиз йил мобайнида эса бунинг тескараси будди. Шу сабабли миллий ришталар етарли даражада жадаллик билан шаклланмади, миллатнинг кучи, гайрати ва яратувчилик қобилияти ҳамда салоҳияти тўла равишда юзага чиқмади. Миллат куп жиҳат-

дан биқиқлик муҳотида кун курди. Ҳатто биз билан асрлар давомида бирга ва энг яқин муносабатда булган Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон каби давлатлар билан алоқаларимиз йуқ даражага келтирилди. Масаланинг ички сабаблари ҳам бор. Биз ички иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий алоқаларни йулга қуйишда ҳам марказга қарам эдик. Умумий қиймати уч миллион рублдан ошиқ курилишлар фақат марказнинг рухсати билан қад кутариши мумкин эди. Халқимиз орасидаги тadbиркорларнинг қанотлари қайрилган, имкониятлари чекланган эди. Бир юз уттиз йил ичида Ўзбекистонда битта ҳам миллий меъморчилик ансамбли курилгани йуқ, чет эллардан келган меҳмонларга курсатишга арзийдиган миллий усулдаги бетакор иморатлар деярли яратилмади. Аммо, барча шаҳарларимизда бир қолипда ясалган куп қаватли иморатлар, миллий ва иқлимий талабларга жавоб бермайдиган даҳалар, ҳаттоки шаҳарчалар бунед этилди.

Табийки, бундай ҳукмрон шароитда миллатимиз қанотини ростмана ея олмади, кучини, гайратини ишга сола олмади. Унинг бор салоҳияти ичига уриб кетди. Миллат таҳлил кучини яқин атрофидаги уз вакилларига йуналтирди, яъни узини узи тита бошлади.

Миллатимизнинг бу хусусиятига менинг диққатимни биринчи марта 1959 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти Ҳабиб Муҳамедович Абдуллаев қаратди. У киши билан биринчи бор Абдусамат Хонтурасвич Бобоқўжаев Москва Шарқишунослик институтида докторлик диссертациясини муваффақиятли ёқлаганидан сунг, «Москва» меҳмонхонасида учрашган эдик. «Сиз, — деди у киши шунда, — Москвада уқиб, Москвада ишлар экансиз, табиийки, Ўзбекистонни яхши билмайсиз. Менинг Сизга маслаҳатим шуки, Ўзбекистонга кучиб бординг ва у ерда эҳтиёт булинг. Халқимиз орасида кавлаштирадиганлар куп.» Атоқли академигимиз биринчи учрашганимиздаёқ шундай маслаҳат бергани менга жуда таъсир қилди. Биздимки, бу жиддий муаммо экан, Ҳабиб аканинг узи ҳам бу титувчанликдан азоб-уқубат чеккан булса керак, деб уйладим. Кейинчалик билсам, ҳақиқатда ҳам шундай булган экан.

Фикримча, эндиликда миллатимизнинг ана шу салбий одатини таг-тути билан йуқ қилиб ташлаш даври келди. Мустақиллик шароитларида ёшларни шундай тарбияламоқ керакки, уларнинг диққати ишга, тadbиркорликка, чет тилларни яхшилаб эгаллаб олинига, уз куч-қувватини бозор иқтисодидаги хизмат қилишга қаратилсин. Ушанда бир-бирини титишига вақт қолмайди.

Бошқаларга йул бермаслик, бутун ташкилий ва моддий имкониятларни уз «рақиблар»ини ситиб чиқариш учун курашишга сафарбар қилиш айнақс фан ва маданият соҳаларида кузга ташланади.

Уз ҳаёт йулимида мен ҳақимда азият чекиб, гам сийдиганларни куп курдим. Уларнинг ҳурматларини жойига қуйишга ҳаракат қилдим. Аммо шуниси қизиқки, бу кишиларнинг купчилиги «олга одим ташла, фақат менинг ортимдан» деган қоида асосида иш курадилар. Аслида ҳақиқий олим ва миллатнинг жонкуяри бундоқ булмаслиги керак. Гап шундаки, фан — чексиз нарсa. Ҳар қанча ҳаракат қилсангиз ҳам, келаси авлодлар сиздан утиб кетади. Ҳар бир олим фан биносига имконияти ва қобилиятига қараб, бир гишт еки бир неча гишт қуя олади, холос. Демак, ҳар биримиз билишимиз шартки, фанга ҳақиқий хизмат қиламан, деган олим биринчи навбатда қандай қилиб миллатни кутариш кераклигини уйлаши лозим. Унинг учун ёшлар орасида иқтидорли, қобилияти зурларини топмоқ, уларга йуналиш бермоқ зарур. Раҳматли Ҳабиб Абдуллаев шундай инсон эди. У унлаб, юзлаб ва ҳаттоки минглаб кишиларни фан йулига олиб чиқди, уларга кенг имкониятлар яратиб берди. У бошқаларнинг узидан узиб кетишидан қурқмас эди. У қайтанга истезодли ва истиқболли одамни учратса, чин кунгидан хурсанд булар; шундай кишини уз эътибор доирасидан чиқармасди. Ана шунинг учун у авлодлар кунглида ва едида қолди. Бинобарин, фанда ҳақиқий из қолдириб, ном чиқаришнинг олижаноб ва ҳақиқий инсоний йули — узингдан узиб кетадиганларни топиш, уларга йул очиш, кумаклашишдан иборатдир. Ушанда фаннинг тараққиети тезлашади, миллатнинг ривожланиши яхши сифат касб этади.

Мен юқорида ёзган нарсалар манҳум мулоҳазалар эмас. Бу менинг ҳаёт қоидам. Йигирма йил Москвада ишлаб, унлаб фан докторлари ва номзодлари тайёр-

ладим. Улар ҳозирги кунда Южно-Сахалинскдан то Кишиневгача, Ашхободдан то Иркутсккача булган ҳудудда ишламоқдалар. Ўзбекистонда менинг ташаббусим, қўллаб-қувватлашим, ердამим ва кумагим натижасида фан соҳасида униб-усганлар орасида, академиклар, муҳбир аъзолар, давлат мукофоти совриндорлари бор. Мен шу билан фахрланаманки, улар менинг ердამим туфайли усдилар ва куплари мендан узиб кетдилар. Бундан фан ютди, мен эса ютқазганим йўқ. Уларнинг самимий ҳурмати мен учун энг зур мукофот.

* * *

Биз ҳозир тарихимиз ҳақида куп гапираяпмиз. Аммо ўтмишимиз, улуг аждодларимиз турисиди сўзлар эканмиз, шу нарса ёдимизда турсинки, уларнинг деярли ҳаммаси Темура ва теурийлар билан боғлиқ. Ахир ундан кейинги турт ярим аср зимистон-ку, тун-ку! Агар Машраб, Зебунисо, Нодирабегим, Фурқат ва Муқимий сингари битта-яримта юлдузларимиз булмаганда, умуман мангу қоронгулик ҳукмрон буларди. Бошқача айтганимизда, Темура ва теурийларнинг ёрқин ва сермазмун, улуг даври билан ҳозирги мустақиллик даври ўртасидаги куприк жуда нимжон. Буюкларимиз узокда: бир оёқ кўйиб таянаётган замин эса фақат кейинги бир юз ўттиз йилда шаклланган, мутелик, норасолик онги таъсирида юзага келгандир. Ана шунинг учун ҳам ҳозирги биринчи ва энг муҳим вазифа — ана шу норасолик, мутелик руҳиятидан қутулишдир. Иккинчидан, илғор давлат бўлиш учун ҳаракатимизни қанчалик тубанликдан бошлаётганимизни англаб олишдир.

Муте миллатнинг яратувчилиги ҳам узига яраша бўлади. Дарҳақиқат, бир юз ўттиз йил давомида юртимиз хом ашё манбаи бўлиб келди. Ўзбекистон ишлаб чиқарган, аниқроғи ўзбеклар яратган битта ҳам саноат маҳсулоти жаҳон бозорига чиқмас эди. Биз миллион тонналаб пахтани марказий Россия ва социалистик мамлакатларга, юз минг тонналаб ҳул мева-чевани эса Сибирга жунатар эдик. Олтин, уран, қоракул тери, ипак ва бошқа қимматбаҳо ҳамда стратегик аҳамиятга эга маҳсулотларнинг бирдан-бир эгаси ҳам марказ эди. Тошкент самолётсозлик ишлаб чиқариш бирлашмасида ўзбеклар асосан ошпаз, қоровул, ҳўжалик ходими бўлиб ишлардилар. Бевоситга самолёт қурувчилар қаторида эса улар 8—10 фоизни ташкил қилардилар. Стратегик аҳамиятга эга саноат соҳаларида ўзбеклар деярли йўқ эди. Борларини ҳам тезроқ раҳбарлик ишларига кўтариб юборишар эди. Жаҳон даражасида рақобатбардош маҳсулот бера оладиган саноатнинг бошқа соҳаларида ҳам аҳвол шундай эди.

Энди эса Ўзбекистон уз олдиға замонамизнинг илғор давлатларидан бири бўлиш вазифасини қўйди. Демак, биз, ўзбеклар, давлат аҳолисининг етмиш беш фоизини ташкил қиларканмиз, шунга қараб мустақиллик юкининг асосий оғирлигини уз елкамизға олишимиз керак.

Биз, ўзбеклар, ҳозирги замон даражасидаги рақобатбардош саноат ва кишлоқ ҳўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқаришға, замон талаблари даражасида аҳолиға хизмат курсатишға, нақлийёт ва алоқа хизматини ташкил қилишға ўрганишимиз керак.

Юртимизнинг катта китъанинг ўртасида жойлашганлиги, денгизға туташ эмаслиги нархи жаҳон бозоридиға харилорни қаноатлантирадиган саноат буюмлари ишлаб чиқаришимизға ҳалақит беради. Мана шулар туғрисида ўйлаганимда, юрагим орқамға тортиб кетади. Уз олдимизға қанчалик мураккаб ва оғир вазифалар қўйганимизни купчилигимиз ҳали англаб етганимиз йўқ. Бундай англаб етмаслик ҳам ўтмиш қолдирган «мерос»дир. Биз айниқса «ривожланган социализм даврида» тарғибот ва ташвиқотнинг-қуруқ сафсатабозлигиға шу даражада ўрганиб қолдикки, уша одат бўйича ҳозирги мустақиллик муносабати билан олиб борилаётган тушунтириш ишини ҳам индамай қабул қилмоқдамиз. Қолбуки, энди биз ҳар бир сўз ўчун жаҳон ҳамжамияти олдида жаъоб берилишим шарт. Биз энди ана шу ҳамжамиятнинг тенг аъзосимиз. Давлатимиз Бирлашган Миллатлар Ташкилотига ва қатор нуфузли халқро ташкилотларға қабул қилинган.

Ҳозирча минг-минглаб дўконларимиз, магазинлар, супер-маркетлар чет эл маҳсулоғлари билан тулиб-тўшиб етибди. Қачон мустақил Ўзбекистон саноати,

қишлоқ хужалиги, хом ашёни қайта ишлаш саноати шундай маҳсулот ишлаб чиқарадики, бу маҳсулот Бонн, Париж, Рим, Сеул ва бошқа шаҳар супер-маркетларида рақибларнинг маҳсулотини ўзининг аъло сифати, нисбатан арзон нархи билан сиқиб чиқариб, уларнинг пештахталарини эгаллайди?! Бунинг учун ёнги шимариб, гайрат ва кўтаринкилик билан, фақат ўзимизга ишониб ишлаб ва ўқиб, ҳамма илгор мамлакатлар тажрибасини, техника ва технологиясини, фан ютуқларини ўзлаштиришимиз керак.

Мен бу уринда уртага ташлаган масалалар ва мулоҳазалар, балки баъзи журналхонларга майда ва иккинчи даражали бўлиб қуринар. Лекин, биз мустақиллигимизнинг илк палласидамиз. Биз ўз ҳаётимиз ва истиқболимизнинг асосий томонлари ва йўналишларини аниқлаб олмоқдамиз. Тарих тажрибаси шунини кўрсатадики, мустақилликнинг бошланишида, умуммиллий кўтаринкилик вазиятида майда бўлиб қуриган масалалар вақт ўтиши билан жуда катта аҳамият касб этар экан. Бу — биринчидан. Иккинчидан, маданият минглаб майда нарсалардан ташкил топади. Ана шу майда ва иккинчи даражали бўлиб қуриган жиҳат ва томонларини тартибга солиб, улар устида ишлаб, биз ҳозирги замон маданиятининг чуққиларини эгаллаймиз.

ОЗОР ДЕРВЕШ

Подшоҳ Озодбахт айтадурки, эй, дарвешлар, қазодин менинг миришкорларимдин бири шул тарафдан юрадир. Ул аср намози вақтида кўрадирки, Хожа чашма лабида сандали куйган, боргоҳ ва шомийна ургон, сандали устида савдогарлар ултирурлар. Миришкор, шахримизга бирор элчи келиб, биз беҳабар қолдикми, деб мулоҳаза қилиб турган экан, жавоҳирфурушнинг гуломларидан бири уни кўнимгоҳларига таклиф қилибди. Миришкор доҳили боргоҳ бўлиб, тахайи асбоби хадм ва хашам Хожа жавоҳирфурушни кўрди. Бир тарафда хуршид талъат Хожазода, бир тарафда савдогарлар ултирурлар. Яна бир сандали остида бўйнида ун икки дона лаъл осиглиқ бир ит, икки қафасда икки одам банди бўлиб турурлар. Миришкор кўп эҳтиромлар ва меҳмоннавозликлар куриб қайтаётганда сарупойи малукона кийдиради. Шу кун миришкор хизматимга ҳозир бўлиб кўрганларини бир-бир ҳикоя қилди. Жавоҳирфурушнинг узини тутишидин ғазабга келдим. Жаллодларга буюрдимки, ул кофирнинг бошини кесиб, мол-мулкани подшолик ихтиёрига утказинглар. Фаранг элчиси ҳали хизматимда эрди. У ғазабимдин беозорларча кулди. Ундан нега куласан, деб сўрадим. Ул, кулганимнинг бир неча сабаби бордур, деди. Биринчиси, содиқ кул-вазирингиз энди зиндондан озод бўлгай. Яъни, унинг умрига зомин бўлмадингиз. Энди савдогарнинг хунини тўкмоқликни лозим кўраётганлигингизга ҳайронман. Эй, подшоҳ, ахир уйланг, ани кўрмай, аҳволини сўрамай, икки калима андин сухан эшитмай бир марди беҳуданинг арзига ишониб, бир савдогарни ҳукми қатлга ва молини тоғрожа амр қилмоқлик ақлданми? Ул савдогарни талаб қилинг, ундан аввало ҳол сўранг. Кимлигини билинг, гуноҳкор бўлса, ихтиёр сизда?! Элчининг маслаҳатини эшитиб, вазирга қилган муносабатим хотирамга келди. Филҳол буюрдимки, савдогарни ўғли билан ҳозир қилсинлар. Итлари ҳамда тутқун қилинган икки инсонни ола келсинлар. Кўп ўтмай, қуриқчилар уларни даргоҳимга ҳозир қилишди. Эй, дарвешлар, Хожазодани куриб наззора қилувчиларнинг кўзлари хира булди. Жавоҳирфуруш ҳам бир тилло лаган тўла жавоҳир, нафис румий либослар, ҳар жинсли алвон-алвон моллар тар-

Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

тиб бериб менга пешкаш қилди. Тагин Хожа одобни бўса қилиб, дуога тил очди. Булбулдек сўзга кирдики, анинг баёни фасоҳатининг, лисони талоқатидин аҳли боргоҳ ҳайрон қолдилар. Сунг, у дуо ва санодин фориг бўлиб, бир чекага утди. Мен унга айтдимки, эй, шайтоннинг йулига кирган нодон, қайси диндансану пайғамбаринг ким? Хожа жавоҳирфуруш айтдики, эй, шаҳриёри олам, умринг узун, давлатинг зиёда бўлсин, диним Ислондур, пайғамбарим Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам бўлиб, доимо салот бажо келтирурман. Назари олийга ёмон кўринишим сабабини англадим. Бунинг сирини очиб бўлмайти, дариғки, пинҳон тутишининг ҳам имкони йўқ эди. Бу фоний дунёда сакпараст оти билан машҳур бўлдим. Шу боис, Нишопурда икки қарра закот тулайман. Мусулмонларга ҳам, кофирларга ҳам. Шу сир очилмасин, деб мусулмонга мусулмонман, кофирга кофирман, дейишга мажбурман. Мен жавоҳирфурушнинг гапларини эшитиб янада газабландим. Айтдимки, эй, жоҳил, сен мени ёлғонимга ишонадиган гофил, деб уйладингми? Сир, деб айтаётганинг рост бўлса, уни ҳозир очгайсан. Унамасанг, қатлга ҳозирланавер. Токи итпарастлик қилиб, икки инсонни бу сифат камситганинг учун жазоланганинг бошқаларга ҳам ибрат бўлсин. Хожа айтдики, эй, подшоҳ, бу оламнинг ҳисобдонлари менинг молу мулкимдан бехабардилар. Анинг бир қисмига ўғлимни сазовор этиб, қолганини ихтиёрингизга олингиз. Фақат мен бечоранинг қонимдан ўтсангиз. Мен унинг сўзларини ҳийлага йўйиб, кулдим: Эй, Хожа, қутулиш учун тадбир излама. Қилмишинг сабабини баён қилишдан ёхуд қатлгоҳга боришингдан бошқа йўлинг йўқ.

Хожанинг кўзидан ёш оқаверди. Уғлига меҳрибонларча қараб, нола қилди: Эй, фарзанд, агар осий бўлганимда қатл қилишларини тилаб олардим. Сени кимга ташлаб кетаман, деб уйлаётирман.

Мен унга, яна маккорлик йўлини қиялпасан, деб дўқ урдим. Шунда, эй, дарвешлар, ул жавоҳирфуруш менга яқинроқ келди. Дедикки, эй подшоҳи олам, агар бошимга ўлим хавфи бўлмаганда, ҳаргиз кўнглимдагини изҳор қилмаган бўлардим. Аммо ҳифзи бадан аз жумла вожиботдин эрур ва тарки вожиб ҳукми Худо булғай. Эй ҳукмдор, алҳол буюргилки, қафасдаги икки кишини келтиришсин. Улар ҳам шоҳиди аҳвол булсалару сўзимнинг рост-ёлғонлигига гувоҳлик бериб турсалар. Уларга жабр етқарган бўлсам, майли, сизга баён этсинлар.

Менга Хожанинг бу сухани хуш келди. Ясовулларга буюргандим, уларни қафасдан чиқариб, олиб келдилар. Бирини ўнг тарафга, иккинчисини чап тарафга ўтқаздилар.

Хожа сакпараст анчайин мулзамлик билан сўзлай кетди: Эй, шаҳриёр, бошимдан ўтганларини ҳикоя қилмоққа мажбур эканман, ҳақли мулоҳазанга умидворман. Ўнг тарафимда ўлтирган мард улуғ биродаримдур. Чап тарафимда ўлтиргани — кичик биродарим. Мен улардан кичкинаман. Отамдан уч ўғилмиз. Форс мулкида яшардик. Отамиз савдогар эрди. Моли қарийб йигирма минг туманга етарди. Мен ўн тўрт ёшга етганимда отам оламдан ўтди. Отамизни такфин ва тажруз қилиб дафндин фориг бўлдик. Ўн кунлар ўтиб, бир куни акаларим мени суҳбатларига тортдилар. Айтди-

ларки, отамизнинг молини ҳисса қилайлик-да, ҳар қайсимиз ўз тиркичилигимизга машғул бўлайлик. Ман айтдимки, эй, биродарлар, мен сизларнинг гулом ёки навкарларингизманми? Ахир, сизлар менга ота урнидадурсизлар. Менга ҳиссанинг нима кераги бор? Мандин таом ва либосни дариг тутмасангиз бўлди. Сизларнинг сояи давлатларингизда юрурман. Акаларим айтдилар, яхши фикр қилдинг, лекин кўп ўтмай бизни муҳтож қилишни уйлайсан. Мен уларнинг бу гапидан хафа бўлиб бир канорага бориб ухладим.

Яна бир куни қози ноиби келиб, мени қозихонага олиб кетди. Борсам, биродарларим ҳам анда ҳозир эканлар. Ҳокими шаръи, нега ота молини ҳисса қилмоққа рози эмас экансан, деб мандан сўради. Мен ушал кунги гапимни айтдим. Биродарларим эса, бундоқ экан, отам молига даъвойим йўқ, деб васиқа бергил, дейишди. Қози, аълам, муфтилар гувоҳлигида васиқа бердим. Улар муҳрларини босишди.

Орадан беш кун ҳам ўтмай, шул акаларим айтдилар, бошқа бирор жой топиб, ҳовлимиздан кўчиб ўтгин. Мен ҳайрон қолдим. Мардум ҳам отамнинг мол-мулкидан кечганлигимни таъна қилмоқдан нарига ўтмадилар. Мени ота-маконимдан кўчирдилар. Эй, шаҳриёри боқарам, қўлоқ солинг банданинг ҳолига. Отам қачонки сафардан келса, менга совга сифатида адрас келтирар эди. Бир навбат Туркистон сафаридан менинг хизматим учун каниз келтирди. Яна бир сафар отамнинг қарвонига эргашиб бир ит келди. Бир неча вақтдин сўнг шу ит туғди. Мен унинг баччасидан бирини асраб олдим. Отам келтирган совғаларни сотиб минг туман пайдо қилган эрдим. Шу пулларимга ҳовли сотиб олдим. Савдо-сотиқ билан шуғулландим. Ишларим юришиб, олдин икки гуломбачча сотиб олдим, баззозлик дўкони очдим. Акаларим менга бемурувватлик қилдилар, бироқ, Худойи таолонинг ўзи мени қўлади. Уч йил муддатда сармомям беш юз туманга етди. Шаҳар ақобирлари, раъият молни мандин олишарди.

Қазодин жумъа куни эрди, уйда ўлтирган эдим. Бир гуломим ҳузуримга йиғлаб кирди. Андин аҳвол сурасам, айтдики, сен мунда мол билан фориғбол ўлтирибсан. Улуғ акангни Чорсуда бир яҳудий банди айлаб, саваламоқда. Ул киши ханда айлаб айтдики, сенда юз туман йўқки, калтак остидан халос бўлсанг. Энди сени ўлдирмай қўймайман.

Эй, шаҳриёр, мен бу суҳанни эшитиб, шу замон у томонга югурдим. Гуломга тайинладимки, ортимдан зар олиб келсин. Чорсуга бориб қарасам, акаларим шу аҳволда. Яҳудийдан сўрадимки, нега жумъа куни буларга жабр етказмоқдасан? Яҳудий, агар буларга ачинаётган бўлсанг, юз туман зарнинг корсозлигини қилгил. Йўқса ҳарф урмоқликингдан наф йўқдир, деди менга ўқрайиб қараркан. Гуломим олиб келган зарни олдим-да, яҳудийнинг қўлига тутқаздим. Акаларимни бўшатиб олдим. Уларни шу заҳоти ҳаммомга юбордим. Сўнг янги либослар кийдириб уйга бошлаб келдим. Жондилимдан қараб меҳмон қилдим. Улардан молларингни нима қилдинглар деб сўрамадим. Бир яҳудийга шунчалик шарманда бўлдинглар, дея хижолатга қўймадим. Орадан бир неча кун ўтди. Захмлари-бутунлай битиб кетди. Бир кечаси уларга, сафарга борсангиз-

лар, деб маслаҳат солдим. Рози бўлишди. Хачир, хийма ва сафар учун зарур бошқа нарсаларни муҳайё қилдим. Ва ҳар қайсисига юз туманлик мато харид қилиб бердим. Икковини қофилага қўшиб Бухорога равона қилдим.

Бирор йилдан сўнг қофила қайтди. Келганлар орасида икки акам куринмади. Ҳар кимдан уларни суруштирдим. Айтирли жавоб ололмадим. Фақат бир мард туғрисини айтди: Акаларингиз ўшал вақт Бухорога бордилар. Қиморхонага боғланиб бор молларини қиморга ютқаздилар. Бири қиморхонада фаррош, бири бўзхонада хизматкор бўлиб қолди.

Эй, шаҳриёр, бу гапни эшитишим билан, емак-ичмагимни ўзимга ҳаром санаб, тилло ва нуқра олиб Бухорога равона бўлдим. Вақтики ул шаҳри мубораққа доҳил бўлдим. Карвонсаройга тушиб, акаларимни излаб топдим. Уларни ҳужрамга олиб келтирдим. Тагин ҳаммомга юбортириб, янги либослар кийдирдим. Ҳар қайсисига юз эллик туманлик мол харид қилиб, вилоятимга равона бўлдик. Шаҳримизга яқинлашганда, улардан илгарироқ манзилга бориб акаларим катта мол билан қайтишаётир, уларга ўзим пешвоз чиқаман, дея элга овоза қилдим. Кутиб олишга узоқ-яқин танишларни ҳам таклиф этдим. Тонгга яқин бир нуруний келиб, кўзда ёш билан кимнидир ҳақорат қила бошлади. У дедики, кошки сенинг акаларинг ҳаргиз даҳамизга келмасалар. Улар қароқчилик қилишди. Бировнинг молини гораг қилдилар. Бу хабарни эшитиб дилимдан кечирдим:

*Бедавлатлар қилса бино масжиди жомеъ,
Ё тоқи бузилгай ёки бўлгай тепаси эгри.*

Уларнинг қаердаликларини сўрадим. Айтдики, шаҳар канорасида бараҳна бўлиб ўлтирур. Бориб, тагин ювинтириб-кийинтириб уйга олиб келдим. Кўп ёру дўстлар ҳурматимни қилиб, кўнгил сўрагани келиб кетишди. Акаларим уйдан ташқарига чиқолмай қолишди. Ўз-ўзимга айтдим, акаларим токайгача уйда ўлтирадилар, бунақада гам-ғуссага ўзларини олдириб қўядилар-ку! Эй, шаҳриёр, уларни ўзим сафарга олиб чиқмоқчи бўлдим. Буни акаларимга билдирганим, бошларини қўйи солишди. Биргалиқда Ҳиндистон сафарига отландик. Неча манзил ва мароҳилдин сўнг дарёга келдик. Молимиз ушрин бериб, уларни кемага жойлаштирдим. Лангар кўтарилди, кема жойидан кўзгалди. Дарё лабида увиллаётган итим, ногоҳ ўзини дарёга ташлади. У бизга қараб интилар, лекин тулқинлар мавжи уни қайта қирғоққа суриб ташларди. Итга раҳмим келди. Кемачига бир мушт зар бериб, уни кемага олдиридим. Бир ойгача кемада шоду хуррам юрдик. Ҳар биримизга биттадан ҳужра. Мен яна гафлатда қолдимки, акаларим тагин хуфя режа тузишибди. Улар бир-бирларига айтибдилар, биз укамиз олдида шарманда бўлдик, у то тирик экан, бу исноддан қутулолмаймиз.

Эй, шаҳриёр, қазодин кечаси яқинларим билан ҳужрамда суҳбат қилиб ўлтирганим, кичик акам мени чақирди. У билан кема узасига бордим. Улуғ акам кема лабидан сувга қараб турганди. У ҳам мени ўзига чорлади. Айтдики, сув устидаги обийларнинг ўйинини кўргин. Қўлларидаги садаф ва маржонлар томоша қилгулик

экан?! Уларнинг бу қадар қабиҳликка боришлари хаёлга келади, дейсизми? Эгилиб сувга қарадим. Шу аснода кичик акам қулини икки соним орасига тиқиб, катта акам кумагида дарёга улоқтириб ташлади. Сўнг иккиси, укам дарёга йиқилди, деб дод-фарёд кўтаришган. Кема илгарилаб кетди. Мен бешафқат дарё мавжлари оғушида гоҳ кўришиб, гоҳ сувга шўнғиб қолавердим. Ожиз жисмим тўлқинлар билан олишаркан, Ҳақ таолога нолиш қилардим. Ногоҳ кўл-оёқим юмшоқ бир нарсасига тегди. Қарасам, ўз итим. Кийимимдан тишлаб, мени сув юзида тутишга ҳаракат қилур. Шу ҳодиса юз бериши билан ит жонивор ўзини кемадан ташлаган экан. Худойи таоло шу итни сабаб қилиб, менга нажот қилдики, итимнинг думи қулимга кирди. Етти кечаю кундуз дарё мавжи билан олишдик. Саккизинчи кун деганда дарёнинг бир қиргоғига чиқдик. Ҳушимга келишим билан Худонинг шукрини бажо келтирдим. Аммо очлик ва чарчоқ силламни қуритган эди. Тириксанки, ҳаракат қилишинг керак. Секин ўрнимдан туриб бир тарафга юрдим. Намозшомда бир шаҳарга етдим. Бозорга бордим. Нон дўконига яқинлашиб, оёғим шурордин қолди. Юрагим ёнди, танимга титроқ кирди. Деворга суюниб ўтириб қолдим. Нон харид қилишга ҳеч вақом йўқ. Новвой ёру биродарим эмаски, ундан сурасам?! Охир ўзимга айтдимки, бу ердан утайин, бошқа дўконда, балки, ўзлари мурувват қилишар. Шу андиша билан бир неча дўкон олдидан ўтдим. Аммо егулик талаб қилолмадим. Ичим ёна бошлади. Жонимдан туйдим. Шу пайт, не бахтки, ажамча либёс кийган икки йигитга кўзим тушиб қолди. Уйладимки, шоядки, ошнолик қилсалар?! Менга яқинлашганларида, назар қилсам, икки акам! Уларни кўриб хушвақт бўлдим. Аламларим кўнглимдин фориг бўлди. Худойи таоло уларнинг дийдорларига етиштирди, дея илгари бориб салом бердим. Улуғ акамнинг қулига ёпишиб, бўса қилдим. Алар мени кўриб ҳайрон қолдилар. Таажжубки, улуғ акам юзимга бир силли урдики, шул замон йиқилдим. Ўрнимдан туриб кичик акам томонга юрдим. У ҳам оёғи билан тепди. Сўнг биргалашиб, оёқлари билан тепа бошладилар. Гуноҳим ва тақсирим нима, дея ёлворсам ҳам қўлоқ солмадилар. Ҳар тарафдин мардум йиғилди. Сурадиларки, мунинг не гуноҳи бор? Нега бу қадар жабр етказмоқдасизлар? Эй, шахриёр, шу акаларим айтдиларки, бу бадбахт укамизнинг навқари эди. Укамизни дарёга ташлаб молини олиб кетганди. Бу золимнинг шундай навжувон укамизни ҳалок қилмоққа қандай кўнгли бор эди. Жигарбандимизнинг гуноҳи бунга ошу нон тутганими?

Шу аснода ҳоким навқарлари ҳозир бўлдилар. Уччаламизни ҳам ҳоким боргоҳига олиб бордилар. Акаларим ҳокимга ҳам шу гапларини такоррададилар. Куп йиғлаб зорланганлари етмагандай, мени ўлдириши учун ҳокимга пора бердилар. Ҳоким мендан аҳвол сўради. Мен акаларим дарёга ташлаганларидан кейин ўша пайтгача бир луқма ҳам таом емагандим. Бир томондан очлигим, иккинчи томондан акаларимнинг бунчалик макр-ҳийлаларига мутахаййрлигимдин ҳеч сўз айтолмадим. Жим турганлигимни кўриб гуноҳкор деб уйлашди. Ҳоким, майдонга олиб бориб дорга тортинглар, деди. Мен айтдимки, эй, ҳоким, умринг узун бўлсин, вақтида булар дорга осилаётган пайтда юз туман зар бериб халос қилгандим. Булар юз

туман зар бериб менинг ҳалқумимга арқон солмоқдалар, дедим. Бовужуд қанча арз қилдим ҳам бўлмади. Эй, шаҳриёр, агар гапим ёлгон бўлса, икки ёнимда ўлтирган акаларим айтсинлар. Мени дор остига олиб келишди. Атрофга аланглаб қарайман. Бир меҳрибон йуқ. Фақат итим навҳа қилиб, томошабинларнинг оёқларига суйкалар, ҳар тарафдан тош ва чўпларни тишлаб уларнинг қўлларига тутқазмоқчи бўларди. Мен эса юзимни қиблага ўгириб, Аллоҳга ёлворардим: «Ё Аллоҳ, фарёдрасим ўзингсан, сендан булак ҳеч кимим йуқ. Менга ўзинг ёрлик қилгин».

Нолишларим Ҳақ таолога етди. Подшоҳни қулунж дарди тутибди. Муолажаларнинг фойдаси бўлмабди. Ҳукамолардан бири айтибдирки, дарвешларга садақа қилмоқ, зиндонбандларни озод қилмоқ, дардмандларнинг дуосини олмоқгина подшоҳнинг дардини даъф қилмоғи мумкин. Мулозимлардан бирига буюрилдики, барча бандиларни озод қилинишига масъулсан, деб. Ул мулозим майдондан ўтиб бориб, йигилган оломонни кўради. Келиб қарайди, бўйнимга арқон солинган. Ул киши дор арқонини шамшир билан кесиб ташлади ва йигилганларни подшоликда бўлган гаплардан воқиф айлади. Мен мадҳуш бўлиб йиқилдим. Акаларим тагин ҳокимнинг олдига бордилар. Ҳокимнинг улардан тили қисик эмасми, у мени Сулаймон зиндонига маҳбус айламоқлигини, ул ердан ҳалигача ҳеч ким омон чиқмаганлигини билдиради. Мени Сулаймон зиндонига олиб бордилар. Бу зиндон шаҳардан бир фарсанг нарида бўлиб, тоғнинг узасида жойлашганди. Ровийлар ҳикоя қиладиларки, бу қаро гур Сулаймон алайҳиссалом даврида девлар томонидан ўйилган экан. Оғзи бир газ келади. Аммо ичи кўп кенг. Подшоҳнинг газабига дучор бўлганлар бунда ташланаркан. Суханнинг мухтасари, мени шу чоғга ташладилар. Қай аҳволда олиб келганларини билмайман. Ҳушимга келсам, атроф қоронғу, ўзимга ўзим айтардимки, сени ҳали дорга осгандилар. Бу ер қабр бўлса керак. Худойи таоло золимлар зулмидан шаҳид бўлганинг учун қабрингни кенг қилибдур, деб истиғфорга шуруъ қилдим. Шу вақт қулгоимга овозлар чалинди. Уларни савол-жавоб учун келишаётган мункар ва нақир, деб ўйладим. Овозларидан кўрксам-да, уларга мунтазир эрдим. Ногоҳ чоғга арқон тушди. Бундан мутахаййир бўлиб, ерга қўл чўзиб, тимирскиландим, ҳеч нарса илинмади. Бир маҳал кишиларнинг таом ейишаётганини пайқаб қолдим. Бу жой қандай манзилдур, деб овоз чиқардим, ахийри. Улар кулишиб, Сулаймон зиндонидур, дедилар. Билсам, улар подшоҳ мулозимларидан бўлиб, подшоҳ газабига дучор бўлмишлар. Сўнг улардан менга ҳам бир оз егулик берсанглар, деб сўрадим. Дуруст жавоб бермадилар. Бир оздан сўнг уйқуга машғул булганликларини сезиб, муруватларидан умид уздим. Мен дарёга улоқтирилганимдан бери туз тотмагандим. Гоҳ беҳуш, гоҳ ўзимга келардим. Худонинг номи тилимдан тушмасди.

Эй, шаҳриёри олам, энди неча калима сўз ҳикмати илоҳийдан эшитинг. Итим чоҳ бошидан кетмабди. Ярим кечаси, кўрадики, бир киши чоғга бир дастурхон нон ва бир обдаста сувни арқон орқали туширади. Жонивор ҳам ундан ўрганиб, тонг отиши билан шаҳарга югуради. Дукон пештахтаси устида қўйилган нондан олиб қочади. Нонни келтириб, чоғга ташлайди ва бошини тикиб увиллайди. Ҳар кун шу итим нолишини эшитишим заҳоти қўлимни ҳавоси билан

нон топиб оламан. Шаҳар канорасида бир пира заннинг уйи бўлиб, ҳар куни уч кўзани сувга тўлдириб, салқинга қўяркан. Ит қўзаларнинг олдига бориб, бир кўзани итарадур. Қўзалар йиқилиб, бир кўза ушаладур. Пиразан ёғоч олиб итни урадир. Ит анинг оёғига суйкалиб, нолиш қиладур. Пиразаннинг анга раҳми келади. Не муд-даонг бор, деб итга сўзлайди. Ит кўзадаги сувга ишора қилади ҳамда нарироқда турган арқонга ишора қилади. Худойи таоло пира-заннинг кўнглига соладики, кўза ва арқонни олиб итга эргашади. Ит чоҳни нишон беради. Мен шу тахлит сув ҳам ичиб турдим. Худойи таолога шукурки, ҳар эрталаб сув, нон олиб турдим. Олти ой шу тариқа ўтди. Ҳар куни бод касалим қўзғаб заиф ва ранжида бўлурман. Бир кечаси ул икки киши уйқуда эрди. Кўнглим тўлиб узоқ йиғладим. Ҳоки мазаллатни юзимга болиш қилиб, аз рўйи ажр ва ниёз жаноб қозил ҳожатга нолиш қилдим:

Илоҳо, даргоҳингдин ҳеч жон ноумид эрмас, ахир,
Чиқаргил ҳожатимни сен ўзинг ҳозир у нозир.
Тазарру бирла йиғларман сенга, эй бониёз, эмди.
Заъфарон юз-ла келдим, даргоҳингга — сен ўзинг қодир.
Юзимни ниёз бир-ла хоки пойингга суртарман,
Ато қил сабр, дардга дармон бер бир отинг-ку, собир.

Кечаю кундуз Худога зорланардим, ундан мадад тилардим. Шундай ҳолда ултирганимда, бир куни арқон осилди. Юқоридан, арқонни белингга боғла, деган овоз келди. Худога саждаи шукр бажо келтирдим-да, арқонни белга боғладим. Ул юқорига тортди. Бир амаллаб чоҳ лабига етдим. Қоронгида халоскоримнинг ким эканлигини билолмадим. Ул мени яроғли икки отнинг бирига миндириб, ўзи иккинчисига минди. Тонг отгунча етти фарсанг йўл босдик. Кун равшан бўлгач, кўрдимки, мукамал сарупода бир жавон. У ҳам мени кўриб, ажабланди. Қўли билан пешонасига уриб, афсус еди. Ва дафъатан шамширини чиқариб, менга ташланди. Мен ўзимни ерга ташлаб, ундан мурувват тиладим. Айтдимки, менга қарам курсатиб, чоҳдан халос айладинг, энди бу ғазабинг нимаси? У айтдики, шумсанки, арқонга сен осилгансан, деди. Мен айтдим, эй қамар талъат, хуршидрўй, мен бир марди ғарибман. Беҳад жабрлар тортдим:

Дами ишқ мушкул эрур, эй, зулфизар,
Демоқликка тилим келмас саросар.
Ки мундин ҳам эрур мушкул бу ғамни,
Қилурга бўлмагай пинҳон бу дамни.

Нозаниннинг менга раҳми келди. Айтдики, эй, фалакзода, отга мингил, кетдик.

Йулда кетарканмиз, у афсуслар, нимадандир бетоқат бўлар эрди:

Ҳарчандки кўнглим тилади — бўлмади,
Кўнглимнинг муродини Худо билмади.

Билдимки, узи хоҳласа ҳар ишни, бўлур ул,
Қалбга эргашдим, Худо бермади ҳеч йул.

Хуб йул юриб, бир манзилга етганимизда ул нозанин отдан тушди. Хуржунни от устидан олиб ерга қўйганини кўриб, мен ҳам отдан тушдим. Отларни утлагани қўйдик. Бир ерга ўлтириб мени ҳам чорлади ва айтди: Эй, бахти баргашта, ўз аҳволингни баён қилгин. Токи кимлигингни билайин.

Мен бошимдан ўтганларни бирма-бир баён қилдим. У саргу-заштимни эшитиб йиглайверди. Таскин топгач, ўз кечмишини ҳам ҳикоя қилди. «Билгил ва огоҳ бўлгилки, мен шу юрт подшоҳининг қизидурман. Сулаймон зиндонидаги йигит вазирнинг ўгли Беҳзод эди. Бир кун отам майдон ораста қилди. Амирзодалар, аҳли сипоҳ камон ва чавгонбозлик қилишди. Мен ҳам ота-онам билан томоша қилдим. Ушал кундан бошлаб кунглим анга мойил бўлди. Неча муддат бу розни пинҳон тутдим. Охири сабрим қолмади. Розимни дояга айтдим. Анинг ёрдами билан йигитни хилватхонамда қўриш бахтига муяссар бўлдим. У ҳам мени кўриб, ошуфта бўлди. Шундай висол кечаларининг бирида посбонлар ани ушлаб, отамнинг олдига олиб бордилар. Отам олдин уни қатлга ҳукм қилди. Кейин негадир фикри ўзгариб, Сулаймон зиндонига солишни буюрди. Уч йил давомида ўзинг билгандай, унга сув ва нон етказиб турдим. Бир кечаси кимдир айтгандай бўлди: Тургил, от, либос, каманд ва сало олиб чоҳ бошига боргил, уни азобдан қутқаргил. Урнимдан сакраб турдим. Отам хазинасига бориб, икки сантиқ жавоҳир олиб чиқдим. Икки от ва икки даста яроғ олиб чоҳ бошига бордим. Не қилайки, анинг бахти уйқуда бўлиб, сенинг давлатинг бедор экан».

Ҳикоя қилиб бўлгач, хуржундан дастурхон олиб олдимизга ёзди. Нон, майиз, шурғи бирён, қанд, гулоб ва шарбат чиқариб қўйди. Еб-ичганимиздан сўнг, ўзи сочимни микроз билан олди. Дарёда чўмилиб келгунимча янги либосларни тайёрлаб қўйибди. Кийиб олдим-да, юзимни қиблага қаратиб намоз ўқишга тушдим. Намозни адо қилиб бўлганимдан сўнг нозанин мендан сўради: «Бу не иш қилганинг?» Мен айтдимки, Худога илтижо қилдим. Ун саккиз минг оламни қудрати билан ёлғиз ўзи яратган ул Холиққа сажда этдим. Худойики, сенингдек ҳурвашни менингдек бечора, дилхаста учун юборган.

Мен унга Худойи таоло ҳидоятдан куп гапирдим. Охир куфрона уйлар нозанин кунглидан бартараф бўлди. Сўнг ул нозанин ҳам калимаи тойиба айтиб, иймон келтирди, мусулмон бўлди.

Икки ой деганда сарҳади Ҳиндистон-Фаранг вилоятига етдик. Подшоҳи одил ва раъиятпарвар эканлигидан, эли ҳам тўқ ва маъмур эркан. Шул хушҳаво шаҳарни Ватан қилдим. Ҳовли сотиб олдим. Ул нозанинни шаръи Муҳаммади соллаллоҳу алайҳи васаллам билан, ўз никоҳимга киргиздим. Жавоҳирфурушлик дўкони очдим. Ўз касбим маишатига машғул бўлиб яшайвердим. Икки йил деганда шаҳар бузруклари, ақобирлари орасида эътиборим ошди. Ҳар куним ул ягона гавҳарим — нозанин-ла айш ва тарабда ўтур эрди. Тез-тез вазири аъзам саломига борардим. Бир кун шу муддаода шаҳар майдонидан ўтаётганим, халқнинг издиҳомдалигини кўр-

дим. Алардин аҳвол сўрасам, икки ўгрини тутишибди, ҳозир тошбурон қилинаркан.

Мен илгари бордим. Не кўз билан кўрайки, акаларим. Ҳоким навкарининг олдига югурдим. Қўлига бир мушт зар бериб, ҳозирча ижро қилманглар, бир лаҳза қавл сақланглар, деб илтимос қилдим. Ва ўзим маркабга рокиб бўлиб, ҳокимнинг олдига етиб келдим. Эй, шаҳриёр, менда бир дона ёқут бор эрдик, баҳоси икки юз туман турарди. Ҳокимнинг акаларим хунидан кечиши учун, уни порага бердим. Ҳоким рози бўлди, лекин айтдики, ул иккисидан бир қабила мардум муддайдур. У хунталабларни рози айламоқ керак, деди. Муддаийларнинг талабига бориб, аларга беш юз туман зар бериб, сулҳ-салоҳ қилдим. Акаларимни халос қилиб, ҳаммомга олиб бордим. Сунг яна уйимга бошлаб келдим. Бу сафар уларга аҳли аёлимни нишон бермадим, уларга меҳмонхонада жой қилиб бердим. Барча шарт-шароитни муҳайё қилдим. Гуломларим анинг хизматларида бўлиб, ётар жойларини ҳам тушаб беришарди. Бу минвол билан бир йил ўтди. Қазодин бир куни, эй, шаҳриёр, хотиним ҳаммомга борган эрди. Ҳовлида ҳеч ким қуринмаганидин, бошидаги чодирини кутаради. Акаларим меҳмонхонада бўлганлар. Ани кўриб иккиси ҳам маҳлиё бўладилар, кўнгилларига хотинимнинг ишқи тушади. Эй, шаҳриёр, ҳўп қулоқ солинг. Сўзимнинг бирор калимаси ёлгон бўлса, ана сўранг, айтсинлар. Тагин икковлари сирлашадилар. Мени ўлдирмак пайига тушадилар. Рўзғоримни вайрон қилмоқчи бўладилар. Алҳамдулиллоҳки, оқибат бахайр бўлди.

Хаёли ман нимадурки, фалақдадур не хаёл,
Худоки қилса, ҳар ишни фалақдадур не мажол.

Бир суҳбатда улуғ акам йиғлаб Ватанни ёд қилди. Унга кичик акам ҳам кўшилиб йиғлади. Мен, эй акаларим, ҳар вақтки кўнгилларингиз орзуи Ватан қиладурган бўлса, ризоларингизни манзур қилурман, дедим. Аҳли аёлимга маслаҳат солгандим, ихтиёр ўзингиздадур, деди. Тез фурсатда сафар анжомларини тайёрлаб, қофила билан йўлга равона бўлдик. Қанча масофа йўл тай қилиб бордик. Бир манзилга етганда қарор топдик. Суҳбат асносида кичик акам нақл қилди: «Бир фарсанг нарироқда ажойиб боғ бор, биродарлар, бир бўлиб, чашмалардан сув ичиб, сайроқи қушлар овозидан маст бўлиб желмаймизми?!» Мен уларнинг кўнгли учун ҳам ўрнимдан турдим. Бизга итим ҳам ҳамроҳ бўлди. Борсак, на боғ, на чашма, на сайроқи қушлардан дарак бор. Энди уларга суз қотмоқчи бўлиб тургандим, кичик акам қулогим орқасига шамшир урди. Эй, золимлар, бу зулм нимаси, дейишимни биламан, катта акам бағримга шамшир урди. Мен йиқилдим, улар аъзоларимни пора-пора қилдилар. Ит андоқ аҳволни кўрди. Уларга ҳамла қилди. Жониворга ҳам шамшир урдилар. Мени ва итимни ўлди, деб ўйлаб, улар ўзларини ҳам захмдор қилдилар. Бош-оёқларини яланг қилишиб қофилага келдилар. Дод-фарёд кутариб, дедиларки, йўлда қароқчилар учраб укамизни ўлдирдилар, яқиндурларки, қофиланинг бошига тозиёна қилгайлар, деб овоза қилдилар. Аҳли қофила қоча бошлашади. Фақат ул нозанин анда туриб қолур. Чунки, у акаларимнинг олдинги

кирдикорларидан хабардор эди. Акаларим анга яқинлашганда, ўзини ҳалок қилур.

Подшоҳ Озодбахт айтадурки, алқисса, эй, дарвешлар, Хожа сакпараст сўзини бу ерга етказганда юрагим дош бермади. Кўнглим тўлиб, йиғлайвердим. Хожа сакпараст сузида давом этди.

Эй, шаҳриёр, агар беадаблик бўлмаса, ҳазратларига баданимдаги доғларни кўрсатурман. Алҳаққи, баданида соғ жойи қолмаган экан. Хожа оғир «уҳ» тортиб, айтди:

Агар тиг оламни қамраб бу кун,
Танингга қадалиб айласа забун.
Умринг бошига етолмаскан ул,
То Худо бермаса агар анга йул?!

Мен ўшал куни кечаси билан даштда қолиб кетганман. Кўп қон йўқотганимдан беҳуш эрдим. Худойимнинг тагин қўллаганини қаранг, Фаранг подшоҳининг қизи яқинлари билан шикорга чиққан экан. Биз ётган мавзёдан утаётганда ногоҳон ит ноласини эшитиб қоладир. Келиб ҳолимни кўрадию раҳми келади. Нафас олаётганлигимни сезишиб, маликанинг фармони билан мени шу яқин ўртадаги боғларига олиб келишади. Малика муолажам учун табиби ҳозикни амр қиладур. Маликанинг инъомларидан умидвор табиб, танимни тупроқ ва қондин тозалайди. Захмларни малҳамлар билан боғлаб, ҳалқумимга пахта билан оби ароқ байди мушқ томизур эрди. Ул нозанин ҳар куни икки-уч маротаба қошимга келар, ўз қўли билан гизо ва шарбат ичириб кетарди. Айтар эрдик, қайси золим сенга бу зулмни етказдики, бути бузрук газабидан кўрқмайдур. У менинг қўлимни ушлар, меҳрибонлик ва дилдорлик шуруъ қиларди. Айтардики, ғам емагил, золим сенга жабр еткарган бўлса, бути бузрук сенга меҳрибонлик қилди. Ҳикмати илоҳийдан йироқ бўлмасину шундай ҳурлиқои бутпараст менга ҳамнишин бўлди.

Охириламр Худойи таоло захмларимни битказди. Ранжлардан тамоман халос бўлдим. Яхшилаб ювиниб, Малика берган либоси фохирани кийдим. Уша куни ул моҳваш жамоли ва суҳбатига яна мушарраф бўлдим. Ул мендан аҳвол сўради. Ичган шаробим ёки кўраётган меҳр-мурувватим завқиданми ундан сир тутмадим: Акаларимнинг кирдикорларини, бошимдан ўтган аламларни бирма-бир баён қилдим. Малика кўп куюнди. Айтдики, тортган жафоларинг ортда қолди, аларни эмди фаромуш қилгин. Айтдимки, сенга фидо бўлай, мен холо ўзимни фаромуш қилибман, умидим шулки, сояйи лутфинг бошимдан кам бўлмасин.

Малика уйининг олдида ҳужра муқаррар қилганди, кундузи еб-ичмагимни таъминлаб, кечалари ўзи келарди. То тонггача суҳбатлашардик. Учрашувимиздан фақат бир доянинг хабари бўлиб, у мудом хизматимизда эрди. Бир куни Малика намоз ўқиётганлигим устидан чиқиб қолди. Бул ожиза намоз нималигини ҳали билмас экан. Қозил Ҳожат даргоҳига қилган муножотимни кўриб кулибдур: «Бечора аҳамлик девона булудур». Мен унинг истеҳзосини сезиб, маъюс тортдим. Қизнинг ҳозир не ишга машғул булдинг, деган сўровига, жавоб беролмадим. Охир доя бош кўтариб айтдики, ма-

ликам, уйлашимча, бу ажамлик мусулмондур. Лот манотга душман-дур. Худойи нодидадан пурсиш қиладурки, бу мўминлар тариқиға туғри келгай. Қиз бу суханни эшитиб, ажамлик ғанимимиз экан, беҳуда кўшиш қилибман, деди-да, қўлини этагига уриб, ортига ра-вона бўлди. Мен анинг ғамидин мадордан қолиб, йиғладим:

Ёр мендан юз угирди, эвоҳ
Энди корим оҳу фиғондур, эвоҳ.

Уч кечаю кундуз унинг васлини тилаб ётдим. Тўртинчи кун ярим кечаси тунда кириб келди. Шароб истеъмол қилган, қўлида камон эрди. Доясидан шароб келтиришни талаб қилди. Кўз олдимда яна неча жомни нўш қилди. Сўнг айтдики, эй, доя, ажамлик бути бузрук ғазабига гирифтор бўлмадики, ҳануз тирикдур. Доя айтдики, ҳа-нуз рамақи боқийдур. Малика айтди, агар жони бўлса, айтгил, бир ташқарига чиқиб келсин. Доя айтди, ташқарига чиқиб келдим. Қиз айтди, душманимизни ўқ билан адо қилурман, бути бузрук рози бўлгай, деди. Яна малика буюрдикки, эй доя, айтгил, ажамлик ўл-тирсин. Доя ишора қилганди, ёқамни очиб нозаниннинг қаршисида ўлтирдим. Малика тагин бир пиёла шароб ичди-да, доясиға айтди, ажамликка ҳам бир пиёла тутгилки, думоғи чоғ бўлсин, ўлдурган вақтимда озор топмасин.

Доя жом тутганди, олиб нўш қилдим. Кўнглим бир оз яйраб, тилимга келган мисрани айтдим:

Ғуборли, дейсану кўнглинг узилмайди мандин...

Бу мисрани эшитган қиз доясидан суради: Уйқунг келмаяпти-ми? Доя, ижозат бўлса, ухлардим, деди. Малика розилик берганди, доя кетди. Бир лаҳзадин сўнг қиз мендан пиёлани талаб қилди. Пиёлани тутгандим, уни майға тўлдирди. Жомни узатур вақтида қўлини буса қилдим. Қиз қўлини тортиб оларкан, айтди: Эй, жоҳил, бути бузрук сенга не ёмонлик қилганди? Худойи нодидадан нега пурсиш қиларсан? Мен айтдимки, эй нозанин, сенга фидо бўлай, Худойи таоло сазовори пурсишдур. Бир қатра оби ғандадин сенинг-дек нозанинни яратибдир. Бут деганинг бир тошдан яралган нарса. Анинг қўлидан ҳеч нарса келмагай. Ҳалиям ботил йўлингдан қайт. Худого банда бўлгилки, кўнинг кейин равшан бўлгай.

Муносиб анга кибриёйи мани,
Мулки қадимдурки зоти ғани.

Мунча лутф номутаноҳи билан насиҳат қилдимки, зангор куфр ул нозанин кўнглидан кўтарилди. Тилига калимаи мунаввар келди: Лоилоҳо иллоллоҳу Муҳаммадун расулуллоҳ.

Мен ани мусулмон бўлганлиги билан қўтлаб, оёғига йиқилдим. Аммо энди Малика кўнглида бошқа ғам уйғониб, йиғлай бошлади: Энди мен нима қилурман. Ота-онам кофирдурлар. Мен айтдим, ҳозирча мусулмонлигингни яширгин. Малика дедикки, бу жуда қийин, чунки, ота-онам мени амакимнинг ўғлиға номзод қилганлар,

бугун-эрта анга топширсалар, ажаб эмас. Нахотки кофир нутфаси бачадонимда парвариш топса?!

Маликадан, муддаойингни айт, хизматингга ҳозирман, дедим. Ул айтдики, қочиш йулини топишимиз керак. Бунинг учун сен ўзингни ҳозирча мендан йироқ тутгин. Карвонсарой савдогарлари билан яшаб тур. Қачон улар Ажамга қайтсалар, олдинроқ менга хабар бергил.

Мен сўрадимки, дояни не қилурсан? Ул айтди:

Берурман анга бир жомки жондин бўлур безор,
Бугундин то қиёмат бўлгуси ночор.

Мен карвонсаройга бориб, ҳужра олдим. Вақт етиб, шом ва Ажам савдогарлари шаҳардан чиқиб, ўз матоларини дарё лабига келтирдилар. Мусулмонларга далолат қилдимки, менда бағайри бир сандиқ, каниз ва бир итимдан бошқа ҳеч нимарсам йўқ. Тоқай куфрона шаҳарда бўлурман. Мени олиб кетинглар. Мусулмон савдогарлар кемадан менга жой тайин қилишди. Ҳақларини тўлаб шаҳарга келдим. Дояни топиб, баҳона қилдимки, мулкимни ирода қилдим, кетишим олдидан, маликанинг рухсатини олай, дегандим. Ани фалон мавзеъда кутарман. Доя жунаш олдидан хайр-хушлаш мусулмонлар одати бўлса керак, деб кулимсиради-да, нозанинга етказишга ваъда берди.

Вақтики, айтган жойимда Маликани кутдим. У доядан бу хабарни эшитиши билан корсозлигини амода қилиб, дояга бир пиёла шароб тутқаздики, ул бечора то қиёмат ўрнидан туролмасдур. Алқисса, ул моҳруй бир сандиқ жавоҳир билан етиб келди. У каниз либосида эрди. Биргалиқда дарё бўйига келиб, доҳили кема бўлди. Энди лангар кутарилиб, кема жунаётганди, бандаргоҳда подшоҳ мулозимлари пайдо бўлдилар.

Ровий ривоят қилибдурки, қизнинг отаси доянинг ўлгани, қизнинг йўқолганидан хабардор бўладур. Уни излаш учун шаҳарнинг ҳамма тарафига мулозим югуртиради. Жумладан, шаҳар бандаргоҳи шоҳига нома юборадурки, мусулмон савдогарларнинг барча канизларини хизматига ҳозир қилинишини сўрайди. Қизининг йўқолганлигини пинҳон тутиб, канизларнинг маъқулларини зар ҳисобига сотиб олурман, деб ёзади.

Бандаргоҳ шоҳи барча канизларни жаъм қилиб, олиб борадур. Менинг жисмимда жон қолмадики, энди подшоҳ қизини кўради, ундан жудо бўлурман, деб. Кеч бўлганда савдогарларнинг куп канизлари қайтиб келишди. Уйлаганимдай, Малика қайтмади. Мен йўлдан қолдим. Уч минг туманлик жавоҳирларим ҳам кемада қолди. Ҳар тарафдан нозанинни ахтариб, у тўғрида хуш хабар эшитолмадим. Ул подшоҳ даргоҳида ҳам йўқ эрди. Ўзимча, Малика бандаргоҳ шоҳининг уйида бўлса керак, деб тахмин қилдим. Ва анинг уйига бордим. Унинг уйи пўлат панжара билан ўралган эди. Бир нахр уйдан оқиб ўтарди. Шу сув йўлидан ичкарига кирдим. Ушал кечаси кундуздек ёруғ эрди. Атрофни кузатарканман, ногоҳ бир овоз эшитдим. Илгари борсам, ул хуршиди тобон муножот қилар эрди: Эй, Аҳади қадим, эй, ҳамди вожибул азим, эй, нигоҳдоран-дайи арши азим:

Эй, ҳама хаста зи ту пайдо шуда,
Хоки золиқ аз ту тавоно шуда.

Мени Ҳақ йулига далолат қилган ўшал ғариб-бечорага сабр-каромат қилгил. Менга анинг васлини бергил.

Мен илгари бориб, анинг оёғига йиқилдим. Нозанин ҳам узини қучоғимга отди. Мен андин аҳвол сўрадим. У булган воқеани аён этдики, бандаргоҳ бошлиғи барча канизларни кўриб, улар орасидан мени ажратиб олди. Бошқа канизларни отамнинг хизматига юборди. Шундан буён у мени, ҳамхобликка таклиф қилмоқда. Мен ҳар хил баҳоналар қилиб вақтни чузиб юргандим. Энди бу мушкул аҳволдан қутулиш учун бир тадбир қилайлик. Бутхонага боргил. Ковуш ечадиган жойда эски палос бор. Ўша палосни олиб ўзингни ўрагил. Ҳеч кимга гапирмагин. Савол берганларга жавоб ҳам берма. Тўртинчи куни девона шайхлар сени турғизишга ҳаракат қилдилар. Зар берсалар ҳам унамагил. Айтгилки, мен додхоҳликка келганман. Она бараҳман додимга етса етар, бўлмаса бути бузрукка арз қилурман, дегил. То она бараҳман келмагунча ўрнимдан турмайман, деб таъкидла. Анинг неки ҳукми бўлса Фаранг подшоси сўзсиз ажро қилур. Она бараҳман келганда этагини тутиб, арз қил. Айтгилки, хушсурат хотиним бор эрди. Бандар шоҳи ошиқ бўлиб, зўрлик қилиб тортиб олди. Биз мусулмонлар, хотинимизга бундай муносабатда бўлганларни омон қўймаймиз, дегил. Шунда хотинимиз тагин ҳалол бўлмай, деб тазаруё қилгин.

Мен Малика билан хайрлашиб, ҳовлига кирган еримда қайта ташқарига чиқдим. Ўша вақтнинг ўзида бутхонага келдим. Малика айтгандай, палосга ўраниб, ўлтирдим. Учинчи куни анча тилло ва нуқра жаъм қилиб бердилар. Олмадим. Тўртинчи куни девона шайхлар келиб, зикр қила-қила мени турғизишга ҳаракат қилишди. Унамадим. Она бараҳманда ишим бор, у билан суҳбатлашмагунимча шу аҳволда туравераман, дедим. Охири она бараҳман мени ўзига талаб қилди. Мен палосни бошимдан олмай ичкарига дохил бўлдим. Қарасам, бир пира зан қаро сарупода тахтада ўлтирур. Икки тарафида ўн икки ёшарлик икки тифл турибди. Илгари бориб она бараҳманнинг этагини тутдим. Ул аҳвол сўраганда, нозанин таълим бергандай бари гапни айтдим. Она бараҳман сўзимни тинглаб, мenden сўради: Сиз мусулмонлар хотинларингизни мардумдан пинҳон тутармисизлар? Мен, умрингиз узун бўлсин, оталаримиздан қолган одат бу, дедим. Она бараҳман, хўп мазҳаб экан, деди-да, сўнг мени хотиржам қилди: Алҳол фармон қилурман, ани хотининг билан ҳозир қилгайлар. Уни бошқаларга ибрат бўлгулик жазолаймиз.

Она бараҳман бандаргоҳ шоҳининг кимлигини девона шайхлардан суриштирди. Ва ёнидаги икки тифлга буюрди: Эй, фарзандларим, бу мусулмон билан биргаликда подшоҳнинг ҳузурига боринглар, унга бути бузрук буйруғини етказинглар. Бандаргоҳ шоҳи бир мусулмоннинг аҳли аёлини тортиб олган экан, филҳол, уни ўлдирмак рақами мусулмоннинг ўзига бахшида қилинсин.

Икки тифл девона шайхлар қуршовада шаҳарга чиқишди. Фаранг

эли уларнинг атрофидан айланардилар. Икки тифлнинг хоки пойини кўзларига суртишарди. Ҳатто подшоҳ уларга пешвоз чиқди. Аларни ёнига утқазиб келишимиз сабабини сўради. Тифллар она бараҳман буйругини билдирдилар. Подшоҳ шу заҳоти ҳукм чиқариб, нусхасини кўлимга тутди. Менга фоҳира либослар кийдиришди. Сунг йўлга чиқдик. Ҳукмда шундай сўзлар битилганди: «Бути бузрук ҳукмига асосан, бандоргоҳ шоҳининг қатли фалон марди мусулмонга муқаррар бўлди. Мол-мулки ҳам унга ундириб берилсин».

Биз она бараҳманнинг ҳузурига қайтдик. Ул менга беш юз нафар сипоҳиларни кўшиб берди. Уларга, гуноҳқорни тутиб бериш, бандаргоҳ шоҳининг мол-мулкини менга олиб бериш масъулиятини юклади.

Сипоҳилар мендан илгарироқ манзилга етиб, гуноҳқорни банди қилди. Ва менинг ихтиёримга бердилар. Мен ғазабланган эмасманми, анинг бошини танидан жудо қилдим. Саркорлар хазинадорларни тутиб, анинг барча молу мулкини менга тутдилар. Ҳарамнинг ичига кирдим. Ул ҳурваш хизматига мушарраф бўлдим. Шаҳар бандаргоҳи шоҳининг хазина, дафина, амволи ҳўп зиёда экан. Анинг навкарларини ўз хизматларига машғул қилдим. Мен бирла келганларга инъомлар бердим. Кўп жавоҳири қамоши нафисларни подшоҳга пешкаш қилдим. Подшоҳ умароларини ҳам қуруқ кўймадим. Она бараҳман мендан хафа бўлмади. Қайтага мени навозиш қилди.

Сўнгра хушҳол бўлиб ул нозанин билан зан шавҳарликини бажо келтирдим. Ҳақ Таоло ибодатига машғул бўлдим.

Орадан икки йил утиб бу шаҳарда ҳам обрў-эътибор қозондим. Ажамлик ва Ажамга бориб келган савдогарлар ёелиб, совға-саломлар билан кўриб кетишарди. Мен ҳам бориб уларнинг молини ушр қилиб берардим. Бир куни ҳаммоллар орасида тагин ақаларимни учратиб қолдим. Уларни бу ҳолда ташлаб кўйишга кўнглим бўлмади. Тагин уйимга келтириб, меҳмондорчилик қилдим. Ҳар қайси акамга бир мансаб бердим. Қанча муддат фароғат билан умр ўткардилар. Аммо эй, шаҳриёр, тагин уларни шайтон йўлдан оздирди. Бир кечкурун ўғрилардек пусиб бошимга келишди. Алардин кўрққанимдин эшигимга кўп посбон остида итим ётганлигини хаёлларига келтиришмабди. Итнинг овозидан уйғониб кетдим. Посбонлар ҳам етиб келишиб, акаларимни ушладилар ва маҳкам боғладилар.

Эй, шаҳриёр, агар ёлгон сўзлаган бўлсам, улардан сўранг. Бундан зиёда муҳтамали қолмади. Зиндонга йўлласам очликдан ўладилар деб қўрқаман. Шунинг учун шаҳар устоларига пулат қафас ясаттирдим. Буларни назарим олдида тутишнинг бирдан-бир чораси шу. Итни иззат қилмоқлигим эса унинг вафосидандур.

Эй, шаҳриёр, сакпараст аталишимнинг сири шу қиссада эрдик, мана, очдим. Энди хоҳ ўлдир, хоҳ қолдир, ихтиёр сендадир.

Подшоҳ Озодбахт айтадурки, мен Хожанинг мадрлигига офарин айтдим. Ундан итининг буйнидаги лаълларни қаердан олганлигини сўрадим. Хожа жавохирфуруш ҳикоясини давом эттирди: Умринг узун бўлсин, эй, шаҳриёр, шаҳар бандаргоҳига ҳукмронлик қилган давримда, бир куни қаср узасида ўлтиргандим. Кўлимдаги дурбин

билан беихтиёр атрофни кузатдим. Икки кишига кўзим тушдики, бераҳа борурлар. Уларни олиб келинглар, деб қоровулларга буюрдим. Бошлаб келишди. Улардан бири хотин экан, ҳарамга юбордим. Сочи белигача ўсиб тушган. Тўрт яшар ўғилчасини орқалаб олганди. Уларнинг кимликларини суриштирдим. Ул айтдики, олдин Худо йулига бир лўкма нон бергил, деди. Амр қилдим, олдига дастурхон ёзишди. Ота-ўғил тановул қилиб олишди. Шу аснода сарой ҳарамидоги ҳалиги хотин номидан киши келди. Қўлимга неча сароён тутқазди. Очиб қарасам, ҳаммаси жавоҳир. Ҳатто бунақаси саройда ҳам йўқ. Ёнимдаги марддан, бу жавоҳирларни қайдан қўлга киргиздинг, деб сурадим. У шундай ҳикоя қилди:

Мен Озорбайжон вилоятдан бўларман. Бир марди ғарибманки, қариндошлардан йироқ тушдим. Отам савдогар эрди. Унинг доимий сафари Рум, Ҳиндистон, Чин-Мочин, Хитой, Фаранг мамлакатлари эрди. Ун тўрт ёшга етганимда бир навбат мени Ҳиндистон сафарига ҳамроҳ қилди. Бориб, қанча матоларимизни сотдик. у ердан ҳам моллар харид қилдик. Сўнг мағриб томонга — Зербод шаҳрига бордик. У ерда ҳам савдо-сотик қилиб, шўр дарёсидан кечмоққа кемага ултирдик. Икки ойча юрдик. Бир кун туфон кўтарилди. Зимоми кема бошқарувчилар қўлидан кетди. Кема сувга ғарқ бўлди. Барча мардум дарёга чуқиб кетишди. Фақат менгина бир тахта устида жон сақлаб қолдим. Етти кеча-кундуз сув кечдим. Не машаққат билан дарё канорига етдим. Кўрдимки, бир тўда одамлар нухот қовуриб емоқдалар. Менга ҳам ишора қилдилар. Бориб олдиларига ултирдим. Тановул қилиб олдим. Сахро томонга юзланарканман, улар бир кунлик нухот беришди. Сахро ҳам дашти маҳшардек сўзон эркан. Йўл машаққати оғир кечди. Тўрт кун деганда бир қалъага дуч келдим. Атрофда ҳеч ким йўқ. Қалъа дарвозасига қўлф урилган эди. Йироқдан бир тал намоеён бўлдики, ба тарика қатрон қаро эрди. Талнинг бир тарафида обод бир шаҳар кўринди. Шаҳарнинг бир ёнидан дарё оқарди. Ярим фарсаҳ йўл юриб, шаҳар дарвозасига етдим. Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим, деб ичкарига оёқ босдим. Бир мард сандали устида ултирганди. Салом қилдим. Фасиҳ забонида жавоб олдим. Аҳволимни сўрганди, очман, таом бергил, дедим. Сув ва нон берди, едим. Чўзилгандим, хушимдан кетгандек, ухлаб қолдим. Уйғонганимда яна менга таом едирди. Сўнг у билан суҳбатлашдим. Кўрганларимни баён қилдим. Ул мард, бу шаҳарга нега келдинг, деди. Кўп ранж чекиб, бу шаҳарга зўрга етдим-ку, дедим. Кун ботганда ул менга кетмон, бел ва қоп бердида, талнинг бир жойини нишон бериб, ковлагин-да, чиққанини ола кел, деб айтди. Айтилган жойга бордим. Нишон берилган жойни ковлаб, қўлимга илинганларни қопга солдим. Келтириб очсак, бари жавоҳир. Ул мард айтдики, қопдагиларнинг бари сенга тегишли. Олгин-да, изингга қайт. Бу шаҳар сенинг жойинг эмас. Мен эътироз билдирдим. Биёбонда очликдан ўлсам, жавоҳирларга ҳоҷат қолурми, дедим. Ҳазрати шайх Саъдий раҳматиллоҳи алайҳи айтибдурларки,

Бу биёбонда шолғоми пухта,
Яхшидур жами зардин, албатта.

Шаҳарга киришга қарор қилган экансан, мана бу ангиштаринни ол. Чорсуда оқ либосли мўсафид ултирур. Унга ани кўрсат. Узи бир фикр қилгай. Доҳили шаҳар бўлдим. Бозор расталари тукин. Аёлу эркак савдо-сотик билан банд эрди. Ҳамма фарангча либосда эрди. Мўсафидни топиб, ангиштаринни бердим. Ул айтдики, хокисор биродарим бу ён келишинга монеълик кўрсатмадими? Мен булган гапни айтдим. Сўнг ул мард урнидан туриб, мени уйига олиб келди. Уйдаги ҳар бир хона малукона. Мулозимлари хизматида. Хилватда қолганимизда у айтдики, бу шаҳарнинг халқи кофирлардур. Бунда ҳамма бир-бирдан шубҳаланади. Бу шаҳарга кирдинми, қайта чиқишнинг иложи йўқдир. Энди бунда кун куришинг учун сени кадхудо қилурман. Неча кун бўлса ҳам тирик юргин, дейман. Кимки бу қавмнинг динига кирса, анга қиз беришни савоб билишадди. Сенга вазирнинг қизини мўлжаллаб турибман.

Субҳ пайти мени бутхонага олиб борди. Унда подшоҳ ва шайхи калон ҳозир эдилар. Ул мард айтдики, бориб подшоҳнинг оёғини уп, шайхнинг қўлини буса қил. Сўнгра вазирнинг этагидан ушлагин. Шундоқ қилдим. Подшоҳ кимлигимни сўради. Ул мард, қариндошим, подшолик хизматига келмишдир, вазиримиз ани гуломликка олсалар, савоб бўлурди, деди. Агар динимизга кириб, вазирнинг қизини никоҳига олса, муборакбод қилурмиз, деб мамнун бўлди подшоҳ.

Филҳол менга хилъат кийдирдилар, Бўйнимга қора ип солиб, бутга сажда қилдирдилар. Барча амаллар тугагач, гўё бутдан, хуш келибсан, деган овоз чиқди. Намозшом маҳали подшоҳ вазирнинг уйига ташриф буюрди. Қиз бебаҳо зийнатлар билан менга топширилди. Висолига етиб, ҳуснда унга ҳеч бир нозанин тенг келмаслигини англадим. Бир ярим йиллар у билан умр уткардим. Хотинининг ҳомиласи яқинлашганда, не кунки, боласи қорнида ўлди. Кўп ўтмай онаси ҳам қаза қилди. Мен алар бошида девонавор йиғладим. Ажабки, хотинлар келишиб икки қўлларини бошимга урибон йиғлардилар. Хотинларнинг муштидан ўлаёдим. Бир киши хотинлар орасидан ёқамдан тутиб, ташқарига судраб чиқарди. Мени вазирнинг уйига келтиришди. Анда, подшоҳ, бараҳманлар, шайхлар ҳозир бўлишиб, қизнинг амволи ва ашъёларидан ҳар ким хоҳлаганини олиб, қийматини берур эдилар. Амволининг барини нақд сармоёга айлантирдилар. Ва барига жавохир харид қилдилар. Ва сандиққа жойладилар. Бошқа бир сандиқни ҳар хил егуликларга тўлдирдилар. Уларни қизнинг тобутига қўйдилар. Тобутни бир тевага, мени қаро кийдириб бошқа бир тевага миндириб, ноқус чалиб, шайхларнинг зикрлари оҳангида бутхонани айлантирдилар. Бизни шаҳардан келишда ўзим кўрган кўрғонга олиб келишди. Қалъанинг темир дарвозасини очишди. Мени, тобутни ичкарига киритиб қўйишди. Чиқиб кетишайтганда уларнинг бири, бу озуқаларни қирқ кун егил деб тайинлади. Улар дарвозани қайта қулфладилар. Қоронғулик ичида қолдим. Атрофни кузатиб чиқдим. Одам суюқларидан бошқа нарса йўқ. Қутулиб чиқиш ҳақда ўйламаса ҳам бўларди. Аламимдан хотинимнинг қорнига уриб, тўғолмас экансан, нега бугоз бўлдинг, дейман. Сўнг бушаган сандиқларни жаъм қилиб, ҳужра қилдим. Сандиқдаги таомлардан оз-оздан еб кун утказавердим. Не-

ча кунда егулигим тугади. Нима қилишимни билмай тургандим, дарвоза очилди. Бир туп оломон бир тобут билан чолни қўйиб кетишди. Улар кетиши билан ёғоч-ла унинг бошидан чунонам урдимки, жон таслим қилди. Неча кун анинг озукасига мутасарруф бўлдим. Шу йўл билан жон сақлаб юрдим. Бир сафар мурда билан бир қизни ташлаб кетдилар. Ани ўлдиришга кунглим бормади. Ёнига бориб суҳбатимга торгдим. Сўнг хужрамга олиб келдим. Ул муслмон динига кирди. Сўнг иккимиз қовушдик. Уч йил умр кўрдик. Бир ўғил кўрдик. Бир кечаси тушимда кимдир айтдики, обраҳа йулидан чиқса булур. Шартта ўрнимдан туриб, сандиқларнинг михларини ажратдим. Бир йил давомида деворнинг тагини ковлдим. Охири тешилди. Уни одам чиқадиған даражада катталаштирдим. Жавоҳирларни олиб ташқарига чиқдик. Уч ойдан бери йўл юрамыз. Озукамиз гиёҳ. Бу ёғи ўзингизга маълум.

Эй, шаҳриёр, ул йигитнинг утмишидан юрагим куйди. Ани ўзимга саркор қилиб олдим. Иродайи Ажам қилганимда, шаҳар бандаргоҳи ҳукмдорлигини подшоҳдан тилаб олиб бердим.

Эй, шаҳриёр, бул ўғил манзилимга келди, унга ҳамро бўлдим. Мана ҳузурингиздаман.

У сўзини тугатаркан, ондан бу ўғил сиздан эрмасми, деб сўрадим. Хожа жавоҳирфуруш, бу ўғил шу вилоятнинг фарзанди эрур, деди. Ўғилдан сўрадим: Кимнинг ўғлисан?

Хожазода мени дуо қилиб ўтган воқеаларни баён қилди. Унинг гапларини эшитган жавоҳирфуруш нола чекди, умидсизланди: Афсус, фарзанд ўрнини босарми, дегандим. Бу ҳам бўлмади.

Фигонидан юрагим ёнди. Дарров вазирни зиндондан озод қилиб, ўз хизматига кўйдим. Унинг қизини жавоҳирфурушга никоҳлаб бердим. Малик тужжор аларнинг фарзандидур. Озодбахт бу ҳикояти орқали дарвешларга хўп яқин бўлди.

Учинчи дарвеш ҳикояти

Мен Форс мулкидан бўлурман. Ота вафотидин сўнг подшолик менга ўтди. Саройда шундай хос кишилар бор эдики, диний ва дунёвий илмлардан сабоқ берардилар. Мен адолатли Нуширавон, серкарам Ҳотами Той ҳақида улардан сўрадим. Ҳотами Той карами қанча, деб сўрасам, ҳисоби йўқ, дейишди. Яна айтишдики, Ҳотам асосан уч хил карами билан машҳурдир. Бир сифатига мисол, Навфал номли подшоҳ Ҳотамни тутмоқчи бўлди. Ҳотам қочиб тоғ орасига яширинди. Навфал элга эълон қилдики, кимда-ким Ҳотамни тутиб келтирса, мендан беҳисоб инъомлар олур.

Бир чолу кампир тоғдан тикан чопиб, сотишар, шунинг ҳисоби-га кун кечиришарди. Уша куни у шаҳарда Ҳотам ҳақида бўлган гапни эшитганди. Келиб хотинига айтди. Буни қоя ортидан Ҳотам эшитди. Ва чолнинг олдига чиқди. Ўзини таништирди. Чол унинг оёғига йиқилиб, шундай пайтлар ташқарига чиқмоқлигинг хатарли, дея огоҳлантирди. Ҳотам айтдики, мени боғлаб Навфал хизматига олиб боргил. Чол қабул қилмади. Аммо Ҳотам ўзини боғлагандай

булиб, чолнинг кетидан эргашди. Йўлда Ҳотамни излаб юрган бошқа жамоа Ҳотамни чолдан тортиб олишди. Навфал даргоҳига етганларидан кейин, Ҳотам мени сенинг олдинга олиб келган булар эмас, деди. Навфал ким, деб сурагани, Ҳотам чол билан бўлган воқеани баён қилди.

Навфал Ҳотамга қойил қолиб, бундай сифат эгаси билан душманлик қилиб булмас, деб хулосага келди-да, уни тахтга ўтқазди. Кўрдингки, душман карам туфайли дўст бўлди.

Мен мулоҳаза юритдим: Ҳотамки, бир мўйсафид ҳолида шунча серкарам экан, шунча бойлик, молу-мулк, давлат эгаси була туриб, бу файзга етмасанг.

Бу йўлда бир иморат солдимки, қирқ эшиги бор эрди. Унинг ҳар бири бир маҳаллага очиларди. Бир куни эшикдан қаландар кириб келди. Бир ашраф анга бердим. У қирқ эшикдан ҳам тилаб келди. Бир ашрафдан беравердим. Ул тагин биринчи эшикдан келди. Унга зар тутишга тутдиму айтдим: Эй, қаландар, шундай ҳам қирқ ашрафий олдинг. Бу тахлит таъма қилмагил. Дарвеш мутахаййир бўлди. Қўлидаги ашрафийларни сочиб юборди. Ва айтди:

Дилим дарё эрур, дийдам мани ҳам маъдандур,
Қўлимдур гарчи холи андин аммо кўзларим пурдир.

У йўлига равона бўлди. Мен унинг ортидан чопдим. Охири қасамёд қилдики, подшоҳлигингни берсанг ҳам қайтмасман. Сени сахий, деб эшитгандим. Энди Басра шаҳрига борурман. Бу замонда анинг Маликасидек саховатпеша йўқ, деб кетаверди.

Эй шаҳриёр, яна уйланиб қолдим. Басра маликасининг менга ибрат бўлгулик қандай сифати мавжуд экан? Ўрнимга вазирни қўйиб ўзим Басра сари равона бўлдим. Шаҳарга етиб, бир уйга гузарим тушди. Андин утиб эрдимки, эшик очилиб, овоз эшитилдики, эй дарвеш, неку рўйи таваккуф қилгил. Қарасам, бир мўйсафид. У олдимга келиб, мени уйига таклиф қилди. Ҳовлига олиб кириб, бир боғда жой қилди. Олдимда тортилган дастурхонда дунёда не хил ноз-неъмат бўлса, деярли барини муҳайё қилди. Ётар пайтига қарасам, шоҳона ўрин солинган. Ётишим билан, икки гуломга тайинладики, кечаси зарурати тўғилиши мумкин, бедор бўлинглар.

Гуломлардан сурадимки, ул мард ким эрур. Айтишдики, бу меҳрибончиликлар Маликамиз хоҳиши билан бўлмоқда. Ул марднинг эса қанча савдогарлари бор. Уларни маблағ ва мол билан таъминлаб, атроф мамлакатга юборур. Улардан тушадиган ҳиссани ҳақиру бечоралар эҳтиёжи йўлида ишлатади. Жуда босавоб одам.

Уч кеча-кундуз мени меҳмон қилди. Тўртинчи куни йўлга отланарканман, ҳужрага келтирилган зарфларнинг менга тегишли эканлигини билдирди. Менга булар лозим бўлмайди, деб қабул қилмадим. Ул мард, булар сизга аталган, бошқага буюрмайдур, деди. Кўрдимки, анинг хоҳиши шул. Ҳужрани маҳкамлаб кетурман, дедим. Ташқарига чиққандим, бир Хожа Сарой бир неча кишига пешкаш бўлиб келмоқда. Эғнида сарупойи мурассеъ, қўлида осойи мурассеъ. У менинг ўзига ҳамроҳ бўлишимни илтимос қилди. Анинг уйда ҳам уч кун турдим. Тўртинчи куни хоҳладимки, равона бўлсам.

Ул мард, малика хизматиға боришимиз кераклигини билдирди. Мен хурсанд бўлиб, ўзимнинг ҳам Маликада маслаҳатим бордур, тилга келтиролмаيمان, дедим. Ул мард хатга битишимни тавсия этди. Бу маъқул бўлди, давот ва қалам талаб қилиб олдим. Хатда бу шаҳарга келишим боисини бир-бир қолдирмай ёздим. Охирида, менинг мол-дунёга эҳтиёжим йуқ. Ўзларидан умидворман, деб тугатдим. Хожа Сарой хатни маликага етказди. Малика, бир шартим бор, ким урдасидан чиқса, анинг никоҳига кирурман, деб жавоб берибди. Ўзим ҳузурига кириб, шартингни айт, деб арз қилдим. Малика, сен меҳмонимсан, бу ишни бўйнингга олишдан олдин яхшилаб уйлаб кўрин, деди. Мени ташқарида — шинам бир жойда ўтказдилар. Олдимга таом кўйдилар. Бирор соатдан сўнг доя чиқиб келди. У аҳдимда турганлигимни билди-да, шартини бажарсанг, маликанинг васлига албатта етарсан, дея ишонтирди. Унинг изидан Малика ҳам келиб, Бехрўзни талаб қилинглар, деди. Бехрўзни бошлаб келдилар. У мингга яқин калитни белига осган, либоси мурасеъ кийган. Малика, унга бу одамга воқеани баён қилгин, деди. У сўзга кирди: Маликамизнинг мингга яқин савдогар гуломлари бордур. Мен уларнинг адноси эрурман. Уларга ўзим дастмоя бериб, ҳисоб олурман. Гапнинг мухтасари, неча йил илгари йулим Нимрўз шаҳрига тушди. Халқнинг бари қора либос кийганлар. Ҳар кимдин сўрасам, вақти келиб хабардор бўларсан, дейишади. Бир куни кўрдимки, халойиқ шаҳардан ташқарига равона бўлмоқдалар. Чамаси бир фарсаҳ йўл босишди. Мен ҳам уларга эргашиб келавердим. Бир манзилга етгандик, қамишзор ичидан сариқ ҳўкиз миниб олган савлатли бир йигит чиқиб келди. У подшоҳдан тортиб болаларгача саф тортиб турган халойиқ олдиға келиб тўхтади. Шамширини гилофидан чиқариб, тиззаси билан ўлтирди. Анинг бошиға гуломи келди. Гуломининг қўлида бир паризоднинг сурати бор эди. У суратни ҳаммага бир йўла кўрсатиб чиқди-да, ул жавон хизматиға борди. Жавон ўрнидан туриб, наъра тортган ҳолда гуломнинг бўйниға шамшир солди, бошини кесди. Унинг ўқиган байтидан аҳли томошо йиғладилар:

Азалда қилди менға бу рақамни котиблар,
Бу дунёдан кунларим жунун ила ўтарлар.
Фироқ дарди билан мен бир девона,
Висол истаб ўлтурман мисли парвона.

Ул жавон ҳўкизға минди-да, келган ериға қайтди. Унинг нега бундай қилганлигини ҳар кимдан сўраб кўрдим. Лекин ҳеч ким менға сирни очмади. Шаҳарда қанча юрсам, ҳар ойнанинг бошида шу воқеанинг гувоҳи бўлдим.

Малика менға ишончсизлик, лекин меҳру мурувват кўзи билан боқиб, деди: Ул шаҳар мамлакатимиздан бир йиллик йўл. Бу иш зўрлик билан эмас, ихтиёр билан амалға оширилади. Шу воқеа сирини таҳқиқ қилиб қайтсанг, инон-ихтиёрим сендадур.

Агар юз йиллик йўл бўлса ҳам борурман, дедим.

Уша куннинг ўзиёқ йўлга чиқдим. Бепоен саҳро, биёбонларда кўп машаққатлар тортдим. Бир йил деганда у шаҳарға кириб бор-

дим. Айтилгандай, катта-ю кичик бир хил — қора кийим кийишган. Ойнинг аввали бўлди. Мардум ўша тариқа саф тортди. Ушал йигит ушал кайфият билан сариқ ҳўкизни миниб келди. Ҳар сафарги одадини такрорлади. Мен гулом қатлини, йигитнинг аҳволини куриб йиғлаб юбордим. У жўнар экан, беихтиёр ортидан эргашдим. Ул мард анча юриб, изидан келаётганлигимни сезиб қолди. Живовни тортиб, мен томонга бурилди. Шамширини чиқариб менга туғрилади. Мен батаври дарвеш эрдим. Бўйнимни эгиб, шамширига ўзимни тутиб бердим. Ул бир оз уйланиб турди-да, афсус, дарвеш экансан, деб шамширини ғилофига солди. Худонинг лаънати шайтонга бўлгай, деб белидаги камари мурассеъни жонибимга ташлади. Ва айтди, шаҳар подшоҳига элиб бер, ундан ҳар неки хоҳласанг, олурсан, деди. Ёнимда нақдим йўқ, деб афсусланди. Мен сеҳрлангандай эдим. Тилим калимага келмасди. Бир лаҳзадин сўнг ҳушёр тортдим. Ортидан яна равона бўлдим. Ул жавон мени курди. Жаҳл билан ортига қайтди. Ёнимга келиши билан айтдим: Эй, жавон, оламнинг барча мардларини қатл қилишга қасамёд қилганмисан? Кел, менинг бўйнимга шамшир сол. Бу ғам-ғуссалардан халос бўлай. Ул айтдики, эй, золим, нечук бўйнимга хуни ноҳақни олурканман.

Сўнг яна ортга бурилиб кетаверди. Мен ортидан қолмадим. Ул бир ҳисорга кириб кетди. Мен ташқарида, бир четда ўлтирдим. Бир соатдан сўнг гуломи чиқиб, мени ичкарига талаб қилди. Кирсам, ул жавон ўлтирибди. Гулом ишора қилди, ўлтирдим. Офтоб маҳали гурубга етганда, жавон ўрнидан турди. Бир оздан сўнг ҳўкизнинг нола қилаётганлигини эшитдим. Секин ташқарига чиқдим. Овоз келаётган боғга етсам, жавон кўлидаги ёғоч билан ҳўкизни саваларди. Уни ўзи ҳолдан тойганча урди. Сўнг эшигига қўлф солинган иморатни очиб, кирди. Ярим соатгача илтижоли фарёд унини эшитдим. Кейин чиқиб келди-да, тагин ҳўкизнинг олдига борди. Анинг бош-кўзидан бўса қилди. Охурига хашак солди. Мен дарахтлар орасидан тезда ўзимни иморатнинг ичига олдим. Ул жавон келиб намоз ўқишга машғул бўлди. Адо этиб бўлгач, менга ҳам, намоз ўқигил, деди. Ўқиганман, деб жавоб қилдим. Сўнг мени олдига чорлади. Айтдики, мен ҳар кимки менга эргашса, қатл қилурман, дегандим. Матлабинг недурки, бошингни шамширим остига кўйдинг. Бирор алам суяк-суягингдан ўтганга ухшайди. Дардингни айт, иложи бўлса, дармон буларман, деди. Мен анга бошдан-оёқ кўрган-эшитганларимни баён қилдим. Охири Малика васлига етмоқ ниятидалигимни аён этдим. Ул ҳикоямдан оғир ғамга ботди. Сўнг айтди: Харобамга келишга журъат қилибсан, икки нарса менга домангирдир. Бирини, одам мардларини қатлга қасамёд қилганим, иккинчиси, сени мажруҳ қилсам, кўнглимдаги ишқим ҳурмати олдида бебурд бўлурман. Эй, биродар, билгил ва огоҳ бўлгилки, мен шу мамлакат подшосининг ўғли бўлурман. Отамнинг мендан булак фарзанди йўқ эрди. Доимо дуо, ниёз, ҳайрат ва тасаддуқот билан Худойи таолодан толеъимни сўрардим. Ахтаршунос ва коҳинлар отамни огоҳлантирдиларким, толеъимда гаронлик бор экан. Бу ўн тўрт ёшгача сақланиб, ўн ёшгача офтоб кўрмаслигим шарт экан. Муддат ўтса, комронлик билан умр ўтқарар эканман, йўқса, девона булишим,

умрим қисқа кечиши мумкин эмиш. Шунинг учун мени заминга жой қилиб, пинҳон этдилар. Зерикмаслигим учун отам мен учун бир боғ қилди. Баробари ул боғ кигиз буюриб, боғни офтоб тушмас даражада ўратди. Бир доя ва анинг шавҳари Мулло Фозил доимий хизматимдадур. Уларнинг тарбияси ва таълими остида яшардим. Мен дунёни шул боғ деб ўйлар эрдим. Ўн уч ёшга етганимда бир дардгаки чалиндим, унинг дармони кўринмайдур. Боғни сайр қилиб юрсам, наҳр лабида бир гулга кўзим тушди. Уни узиб олмоқчи бўлсам, гул бирдан йўқолди. Қулимни тортсам, гул тагин пайдо бўлур. Кейин англасам, у гул эмас, кигиз тешигидан тушган қатра нур экан. Бир замон тўрт киши бир тахтни кўтариб тушдилар. Тахтада бир нозанин ўлтирганди. Бошида жавоҳир ва марвариддан тож, олдидаги биллур идишларда шарбатлар... мен югуриб бориб анинг қаршисига тиз чуқдим. Поий қадамини буса қилдим. Менга ёнидан жой берди. Аммо айтдики, бир-биримизга бўлган майлимиз ишқдан дарақдур. Минг афсўски, одамда вафо бўлмагай.

Шу аснода ҳаводан яна бир неча киши тушиб келди. Нозаниннинг қулогига нимадир дейишди; Нозаниннинг ранги узгарди. Мени буса қилиб ерга туширтирди. Сен билан суҳбатлашмоқчи эрдим, рўзгор кўймади. Менга вафо қиламан десанг, фаромуш қилмагин, деди. Тахт ҳаволанаётганди, овоз бердим: мен сени энди қайдан топанам? Ул, мен подшоҳзодаи жин бўлурман, деди-ю жилмайди.

Эй мард, ўз ҳолимдин нима дейинки, у учиб кетиши билан ерга йиқилдим. Доя ва муаллимим мендан жавоб ололмадилар. Кўзимдан ёш қуйилгани қуйилган эрди. Отамга хабар бердилар. Дарҳол етиб келди. Мени кучоқлаб ҳар неки сухан урсин, бефойда эрди. Мени шаҳарга олиб келди. Қоҳинлар ва ҳукамоларнинг дуолари ҳам ўз ҳолимга келтиролмади. Уч йил шу аҳволда ўтди. Бир куни Ҳиндистондан таниш савдогар келиб, отамнинг хизматига киради. Шундай хабар беради: Ҳиндистонда бир мард лўли ажиб боғ қилган. У ҳар йили бир марта Наврўзда боғдан чиқиб келар, табиблар ожиз бўлган хасталикларга чалинган касалларни қабул қиларкан. У касалларни қатор қилиб, ўнг тарафдан бошлаб, этақларига ниманидир солиб ўтаркан. Бемор дардидан фориг бўларкан. Шаҳзодани ул мард лўли назаридан ўтказсалар, дегандим. Мени Ҳиндистонга олиб бордилар. Наврўз куни тонг билан боғ эшиги очилди. Ундан бараҳна танли, қўлида қаламдон ушлаган, мард лўли чиқиб келди. Беморлар қаторининг ўнг тарафидан нусха битиб, қўйинларига солиб чиқди. Навбат менга етганда қўлини сийнамага қўйди. Кўп тааммул қилиб туриб, нусха битиб қўйинимга солмади. Мендан утиб кетди. Ишини тугатиб мени боғ ичига олиб кирди. Тўрт суфа бор экан. Уларда арабий, юноний, париларга бағишланган китоблар тўла эди. Мени холи бир суфага ўлтиргизди. Эшикларни маҳкам беркитди. Кўнглим андак жойига келгандай бўлди. Йиғламоғим бир оз камайди. Туртинчи куни менга вазъе шул бўлдики, емаклик ва ухламаклик майл қилдим. Думоғимга рутубати ҳосил бўлди. Ушал кун лўли кириб келди. Менга қараб табассум қилиб деди: Бориб боғни сайр қилгил, бир тарафдаги дорини менга нишон бериб, ҳар кун бир мисқол бу маъжундан егил, деди.

Боғни айландим, дорини истеъмол қилиб турдим. Қувватим

ошиб, аҳволим яхшиланди. Аммо ўшал нозаниннинг гул чеҳраси кўз олдимдан кетмасди. Кундузлари боғни сайр қиларканман, лулининг китобларини ўқидим. Гул, гиёҳлар ҳақида мукаммал тасаввурга эга бўлдим. Жаъми маризларни билдим. Иккинчи йили Наврўзи олам кунда лули яна халқ орасига чиқди. Мени ҳам ўзига ҳамроҳ қилиб, қаламдонни менинг қўлимга тутди. Ёронлар менинг аҳволимни кўриб хушхўл бўлдилар. Лули доимий иши билан машғул бўлди. Навбат бир жавонга етганда, менга буюрди, бу йигитни боғга олиб киргин. Ани боғга бошладим. Кўп ўтмай лулининг ўзи ҳам келиб, беморни масканига олиб кирди. Эшикларни маҳкам боғлади. Лули нима каромат кўрсатаркан, деб том устига чиқдим. Равшанлик тушиши учун тешик қўйилган экан. Пастга назар солдим. Курсам, лули жавонни беҳуш қилиб, чор миҳга тортибдур. Бақадри арақин бошини косасига бориб, қартани оларди. Аммо анбур кўп иссиқ эрди. Тоқатим қолмай, фарёд қилдимки, ҳой, иссиқдур, қавл сақлагил, деб. Лули овозимни эшитди. Томда мени кўрди-ю анбурни ерга ташлади. Фарёд кўтара бошлади. Мен томдан тушиб, анинг хилват жойига бордим. Анбур андак совиганди. Бисмиллоҳир раҳмонир роҳим, дея анбурни олиб, хастанинг бошига тегиздим. Анбур иссиғи таъсиридан ўзига келди. Бошини ёғ ва малҳам билан боғлаб, бир жойга ётқиздим. Сўнг боққа чиқиб лулини ахтардим. Ул дарахтга кокили билан ўзини осиб қўйибди. Ани дарахтдан туширдим. Кокилларининг орасидан икки калит чиқди. Лулини дафн қилдим.

Сўнгра иморат ичига кириб, лулининг хос хужрасига кирдим. Бир сандиқча мурассеъ топдим. Уни очсам, бир китоб бор экан. Ўқиб қарасам, кимки қирқ кун кечаси билан исми аъзамни мудовамат қилса, албатта, жинлар анга мутеъ бўлгай, дея ёзилибдур. Хушхўл бўлиб, саждаи шукрона келтирдим. Ул йигит ҳам соғайди. Боғдан биргалашиб ёронлар олдига чиқдик. Ота шаҳримга яқинлашишим билан, саройга хабарчи юбордим. Пушти камарим шаҳарни ойна боғлаб, истиқболимга чиқди. Бизни бу аҳволда кўриб ҳамма хушхўл бўлди.

Мен ўзимга хилват қилиб, китобда ёзилгандай, қирқ кун кечаси билан исми аъзамни такрорладим. Қирқ биринчи кечада ҳаводан бир тахт тушиб келди. Суриштираман, мен ошиқ бўлган қизнинг отаси хизматимга келибди. У барча гапдан хабардор экан. Айтдики, шу вақтгача қизимни сенга берай десам, қизимнинг ўзи унамасди. Энди уни сенга бердим... Фақат шарт шулки, шавҳатга берилмайсизлар. Йўқса, қизимдан жудо бўлурман. Уни ҳалок қилурсан.

Бир оздан сўнг нозанин тушиб келди. Вафодорлигимга ҳайрон қолди. Мен учун кўп ранжлар тортдинг, деб афсусланди. Биз бир-биримизга меҳрибон эрдик. Қанча муддат бирга бўлдик. Бир куни нозанин, бохабар бўлки, сендан китобни ўғирлаб олмасинлар, деди. Бир кеча ҳавойи шаҳват қилди. Қўлимни нозаниннинг буйнига солдим. Кимдир, шаҳват раъйига борур бўлсанг, аҳдингда турмаган буласан, деди. Мен ўзимда эмас эдим. Китобни қўнимдан чиқариб, бир четга қўйдим. Узим мақсадга шитоб қилдим. Энди бир киши фарёд қилдики, аҳдинг фаромуш бўлдиму?

Ортимга қарагандим, дев ифрид турибди. Уларнинг бири ки-

тобни олди. Хотирамда бўлган дуони ўқидим. Дев ҳукиз суратини олди. Қолган дуолар хотирамдан маҳв бўлди. Ҳукизни боғлаб нозаниннинг қошига келсам, нозанин ўлик ҳолда ётибди. Ул ҳамон шу аҳволда. Билурманки, бу сеҳр асаридандур. Қилаётган ишимнинг сабаби шунда. Гуломни ўлдирганим жиҳати шулки, мардум мени девона дегай, менга ихтилот этмакни рағбат қилмагай. Эмди мен ўз ҳолимга келишим, нозаниннинг сеҳр бандидан халос бўлмоғи учун дардмандларнинг дуолари керак. Уларнинг дуоси ҳамиша мустажоб бўлгай, дея сўзини тугатди-да, наъра урди. Нола қила-қила биёбонга қараб кетди. Орқасидан югуриб унга етолмадим. Анингдек навжавон сенинг дастингдан саргардон бўлди, дея ўзимни койидим. Анинг бир дардига юз дард қўшганлигим учун жонимга қасд қилмоқчи бўлдим. Бироқ, ўшал зоҳидга дуч келдим. Ул мени ҳам бу шаҳарга далолат қилди. Мана, олий хизмат ва неъматларга мушарраф бўлиб ултирибмиз.

Тўртинчи дарвеш ҳикояти

Мажлис аҳли тўртинчи дарвеш ҳикоятига талабгор бўлдилар. Ровийлар ривоят қилибдурки, тўртинчи дарвеш ҳам батариқи абри навбаҳор йиғлади. Сўнгра суз бошлади: Фақир Чин-Мочин шаҳрининг подшозодаси бўлурман. Отамнинг мендин булак фарзанди йўқ эрди. Тўққиз ёшга етганимда отам вафот этди. Отамнинг бир биродари бор эрди. Ани ўрнига подшоҳ қилди. Шарт қўйдики, углим вояга етса, подшоҳликни анга топширгайсан. Қизингни анга никоҳлаб берурсан. Умаролардан гуломларгача бу гапга шоҳид бўлдилар.

Амаким подшоҳ бўлди. Мен ҳарамда канизлар билан суҳбат тутардим. Бир куни уларнинг бири мени урди. Йиғлаб ташқарига чиқдим. Муборак отли гуломим бор эди. Унга канизнинг силли урганлигини айтдим. Ул ҳам мени бир силли урди. Нимага урарсан, деб ундан сўрадим. Бедавлат, ҳаққини талаб қилмасларни урурлар, деди. Бу гапга тушунмагандим, гулом айтди: Подшолик сенинг ҳақингдур, амакиннинг қизи сенга номзод. Мен, энди нима қилай, деб Муборакнинг этагидан тутдим. У мени боргоҳга олиб келди. Умаролар ва аркони давлат, подшоҳимизнинг замони келибдур, деб хурсанд бўлдилар. Аммо амаким Муборакдан, фарзандимизни нега келтирдинг, деб сўради. Муборак, углингиз ўз омонатини талаб қилур, қаранг, қандай қобил бўлиб улгайибдур, деди.

Подшоҳ кулиб бош мунажжимни чақирди. Унга айтди, кўргилки, подшоликка қачон вақти соати бўлгай?

Мунажжим подшоҳ билан ҳамният эрди. Ул маълумот бердики, фарзанднинг подшолик мароми минг соатдин сунг хуб бўлгай?! Подшоҳ Муборакка юзланиб, деди: Фарзандимни яхши бир соатда подшоликка ўтказурман.

Боргоҳдан ташқарига чиқдик.

Яна бир куни Муборакнинг олдига борсам, ул йиғлаб ултирур. Сабабини сурасам, амакинг сени ўлдирмакликни ирода қилибдур,

деди. Сўнг мени эргаштириб бир тараф юрди. Отамнинг тахти турган хужрага етдик, эшик қулфига калит солди. Кириб бордик. Хужра зери заминда эрди. Қарасам, тилла занжирларга ўралган хумлар. Фақат бир хумда маймуннинг сурати кўринмасди. Муборакдан, булар нимадур, деб сўрадим. Ул айтдики, отанг Малик Содиқ отли жинлар подшоси билан дўст тутинганди. У отангдан кўп мол олар, эвазига бир маймун берарди. Сурадимки, маймун нимага бакор келур? Ул айтди: Бир маймунга эга бўлиш минг нафар жинни ўз ҳукмига олиш, дегани. Кел, сени Малик Содиқ хузурига олиб борай. Аҳволингни унга арз қилай. Шоядки, сенга раҳм қилса?!

Бир куни Муборак амакимга айтдики, мен шаҳзодани шаҳардан ташқарига олиб чиқаман. Ани даъф қилурманки, қўтиларсиэ.

Кечқурун йулга тушдик. Чин шаҳридан кейинги йўлимиз анча машаққатли кечди. Бир ой деганда бир манзилга етдик. Муборак менинг кўзимга сурма суртган эрдик, ҳар қайси суратларни яққол кўра олардим. Боргоҳ эшигига етдик. Келишимиз тўғрисида Малик Содиққа хабар қилдилар. Бизни ичкарига олиб киришди. Курдимки, Малик Содиқ тахтада ўлтирибди. Салом қилдик. Ўлтиринглар, деган ишора бўлди. Аҳвол сўраганди, Муборак бўлган воқеани айтиб берди. Малик Содиқ эшитиб, айтдики, Шаҳзодага қанча меҳрибончилик булса қилурман, бироқ бир хизматимизни бажо келтирмоғи керак. Мен унинг хизматига тайёр эканлигимни айтдим. Ул тагин огоҳлантирдик, фақат беҳиёнат, иккимизга ҳам пушаймонлик келтирмайдиган қилиб адо қилурсан. Буюринг, деганимдан сўнг, подшоҳ, сандуқчани келтиринглар, деди. Келтиришди. Сандуқчани очиб, бир тумор қоғозни менга тутқазиб, соҳиби суратни топиб келтиргил. Шартимни беҳиёнат бажар, кейин неки матлабинг булса умидвор булавергин, деди.

Туморни очдим, анда бир суратни кўрдимки, уни васф қилишга тил ожиз эрди...

Малик Содиқ хизматидан мураҳхаз бўлиб, Муборакдан соҳиби суратни қандоқ қилиб пайдо қилурман, деб маслаҳат сўрадим. Гуломим, иншооллоҳ, бир имконини топармиз, деди.

Эртасига сафар анжомларини тайёрлаб, Муборак билан йулга чиқдим. Етти йил олти ой ичида ахтармаган жойимиз қолмади. Бир шаҳарда кўрдикки, кўргон девори ёнида ўн чоғли киши Қуръони шариф тиловат қиларди. Шаҳарга кириб, карвонсаройдан хужра олдик. Ҳаммомга бориб йул гардларидан фориг бўлдик. Сўнг бозорга бордик. Унда бир мардга дуч келдик. Унинг кўзи бутунлай кўрмаса керак, қўлида асо, бир кўзада одамларга сув улашиб юрибди. Муҳтож булса ҳам ҳеч кимдан ҳақ талаб қилолмасди. Мен бориб ундан сув ичдим. Ва қўлига бир ашрафий бердим. Ул, Худойи таоло умрингни роҳат билан ўтказишингни насиб этсин, деб дуо қилди.

Эй шаҳриёр, бизларнинг бир маҳаллага борурга ҳожатимиз бўлди. Бир хонанинг эшигига етдик. Ул ҳовли жуда вайрона эрди. Ичкаридаги хоналарнинг бирига кирсак, мен бир ашрафий берган мард ўлтирур. Ул бошқа бир одам билан суҳбатлашарди. Ул бировга айтарди, Худойи таоло менга бир жавонни меҳрибон қилди. Бир ашрафий берди. Сенга астар булгулик бўз харид қилдим. Аммо

билмадимки, ул жавоннинг матлаби нима эркан. Сен ҳам ани дуо қилгин.

Биз уларнинг аҳволини куриб, раҳмимиз келди. Яна неча ашрафий бермоқчи бўлиб, илгари бордим. Қарасам, ул марднинг ёнида суратдаги уша нозанин. Жамолига чидолмай беҳуш бўлдим. Муборак мени ўзимга келтирди. Нозанин бош кўтариб айтди, Худодан кўрқмадингми, номаҳрамга назар қилурсан? Мен унинг сўзига жавоб беролмай, айтдимки, ул марди пирга бир-икки гапимни айтиш орзуйим бор. Ул мард ташқарига чиқди. Ва мени отадек кучоғига олди. Кўп меҳрибонликлар қилди. Сўнг аҳволимни сўради. Унга дардимни айтдим: Мен Чин-Мочин подшоҳзодаси бўлурман. Қизининг суратини куриб, анга ошиқ бўлганман. Анинг жамоли ишқиде юртим, тожу тахтим, молу мулким, хеш-ақроболаримдан кўнгили узиб, олам кезиб уни ахтариб юрибман. Меҳрибонлигингизга зорман, дедим. Ул мард оҳ тортиб айтдики, сен матлабингга етолмайсанки, бу қизнинг висоли ҳеч кимга муяссар бўлмагай. Мен, қизнинг матлаби недур, деб сўрадим. Ул мард айтди: Эй, жавон, мен бу шаҳарда жуда бадавлат яшардим. Шу қиздан булак фарзандим йўқ эрди. Подшоҳ менга нисбатан ўта шафқатли эрди. Унинг ўктам ўгли бўлиб, буйига етиб, айна ҳуснга тўлган қизимни ёқтириб қолди. Подшоҳ қизимнинг қулини сўради. Албатта рози бўлдим. Қизимни подшоҳ ўрдасига олиб бордилар ва шаҳзодага қовуштирдилар. Эртасига улар ётган уйнинг эшигини зўрга очиб киришган. Қарасалар, шаҳзода ҳалқумидан осилган. Қиз эса беҳуш бўлиб ётибдир. Подшоҳ етиб келади. Қизимни ўлдирмоққа ҳаракат қила бошлаши билан ошуб ва ғулғула пайдо бўлади. Подшоҳ ўз жонидан кўрқиб, қизни уйимга жўнатди. Подшоҳ уйимни торож қилдирди. Бутун раъиятни менга душман этиб қўйди. Подшоҳ бемор бўлди. Тагин узидан кўрқиб хунимдан утди. Қизимдан сўрадим, ушанда саройда не ҳодиса бўлди. Қиз айтди: кечаси шаҳзода менга майли мубошират қилиб эрди, ногоҳ шифти хона шикоф бўлди. Бир жамоа ичкарига кириб келди. Бир марди тахт устиде ўлтирур. Бошида жавоҳири мурассеъдин тож. Ани кўрганимдан сўнг менда бир ҳолат буй берди, гишени дил ҳосил бўлди. Сўнгра... хабарим бўлмади. Шаҳарнинг фузало ва ҳукамолари, анда жин ва алвастилар пайдо-дур, ҳифзи каломи шариф қилсалар, тиловати Қуръон қилмоқ керак, деб анинг учун ҳар доим тиловат қилиб юрурлар.

Эй фарзанд, молу мулким ихтиёримдин кетди. Кунжи хонада фақиру нолонман. Йиглай-йиглай кўзим кўр бўлди. Мардумдан овқат талаб қиладиган бўлсам, подшоҳдан кўрқиб, раҳм қилмайдилар. Озига чидаб юрибман-да, не қилай?! Эй, фарзанд, агар, жонимдин ва жонингдин кўрқмасам, Худо донодурки, қизимни сенга канизликка берур эрдим. Аммо иложимиз йўқ.

Мен айтдимки, эй падар, сўзингга ишонурман. Лекин мен матлабим йўлида қатъийман. Ул менга яна анча эътироз билдирди. Бироқ, ҳоли-жонига қўймадим. Охири кўнгандай бўлди. Муборак хушвақтликдан терисига сигмасди. Эртасига барвақт туриб бозорга бордим. Қизга ва унинг отасига либослар харид қилдим. Кўп таомлар олиб уйига бордим. Ул мард меҳрибонликни зиёда қилди. Бир ойгача шу тариқа умр ўткардим. Бир куни борсам, ул мард бемор

улубдур. Анинг корсозлигини қилгандин сўнг, қизни хужрамга олиб келдим. Қулидин буса қилмоқни хоҳладим. Муборак фаҳм қилди. Малик Содиқ нима деган эди, шунча чеккан ранжларинг бекор кетмасин, дея огоҳлантирди. Мен дардимни гуломимга айтдим. Муборак мени бир мужда билан хабар қилдики, менда бир ёғ бор, ани қизнинг баданига суртсанг, бадбўлигидин кўнгил беҳузур бўлади. Малик Содиқ анинг яқинига кела олмай, қизни сенга бергай.

Бир куни от-арава харид қилиб, бул шаҳардан равона бўлдик. Бир неча кундан ўтиб, бир куни гўлгула пайдо бўлди. Кўрдикки, Малик Содиқнинг мардumi эрдилар. Сизларни подшоҳимиз хизматига тезроқ етказурмиз, дея бизни от-арава билан учуриб манзилга етказдилар.

Малик Содиқ хузурига кирдик. Вақтики, ул қизга яқин келадур, бадбўй ҳиддан кўнгил беҳузур бўлур. Ул, омонатни шундоқ асрарму, дея Муборак маломат қилди. Сўнг менга юзланиб, сен нима дерсан, деди. Мен айтдимки, эй, подшоҳ, менда тобу тоқат қолмади. Қанча биёбонларни кездим. Машаққатлар тортиб омонатингни келтириб топширдим. Яна ҳақорат эшитаманми, деб Муборакнинг белидаги ханжарни олиб, анга ҳамла қилдим. Ханжар тегдими, тегмадими, билмайману, Малик Содиқ оёғим остига йиқилди, кичкина бўлиб, ҳавога кўтарилди, яна учиб келиб менинг кўкрагимга оёғи билан тепди. Беҳуш бўлиб йиқилдим. Ҳушимга келиб қарасам, биёбонда ўтурман. Бир биёбонки, на боши бор, на поёни. Зор-зор йиғлаб равона бўлдим. На Малик Содиқдан, на нозаниндан дарак топдим. Узимни ҳалок қилиш қасдида тоққа чиқдим. Бир обидга дуч келдим. Ул зоҳид мени ҳам бу томон раҳнамунлик қилди.

Қиссаи охир

Подшоҳ Озодбахт дарвешлар дуосига мувофиқатлик қилар экан, дарвешларнинг дуолари шул эрди: Эй, сабури бемалол ва эй, донойи кулли хол ва эй, қаюм лоязол:

Эй, ҳамма хаста зи пайдо шуда,
Ҳоки заиф аз ту тавоно шуда.
Хаста таврат пайванд не,
Ту бакас, кас ба ту монанд не.
Зер нишин илмат коинот,
То ту қойим, ту қойим базот.

Эй, Аҳади қадим, эй Омади вожиб ал азим, эй нуқта дорандайи арши аъзам:

Аҳдо сомеъал муножот,
Ҳамдо қофи ол муҳуммоти,
Ҳеч пушида аз ту пинҳон нест,
Олам ал сайри вал хуфиёти.
Ҳар дуойики мекунад банда,
Имтижоб ё мужиб ад-даъвати.

Ровий ривоят қилибдурки, дуойи дарвешлар ижобат ҳадафига бориб етди. Подшоҳ Озодбахт ҳарамиди шодлик гавғоси кўтарил-

ди. Хожа сарой чиқиб, Озодбахтнинг ўгил кўрганлиги ҳақида муждани еткарди. Подшоҳ ҳушидан кетар даражада хушнуд бўлди. Ҳарамга бориб, тифлни олиб келди. Дарвешлар қадамига солди. Дарвешлар гудакни боши-кўзидан буса қилиб, анга Бахтиёр деб от қўйдилар. Озодбахт кутилмаган толеъ сурури билан фуқароларнинг уч йиллик бож ва хирожларидан кечди. Аммо ногоҳон ҳавода гафгойи баланд пайдо бўлди. Хабар келтирдиларки, ўглинг йуқ бўлди. Подшоҳ дарвешлар билан бедумоғ бўлиб йиғлар эрдиларки, яна хушвақтлик юз берди. Подшоҳга, ўглингни жойига келтириб қўюб-дурлар, бешиги марваридлар билан безанган, дея мужда етказдилар. Бу ҳол ҳар ойда бир бор такрорланарди: Болани олиб кетишиб, нодир тўхфалар, гуногун либослар билан келтириб қўярдилар.

Ўгил етти яшарлик бўлди. Подшоҳ аркони давлат ва ёронлар билан маслаҳатлашиб, ўглининг қўйнига хат солиб қўйди. Ўғилни олиб кетишди. Кеч кирди, подшоҳ дарвешлар билан ўлтирганди. Унга бир қоғоз келтириб бердилар. Хатда шундай битилганди: Эй, подшоҳ Озодбахт, қанча қосид юбордим, келмадинг. Энди қосид етган замони дарвешлар билан тезроқ келгайсизларким, сизлар учун мажлис ораста қилибман. Сизларга интизор эрурман.

Подшоҳ Озодбахт хушвақт бўлиб эрдик, беш нафар пари учиб келиб, уларни олиб кетди. Подшоҳ ва дарвешлар узларини йўқотдилар. Қанча муддатки утиб қуз очсалар, умрларида кўрмаган жойга келибдилар. Ногоҳ, кўзларингга Сулаймон сурмасидан суртинглар, деган овозни эшитдилар. Олдиларига парилар жамоаси келиб, таъзим бажо қилдилар. Айтдиларки, сизларни подшоҳимиз Малик Шаҳбоз талаб қилур. Улар қасри султониёга етдилар. Мажлис ўртасида тахт ва ўнинг атрофида сандаллар қўйилган. Тахтда заррин камар Малик Шаҳбоз ўлтирур. Ёнида бир паризод Бахтиёрни ўйнатиб турар. Тагин қанча паризодлар анинг хизматида эрди. Парилар подшоҳи уларга кўп навозишлар қилди. Уларга ўз ёнидан жой берди. Дарвешлар билан илгаридан ошно эканлигини баён қилди. Подшоҳ Озодбахт дарвешларнинг арзларини, армонларини Малик Шаҳбозга эслатди. Парилар подшоҳи буюрдик, барча парилар, дев ва ифритлар анинг мажлисига ҳозир булсинлар. Малик Шаҳбознинг улар билан мажлиси етти кеча-кундуз давом этди. Малик Содиқдан қизни талаб қилди. Малик Содиқ кўп печутоб бўлиб буюрди, ани келтирдилар. Паризод қизга Нимрўз шаҳрининг подшоҳи ошиқ эрди. Қизни дев ифрит сеҳрлаб, беҳуш қилиб эркан. Ул ўгил билан қизни талаб этдилар. Аларни кўп тараддуллар билан ҳозир қилдилар. Қизни эса ўз ҳолига келтирдилар. Подшоҳзода-нинг кўлидан олиб кетилган китоб қайтарилди. Сунгра аҳволи Беҳзодхон ва Фаранг подшоҳи қизини истифбор қилдилар. Жинларнинг подшоҳи Қулзумда эрди, айтдики, ул кунки алар дарё лабига келдилар. Ажам шаҳзодаси отасининг олдига борди. Мен қизни кўриб ошиқ бўлдим. Сувга тортидим. Ани халос қилмоқ учун узини сувга отган Беҳзодхонни мардона кўрдим. Ва забт қилдим. Малик Шаҳбоз айтдики, Ажам шаҳзодаси сендин мустаҳиқроқ турур. Аларни мажлисимга еткармакни аҳд қилганман. Қулзум жинлари подшоҳи айтдики, ул Малик алмавтнинг олдидадур, деди. Малик Шаҳбоз айтдики, мажлисимизга ҳозир булмоғонлар ҳам бормукин? Айтди-

ларки, қанча ахтардик, топмадик. Эшитдикки, силсилаи жоду билан қалъани маҳкам қилиб олибди. Малик Шаҳбоз жаҳл билан буюрдики, девлар, жодулардан сипоҳийлар жунатилсин.

Уч кун ўтиб ани мажлисга ҳозир қилдилар. Лекин ундан қиз ҳақда хабар ололмадилар. Уни пора-пора қилиб ташлашди. Жоду қалъасидин қизни топиб келдилар. Кейин жинлар подшосига буюрдики, Басрадан Маликаи Олбароникани, Нимруз шаҳридан подшоҳзодани, Чин шаҳридин подшоҳнинг қизини ва Шом подшоҳининг қизини гулистони эрамга келтирсинлар. Барини ҳозир қилдилар. Ул бахтли фурсатда Малик Шаҳбоз ўз қизини шаҳзода Бахтиёрга бериш учун ақд боғлади. Шом подшоҳининг қизини Хожазода Яманийга ақд боғлашди. Ахам подшоҳзодасига Фаранг подшосининг қизини ақд боғладилар. Маликаи Басрани Форс подшосига, Малик Содик ихтиёридаги қизни Чин подшоҳзодасига, Нимруз подшосининг қизини Беҳзодхонга ақд боғладилар. Қирқ кеча-кундуз Эрам гулистонида шоду хуррамлик билан умр ўткардилар. Малик Шаҳбоз аларнинг ҳар бирига инъому эҳсонлар берди. Сунгра парилар уларни ўз вилоятларига етказиб қўйдилар.

Хожазода Ямарий ва Беҳзодхонлар Озодбахт подшонинг хизматида қолдилар. Вақти-вақти билан Малик Шаҳбоз қизи ва куёвини кўрмоққа келур эрди.

Алқисса, барча бахтталаблар муродларига етдилар. Аммо, ба-рибир, дунё бевафодур...

Пугат

Адрас — беқасам

Адно — тубан, энг паст.

Айд — кўз маъносида.

Афсурда — руҳсизланган, сўлгин.

Ахтар — юлдуз.

Ақдас — энг муқаддас.

Ақд — банд қилиш, никоҳлаш.

Баззо — газлама сотувчи.

Балопўш — ўзига бало соғинувчи.

Баргашта — қуруқликда юрувчи.

Бebизoат — мол-мулксизлик.

Бераҳа — йулсизлик.

Бешумора — санoқсиз, кўп.

Бехарак — яхшироқ.

Бирён — аввал сувда пишириб сунг ёгда қовуриладиган гўшт.

Бовурчи — ошпаз.

Боргоҳ — сарой, подшоҳлар қабулхонаси.

Бўгча — кийимлар ёки кийимликлар боғлами.

Бўқаламун — шароитга қараб тусини ўзгартирувчи махлук.

Гарон — оғир, вазмин.

Дароз — узун.

Дарҳам барот — ҳуқуқ, имтиёз маъносида.

Дафина — кўмилган хазина.

Жазoъи — уриниш, ҳаракат.

Жониб — томон, тараф, жиҳат.

Журъа — қултум, томчи, қатра.
Зери нигин — ҳукмига.
Зоил — йўқоладиган, учадиган.
Зимом — ихтиёр.
Издихом — бир жойга йиғилган, жам бўлган, туда.
Илхон — сайраш.
Изтихфор — тавба қилиш, авф сўраш.
Кадхудо — уйланган.
Кавкаба — юлдуз, сайёра.
Кибрийа — улуглик, Тангри улуглиги.
Коргоҳ — иш жойи.
Коҳин — ғойибдан овоз беришни, жонивор овозига қараб фол очишни даъво қилувчи, сеҳргар.
Мазаллат — ҳақорат, пастлик.
Малукона — шаҳона.
Манозил — манзил.
Маркаб — миниладиган ҳайвон.
Мароҳил — манзилга етиш.
Машварат — кенгаш.
Маъжун — кайф берувчи ичимлик.
Маҳосин — гўзалликлар, яхши муаммолар.
Минвол — қоида, тартиб, усул, тарз, равиш.
Микроз — қайчи.
Муддаи — даъвогар.
Муvasалат — дийдор кўришиш.
Мувофақат — мувофиқлик.
Мудавамаат — давом эттириш.
Музайин — безатувчи, зийнатловчи.
Музоҳим — қийинчилик туғдирувчи.
Мурассеъ — зийнатли, ораста.
Мустаҳиқ — лойиқ, ҳақли, муҳтож.
Мутакафил — кафилликни ўз устига олган.
Мутаҳайир — ҳайрон.
Мутаважжи — туғиниш, машғул бўлиш.
Мутасарриф — эга бўлувчи, эгалловчи.
Муфт — фойда маъносида.
Муътамад — ишонч.
Муҳтамал — эҳтимолли, бўлиши мумкин.
Муҳаққиқ — таъқиқловчи, аниқловчи.
Нақиб — ер ости йўли.
Ноқус — нуқсон.
Нахс — бежинс.
Нутфа — шаҳват.
Обий — юмшоқ муомала қилмоқ.
Омода — 1. тайёр, муҳайё, 2. содда, авом, гўл.
Орий — холи, тоза, тиниқ.
Ошуб — гавго, тўполон, ҳаяжон.
Оғоз — бошламоқ.
Пасхурда — сарқит.
Парвин — Хулкар юлдузлар туркуми.
Пешкаш — тортиқ.
Печутаб — буралган.
Пош — сочиш.
Ровий — ҳикоя қилувчи, ривоятчи.
Роғиб — майл, истак, рағбат.
Руст — мустаҳкам.
Ранжур — эзилиш.

Рой — фикр, маслаҳат.
Рокиб — отлиқ, суворий.
Рақами — ёзувли.
Рутубати — намли.
Сарнавишт — тақдир, қисмат, насиб этиш.
Сиришт — хулқ, хислат, одат.
Саққо — сув ташувчи.
Табаҳ — хароб, бузуқ, вайрон.
Табдил — алмаштириш, ўзгартириш.
Таваққуф — тухтамоқ, сукут қилмоқ.
Тайи манозил — манзил сари юриш.
Тай — ураш, қатлаш, юриш, утиш.
Таёя — дарвешларнинг махсус турар жойи.
Талаф — йўқотиш.
Тасхир — эгалла.
Тафаҳхус — суриштириш, атрофлича текшириш.
Тағйир — ўзгариш.
Таъриз — намойиш этиш, имо қилиш.
Тақсил — камчилик.
Тақрир — баён, ифода, арз.
Таҳ — бирор нарсанинг остки қисми.
Тийра — қора.
Тифл — ёш бола.
Тазиёна — қамчи.
Тужжор — тожирнинг кўплиги.
Уза — устига, бошига.
Фарёдрасим — оҳим етадиганим.
Фасиҳ — очиқ, равшан.
Филҳол — дарров, шу онда.
Шабгир — тун бўйи ухламовчи.
Шикоф — ёриқ, дарз.
Шуруъ — бир ишга киришиш.
Қавл — ҳақимлар сўзи.
Қазоро — тасодифан.
Қалода — ит бўйнига осиладиган ҳалқасимон тасма.
Қурсоқ — қорин.
Қурчи — ботир жангчи.
Қосид — элчи.
Қофила — карвон.
Хожасаро — подшоҳ саройида хизмат қилувчи бичилган хизматкор.
Ҳижоб — уялиш, шарм.

МУНДАРИЖА

МЕРОС ВА ҚАДРИЯТ	
Улугбек Абдуваҳоб. Кунгил наъматаги	3
САОДАТ АСРИ ҚИССАЛАРИ	
Аҳмад Лутфий. Ҳижрат юртида тонг	7
НАЗМ	
Ҳалима Худойбердиева. Сузлар ердан чиқиб келгай тусин тоғ булиб	83
Саъдулла Аҳмад. Ойдаи очик осмонлар	87
Йўлдош Эшбек. Умри малҳам	121
НАСР	
Асад Дилмурод. Ҳикоялар	90
Темурбек. Дуо. Қисса	129
Али Назар Эгамназаров. Қувноқ мухбирнинг саргузаштлари. Ёзувчи Анвар Эшонов ҳаётидан тўқилмаган ҳикоялар	154
ҚУТЛОВ	
Хуршид Дўстмуҳаммад. Зиёли одам	110
Иброҳим Ғафуров. Куз ўртанинг офтоби	115
ДУРДОНА	
Нодим Зиёвуддиний. Кўнглум аро нақш айладим	171
АДАБИЙ ТАНҚИД	
Умарали Норматов. Холислик хосияти.	174
МУЛОҲАЗА, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА	
Кўчқор Хоназаров. Мутелик руҳияти	182
ЎЗБЕК ХАЛҚ КИТОБЛАРИ	
Чор дарвеш	193

Безовчи рассом Р. Қўнгилова. Мусаҳҳиҳ М. Зайниддинова

● Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқча булган материаллар муаллифларга қайтарилмайди ● Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади ● Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — 83, Буюк Турон кучаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни ● Обунага мо­неълик курсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Амир Темур тор кучаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 17.06.97 й. Босишга рухсат этилди 21.07.97 й. Қоғоз формати 84x108 ¹/₃₂. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 7. Шартли босма табоғи 13,44. Нашриёт-ҳисоб табоғи 18,48. Адади 9851 нусха. Буюртма № 1371.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРХДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кучаси, 41.

*Шудринг томчиларидай
 майсаларнинг қатида.
Утинчим настарин гул
 баргига сингдир мени.
Унсиз соғинчларимни
 уқисанг ишқ хатилэй.
Соғинчим битта бўлса,
 ҳижроним мингдир мени.*

Анвар ЭШОНОВ